

Děti na psí knížku?

Mimomanželská plodnost v ČR

DANA HAMPLOVÁ (ed.), JANA CHALOUPKOVÁ, EVA SOUKUPOVÁ, PETR SUNEGA, KRYŠTOF ZEMAN

SOU

Sociologický ústav
Akademie věd ČR, v.v.i.
Praha 2007

Děti na psí knížku?

Děti na psí knížku?

Mimomanželská plodnost v ČR

Dana Hamplová (ed.), Jana Chaloupková, Eva Soukupová
Petr Sunega, Kryštof Zeman

Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.
Praha 2007

Recenzovaly:

Mgr. Hana Hašková

PhDr. Anna Šťastná

Analytické práce, příprava a publikace této knihy byly podpořeny projektem „Sociální a ekonomické charakteristiky mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989“ Grantové agentury Akademie věd České republiky (č.1QS700280552) v rámci programu cíleného výzkumu. Vydání této knihy bylo podpořeno Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., č. AV0Z70280505 „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“.

Obsah

Úvod	7
(Dana Hamplová)	
1. Kde a co se můžeme dozvědět o manželské a nemanželské plodnosti	13
(Dana Hamplová)	
2. Nemanželská plodnost – demografický přehled	17
(Kryštof Zeman)	
3. Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství	29
(Jana Chaloupková, Eva Soukupová)	
4. Děti bez partnera nebo na psí knížku?	49
(Dana Hamplová)	
5. Vdát se nebo ne? Motivace vdaných a neprovdaných matek	59
(Jana Chaloupková)	
6. Neprovdané matky v sociálním systému	79
(Eva Soukupová)	
7. Rodiny na trhu práce	99
(Eva Soukupová)	
8. Hospodaření úplných a neúplných rodin	115
(Petr Sunega)	
9. A kde jsou otcové?	139
(Dana Hamplová)	
Závěr	149
(Dana Hamplová)	
O autorech	155

Úvod¹

Dana Hamplová

Kniha, kterou držíte v ruce, se snaží zmapovat jednu z významných, ale poměrně opomíjených proměn české rodiny po roce 1989, která spoluutváří nejen současnou podobu českých domácností, ale i formu rodin v následujících generacích. Demografickým změnám a proměně české rodiny se sice za posledních 15 let věnovala rozsáhlá pozornost, a to nejen v odborné sociologické a demografické literatuře, ale i v médiích a na politické scéně, hlavní zájem se však soustředil na klesající porodnost a populační stárnutí. Českou společnost dosud nejvíce zajímalo, jak se vyrovnat s budoucností, v níž malý počet ekonomicky aktivních mužů a žen bude muset financovat rozsáhlé sociální programy pro starší populaci, jak reformovat důchodový systém či zda by se nedalo případné řešení nalézt v imigraci. Otázka, do jakých rodin a v jaké situaci se dnešní děti rodí, se víceméně opomíjela. Přitom za posledních 15 let došlo k zásadní přeměně rodinného prostředí, a to především z hlediska rodinného stavu matek. Ještě na počátku devadesátých let se v České republice rodilo mimo manželství jen osm procent dětí, v dnešní době to platí již o třetině všech narozených.

Dramatický nárůst počtu neprovdaných matek je srovnatelný s poklesem plodnosti, k němuž ve stejném období došlo, a můžeme se tedy ptát, proč tento jev nevyvolal větší zájem. Jedním – a možná hlavním – důvodem byl předpoklad mnoha sociologů, demografů, novinářů a politiků, že se vlastně nic neděje a že jsme svědky pouze formální změny bez většího významu. Rozšířená byla představa o tom, že rostoucí mimomanželská plodnost je součástí modernizace a westernizace české společnosti, v jejímž důsledku mnoho mladých lidí necítí nutnost dodržovat tradice a řídit se normami, kterým nepřikládají subjektivní důležitost. A protože tito moderní mladí lidé nepotřebují ke společnému soužití razítko z městského úřadu, není divu, že se poměrně značná část dětí rodí matkám, které nejsou formálně oddané. Tiše se předpokládalo, že děti se možná rodí mimo manželství, ale přicházejí na svět do úplné rodiny, která plní stejné

¹ Tato práce byla podpořena projektem *Sociální a ekonomické charakteristiky mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989* Grantové agentury Akademie věd České republiky v rámci programu cíleného výzkumu (číslo 1QS700280552).

funkce jako tradiční rodina manželská. A pokud se některé z nich náhodou do úplné rodiny nenarodí, není důvod k přílišným obavám, protože moderní emancipované ženy jsou schopné svým dětem poskytnout stejně dobré zázemí jako tradiční úplná rodina.

Tento liberální pohled na mimomanželskou plodnost vyvolává představu, že typické neprovdané matky jsou ženy z poměrně privilegovaných sociálních vrstev, které přijaly západní liberální hodnoty, jsou dostatečně vzdělané na to, aby dovedly definovat svůj vlastní životní styl nezávisle na sociálních normách a tradicích, a nejsou ke vstupu do manželství nuceny finančními důvody. Pohled na demografické statistiky ve druhé kapitole této knihy nás ale přesvědčí, že nic není vzdálenějšího pravdě než domněnka, že typickou neprovdanou matkou je žena úspěšná, vzdělaná a emancipovaná. I když bychom podobné ženy mezi neprovdanými matkami nepochybně našli (v sociálních vědách nikdy neplatí nikdy), patří spíše mezi výjimky. Hlášení z nemocnic, která zaznamenávají údaje o všech dětech narozených na našem území, totiž ukazují, že typickou českou neprovdanou matkou je naopak žena se základním vzděláním ze severních Čech. Oproti tomu Praha, která má – stejně jako ostatní velká města – nadprůměrný podíl vysokoškolského obyvatelstva² a přepočteno na hlavu rovněž nejvyšší příjmy v republice, a mohla by tak být považovaná za baštu moderního chování, má podprůměrný podíl mimomanželsky narozených (Zeman 2006).

Rozdíly v rodinném stavu při porodu podle vzdělání jsou přitom opravdu dramatické. Celých 70 procent dětí rodících se matkám se základním vzděláním se rodí mimo manželství (a celých 80 procent jejich dětí prvního pořadí). Naopak vysokoškolačky tomuto trendu úspěšně odolávají a v celých 80 procentech mají v době porodu manžela. Když Vladimír Polášek (2006) zpracoval běžně nepublikovaná data z databáze Českého statistického úřadu, přesvědčivě ukázal, že i následné chování neprovdaných matek má souvislost s jejich vzděláním a rozdíly mezi matkami z různých vzdělanostních skupin jsou ještě vyšší, než by se zdálo na první pohled. Vysokoškolačky totiž mají nejen největší pravděpodobnost, že budou v době porodu vdané, ale i pokud tomu tak není, mají v dnešní době nejvyšší šance, že se vdají poměrně brzy. Jak ukážeme v kapitole 4, jedním z možných důvodů může být skutečnost, že většina neprovdaných rodiček s vysokoškolským vzděláním s otcem dítěte žije, zatímco ženy s nižším vzděláním jsou často skutečně osamělými matkami.

² Podle posledního Sčítání z roku 2001 mělo ve městech nad 100 tis. obyvatel 14,4 % obyvatel vysokoškolské vzdělání, což je dvojnásobek oproti průměru za celou Českou republiku (7,5 %). (ČSÚ)

Dnes převládající optimistický pohled na mimomanželskou plodnost je těžké dát do souladu nejen se vzdělanostní strukturou neprovdaných matek nebo jejím geografickým soustředěním do socioekonomicky slabších regionů, ale i s dalšími skutečnostmi. Víme například, že děti neprovdaných matek mají v průměru nižší porodní hmotnost a větší míru mrtvorozenosti než děti vdaných matek, což svědčí o jejich rizikovém životním stylu (viz Kapitola 2). Česká data rovněž ukazují, že manželství žen, které porodily své první dítě mimo manželství a teprve dodatečně se vdaly, jsou poměrně nestabilní a mají výrazně vyšší rozvodovost než svazky těch, které byly v době porodu vdané (Polášek 2006). Další náznaky o negativních souvislostech mimomanželské plodnosti můžeme čerpat ze zahraničních studií. Ukazuje se například, že nesezdaná soužití obecně představují nejméně stabilní formu rodiny, a tak jen zřídka nahrazují zázemí, které dětem nabízí tradiční manželská rodina. Navíc se zdá, že neženatí otcové projevují po rozchodu se svojí partnerkou o děti výrazně menší zájem než muži rozvedení (např. Artis 2007; Le Bourdais, Lappierre-Adamcyk 2004; Manning 2004; Manning et al. 2004; Raley, Wildsmith 2004). Předkládaná studie si klade otázku, do jaké míry podobné závěry platí i v české společnosti.

Varovné znaky české mimomanželské plodnosti a její možné dopady nás vedly k tomu, abychom se jí v této knize blíže zabývali. Naším cílem je nejen zaplnit mezeru v české sociologické a demografické literatuře, ale chceme rovněž poskytnout podklady pro veřejnou diskuzi a zhodnocení nástrojů sociální politiky. Práci nám umožnil projekt *Sociální a ekonomické charakteristiky české mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989* finančně podporovaný Grantovou agenturou Akademie věd České republiky v rámci programu cíleného výzkumu (číslo 1QS700280552). Díky tomuto projektu jsme získali v českém prostředí ojedinělá data o neprovdaných matkách, z nichž můžeme čerpat informace nedostupné v demografických statistikách a běžných sociologických výzkumech. Standardní demografické statistiky například neumožňují odhadovat, kolik neprovdaných rodiček patří mezi skutečné svobodné matky a kolik z nich žije v době porodu s partnerem (údaje o otci dětí u neprovdaných matek sleduje Český statistický úřad teprve od roku 2007, ani v nejnovějších statistikách však není uvedeno, zda otec dítěte s rodinou žije – viz Kapitola 2). Data z našeho projektu nám však podobné odhady umožňují. Dovolují rovněž, abychom se zabývali otázkou motivace, rozhodovacích procesů vedoucích k rození dětí do manželství nebo mimo něj či fungováním nesezdaných rodin.

Projekt *Sociální a ekonomické charakteristiky české mimomanželské plodnosti v České republice po roce 1989* je základem knihy, kterou držíte v ruce. Není však jediným zdrojem, ze kterého jsme čerpali. V první kapitole proto krátce shrnujeme, kde zájemci o problematiku české nemanželské plodnosti

mohou najít další data a informace. Nejedná se o úplný výčet všech existujících šetření a výzkumů, ale o přehled nejdůležitějších zdrojů, a to zvláště těch, které jsme využili v této knize a které jsou volně přístupné odborné veřejnosti. Přibližujeme zde i šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006 (SEPM)*.

V úvodu musíme zdůraznit, že i když SEPM představuje první specializované reprezentativní šetření zaměřené na sociální, ekonomickou a rodinnou situaci neprovdaných v České republice po roce 1989, a přináší tak cenné informace, jeho omezením je, že cílovou skupinou výzkumu byly pouze ženy. Údaje o otcích dětí těchto žen máme tedy jen zprostředkované. Víme o nich pouze to, co nám jejich současné nebo bývalé partnerky a manželky vypověděly. Můžeme se přitom domnívat, že kdybychom hovořili s muži, jejich interpretace životních událostí by se mohla výrazně lišit od toho, jak ji viděly ženy. Z tohoto důvodu se v této knize věnujeme prvotně analýzám chování žen, které měly možnost odpovídat samy za sebe. Neznamená to samozřejmě, že ignorujeme důležitost mužů v rodinném chování, ale že česká sociologie a demografie stále čeká na výzkumy, které by podobné analýzy umožňovaly.

Naše kniha má následující strukturu. Protože jsme se nemohli vyhnout tomu, abychom nepřipomněli základní rysy českého demografického vývoje v posledních desetiletích, a to zvláště z hlediska mimomanželské plodnosti, Kryštof Zeman ve druhé kapitole nabízí čtenářům podrobnější demografické statistiky.

V dalších kapitolách se kniha věnuje motivaci, rozhodovacím procesům, které vedly k porodu do manželství nebo mimo něj, a fungování nesezdaných rodin. Janu Chaloupkovou a Evu Soukupovou ve třetí kapitole zajímalo, jaké sociální normy v soudobé české společnosti v tomto ohledu panují a jak se Češi staví k různým formám rodinného uspořádání. Postupně proto rozebírají převažující postoje vůči předmanželským nesezdaným soužitím na zkoušku, dlouhodobému soužití dvojic, které sňatek neplánují, a k rození dětí do nesezdaných soužití nebo osamělými matkami.

Ve čtvrté kapitole Dana Hamplová ukazuje, kolik se z dnešních nemanželských dětí rodí nesezdaným párům a kolik osamělým matkám. Mimo jiné ji zajímá, zda se charakter nemaželské plodnosti různých sociálních skupin v tomto ohledu liší. Stejná kapitola si klade i otázku, jak se rodiny vyvíjely po narození dítěte a zda se manželské a nesezdané svazky liší z hlediska stability.

V páté kapitole se Jana Chaloupková zabývá tím, jak vdané a neprovdané matky vysvětlovaly svoji rodinnou situaci při narození prvního dítěte a proč některé ženy vstoupily do manželství a jiné ne. Na tuto problematiku navazuje šestá kapitola, kde Eva Soukupová odkazuje k předchozí části a věnuje se pragmatickým finančním motivům pro mimomanželský porod. Ukazuje, jak moc

výhodné je pro samoživitelku získávat sociální dávky a jak moc si mohou v sociálním systému přilepšit nesezdané dvojice, které podvádějí a předstírají, že žena je samoživitelka. Nepřímo se tak zabývá otázkou, do jaké míry lze nárůst mimomanželské plodnosti, a to zvláště mezi ženami s nízkým vzděláním a v sociálně slabších regionech, připsat nevhodně nastavenému sociálnímu systému a jeho zneužívání.

Postavení neprovdaných matek v sociálním systému je předmětem zájmu i v sedmé kapitole, tentokrát však v souvislosti s podmínkami na trhu práce. Eva Soukupová se zde zabývá příjmy a zaměstnaností v úplných a neúplných rodinách a zkoumá, jakým překážkám musí matky samoživitelky čelit při vstupu na trh práce a jak mohou ekonomický status matek ovlivnit opatření sociálního systému.

Také osmá kapitola se zaměřuje na ekonomické otázky. Petr Sunega v ní zpracovává Statistiku rodinných účtů Českého statistického úřadu a ptá se, jak různé formy rodin hospodaří, respektive jak se liší struktura jejich spotřebních výdajů.

V závěrečné kapitole se Dana Hamplová – alespoň zprostředkovaně – zabývá tím, zda se ženatí a nesezdaní otcové liší v každodenní péči o děti a jak moc se o své děti starají otci, kteří s nimi nežijí v jedné domácnosti.

V této knize jsme se nemohli dotknout všech otázek spojených s mimomanželskou plodností. Přesto doufáme, že tato publikace upozorní na závažný sociální problém a přispěje do veřejné diskuse, kterou si toto téma zaslouží. Jako kvantitativní sociologové, demografové a ekonomové jsme se při tom nemohli vyhnout číslům, doufáme však, že jsme tak učinili způsobem srozumitelným i pro čtenáře bez větších statistických znalostí. Pokud používáme složitější analytické metody, snažíme se shrnout jejich základní výsledky a podrobnější informace necháváme pro čtenáře v poznámkách a doprovodných rámečcích.

Použitá literatura

- Artis, J. E. 2007. „Maternal Cohabitation and Child Well-Being Among Kindergarten Children.“ *Journal of Marriage and Family* 69:222–236.
- Le Bourdais, C., E. Lappierre-Adamcyk. 2004. „Changes in Conjugal Life in Canada: Is Cohabitation Progressively Replacing Marriage?“ *Journal of Marriage and Family* 66:929–942.
- Manning, W. D. 2004. „Children and the Stability of Cohabiting Couples.“ *Journal of Marriage and Family* 66:674–689.
- Manning, W. D., P. J. Smock, D. Majumdar. 2004. „The relative stability of cohabiting and marital unions for children.“ *Population Research and Policy Review* 23:135–159.

- Polášek, V. 2006. „Nevdané matky a co je čeká.“ Str. 40–75 in D. Hamplová (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06:5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Raley, R. K., E. Wildsmith. 2004. „Cohabitation and Children’s Family Instability.“ *Journal of Marriage and Family* 66:210–219.
- Zeman, K. 2006. „Mimomanželská plodnost v České republice – Demografická analýza.“ Str. 14-25 in D. Hamplová (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06:05. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

1. Kde a co se můžeme dozvědět o manželské a nemanželské plodnosti

Dana Hamplová

Tato kapitola přináší stručný přehled základních zdrojů informací o charakteru české plodnosti, mimomanželských porodech, situaci rodin či postojích ke svobodnému mateřství, ze kterých v této knize čerpáme. Nejedná se o úplný výčet všech existujících šetření a výzkumů, ale o přehled nejdůležitějších využitých zdrojů, které jsou volně přístupné odborné veřejnosti. Data Českého statistického úřadu jsou k dispozici na internetové adrese <http://www.czso.cz/> nebo ve specializovaných publikacích (např. Pohyby obyvatelstva...). Data z výzkumů a výběrových šetření lze získat například v Sociologickém datovém archivu (SDA) při Sociologickém ústavu Akademie věd České Republiky (<http://archiv.soc.cas.cz/>).

1.1. Demografické statistiky

Demografické statistiky vycházejí z údajů pravidelně publikovaných Českým statistickým úřadem. Tyto statistiky zpracovávají „hlášení o narození“, které vyplňují všechny porodnice. Výhodou demografických statistik je, že poskytují údaje o všech dětech narozených na území České republiky, a nemusíme se tedy obávat, že výsledky nejsou plně reprezentativní pro celou populaci. Jejich nevýhodou však je, že z nich můžeme vyčíst jen málo o situaci rodiny v době porodu. Statistický úřad poskytuje informace pouze o věku a vzdělání matky, jejím rodinném stavu v době porodu, pořadí dítěte, které porodila, a okrese, ve kterém k porodu došlo. To, zda matka s otcem dítěte žije, nezjišťuje česká statistika vůbec. Do roku 2006 se údaje o otcích zaznamenávaly jen u manželských dětí, za mimomanželské děti česká statistika přitom považuje všechny děti, jejichž matka nebyla v době porodu vdaná. Přístup statistického úřadu se tak odlišuje od právní praxe, podle kterého jsou za manželské považovány i děti, které se narodily do 300 dní po rozvodu nebo úmrtí manžela. Od roku 2007 sleduje Český statistický úřad údaje o otcích nejen u manželsky narozených, ale u všech narozených dětí. To umožňuje analyzovat jednak charakteristiky otců nemanželských dětí, jednak podíl nevyplněných údajů o otcích.

1.2. Výzkum Sociální a ekonomické podmínky mateřství: šetření matek

Jádrem této knihy jsou analýzy specializovaného šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* (SEPM), které v roce 2006 uskutečnilo Centrum pro výzkum veřejného mínění při Sociologickém ústavu AV ČR. Jedná se o první specializované reprezentativní šetření zaměřené na sociální, ekonomickou a rodinnou situaci neprovdaných matek a jejich srovnání s ostatními vdanými matkami v České republice po roce 1989.

Cílovou skupinou výzkumu byly ženy, které v době sběru dat měly dítě ve věku do deseti let, tedy ženy, jejichž děti se narodily od poloviny devadesátých let do počátku roku 2006. Dotazované ženy byly vybrány kvótní metodou a při výběru byly použity následující kvóty: kraj, resp. NUTS¹, velikost místa bydliště, současný rodinný stav a vzdělání. Podkladem pro stanovení kvót bylo Sčítání z roku 2001.

Data se sbírala ve dvou kolech. První kolo bylo založené na zmíněných kvótách bez dalšího omezení a přineslo informaci o 1034 ženách. Srovnání jejich rodinného stavu při narození prvního dítěte a údajů demografické evidence ukázalo, že vzorek podhodnocoval podíly nemanželských porodů u žen, které měly nižší než vysokoškolské vzdělání. V druhém kole se proto k základním kvótám přidala podmínka, že žena nesměla být v době porodu prvního dítěte vdaná. Analýzy v této knize jsou založené na datech z prvního kola šetření, k němuž byly připojeny ženy z nadvýběru s nižším než vysokoškolským vzděláním. Celkově analyzujeme údaje o 1160 ženách. Konečný datový soubor přiměřeně vystihuje úroveň nemanželské plodnosti mezi ženami s vysokoškolským a středoškolským vzděláním a vyučenými. Podíly mimomanželské plodnosti mezi ženami se základním vzděláním jsou ale stále do jisté míry podhodnocené.

1.3. Další výběrová šetření dospělé populace

Jako doplňkové zdroje používáme data z mezinárodních projektů **International Social Survey Program (ISSP)**, **Population Policy Attitudes and Acceptance (PPA)**, **European Value Survey (EVS)**. Tato šetření se prvotně nezaměřovala

¹ Zkratka z anglického *Nomenclature of Units for Territorial Statistics* neboli Statistické územní jednotky Evropské unie (někdy také „statistické regiony EU“). Jsou to územní celky vytvořené pro statistické účely Eurostatu (statistický úřad EU) pro porovnání ekonomických ukazatelů členských zemí EU.

na charakter plodnosti, nelze z nich získat informace o ženách neprovdaných v době porodu, relativně nízký počet neúplných rodin ve vzorcích reprezentativních pro celou populaci neumožňuje ani analyzovat specifickou situaci neúplných rodin. Tyto výzkumy nám však můžou přiblížit populační klima v české společnosti a převažující postoje vůči neprovdaným matkám.

V rámci **Mezinárodního programu sociálního výzkumu (ISSP)** proběhly v letech 1994 a 2002 výzkumná šetření *Rodina a mění se gender role*. Tato šetření se zaměřovala na toleranci vůči rození dětí mimo manželství, důležitost úplné rodiny pro zdravý vývoj dítěte, obecnou přijatelnost nesezdaných soužití či otázku, do jaké míry je přijatelné, aby se žena rozhodla mít dítě, i když nemá stálého partnera. Český datový soubor ISSP 2002 přináší informace o 1289 respondentech a v roce 1994 o 1024 respondentech starších 18 let. Na podobné otázky se zaměřovala i **Evropská studie hodnot (EVS)** z roku 1999, která přináší informaci o 1908 respondentech ve věku 18 až 75 let. Demografický výzkum **Population Policy Attitudes and Acceptance** se uskutečnil v roce 2002 a věnoval se jak postojům, tak osobním preferencím a názorům na populační politiku. V České republice tento výzkum dotazoval 1073 respondentů ve věku 18–75 let.

Ani jedno z předchozích šetření neumožňuje podrobné rozborů ekonomické situace rodin, jejich hospodaření či spotřeby. Na závěr proto využíváme soubory **Statistiky rodinných účtů Českého statistického úřadu**. Jedná se o každoročně opakovaná podrobná šetření, jejichž cílem je postihnout hospodaření vybraného vzorku domácností. Celkově máme k dispozici informaci o 5196 domácnostech (1294 v roce 2000, 1312 v roce 2001, 1318 v roce 2002 a 1272 v roce 2003). Výběr domácností je prováděn metodou kvótního výběru. Základními výběrovými znaky jsou sociální skupina domácností, počet nezaopatřených členů (u domácností důchodců počet členů) a čistý peněžní příjem na osobu (u jednočlenných domácností důchodců je výběrovým znakem také pohlaví). Každá domácnost zařazená do šetření vede vlastní zpravodajský deník, do kterého si v průběhu roku zapisuje všechny své příjmy a výdaje.

2. Nemanželská plodnost – demografický přehled

Kryštof Zeman

Nejvýraznějším rysem vývoje reprodukčního chování obyvatelstva České republiky po roce 1989 je jednak pokles plodnosti hluboko pod míru nutnou k zachování početního stavu obyvatelstva, dále odkládání plození dětí do vyššího věku ženy a konečně výrazný vzestup počtu a podílu dětí narozených neprovdaným ženám. Podíl dětí narozených¹ mimo manželství v České republice sice kontinuálně roste již od roku 1974, kdy dosáhl minima 4,3 %, až do roku 1991 však tento podíl nepřesáhl 10 %. K prudkému nárůstu hodnoty tohoto ukazatele dochází od první poloviny devadesátých let, kdy podíl nejdříve dosáhl hodnot obvyklých během období první republiky (11–13 %), a následně rostl až na současných více než 30 %.

2.1. Vývoj sňatečnosti a plodnosti podle rodinného stavu

V sedmdesátých a osmdesátých letech, v období socialismu, byla sňatečnost a plodnost téměř univerzální, pouze okolo pěti žen ze sta zůstalo neprovdaných a podíl bezdětných ve věku 50 let byl podobný. Naprostou většinu dětí tedy rodily vdané ženy, vyšší podíl nemanželských dětí se rodil pouze nejmladším ženám ve věku do devatenácti let, ženám se základním vzděláním a ženám s vysokým počtem dětí. Od první poloviny devadesátých let dochází v České republice k rychlému poklesu intenzity sňatečnosti, a tím pádem k nárůstu počtu a podílu svobodných žen. Zatímco v roce 1990 byly dvě třetiny žen v plodném věku 15–49 let vdané, čtvrtina byla svobodná a každá desátá žena byla rozvedená či ovdovělá, do roku 2006 již klesl podíl vdaných ve věkové skupině 15–49 pod polovinu (na 48 %) a podíl svobodných stoupl na 40 %. Mimoto dochází na jedné straně k prudkému poklesu plodnosti vdaných žen, na druhé straně roste intenzita mimomanželské plodnosti (Tabulka 2.1 a Graf 2.1). Úhrnná manželská plodnost (viz Rámeček 2.1), neboli počet narozených dětí připadajících na jednu ženu v manželství, klesl mezi roky 1990 a 2006 na polovinu, z 1,74 na 0,87 dítěte, zatímco úhrnná mimomanželská plodnost rostla z 0,16 na 0,46, tedy téměř na trojnásobek. Rozšiřuje se fenomén nemanželských kohabitací, do kterých se stále

¹ V celém textu jsou analyzovány živě narozené děti.

častěji též rodí děti. A konečně roste podíl osamělých matek jako reakce na ekonomické a sociální problémy spojené s hospodářskou transformací, a to zejména v některých problémových regionech a ve specifických sociálních skupinách.

Rámeček 2.1. Úhrnná plodnost

Úhrnná plodnost vyjadřuje průměrný počet dětí, které se narodí jedné ženě.

Ukazatel zachycuje aktuální stav, a dá se tedy interpretovat jako počet dětí, který by se narodil ženě, která by prožila svůj plodný věk (15–49 let) za současných podmínek (její plodnost by odpovídala současnému rozložení věkově specifické plodnosti). Úhrnná manželská plodnost vyjadřuje počet narozených dětí připadajících na jednu ženu v manželství, spolu s úhrnnou mimomanželskou plodností tvoří dohromady hodnotu celkové úhrnné plodnosti.

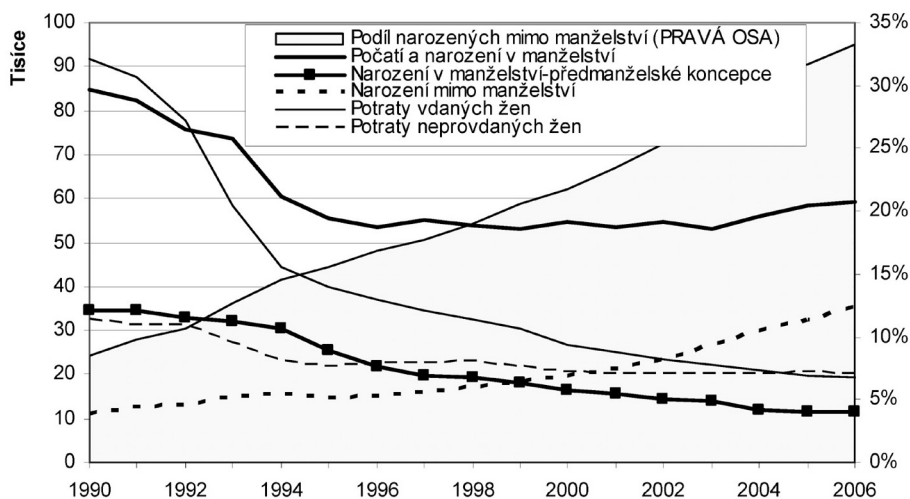
U samotných mimomanželsky narozených došlo během posledních šestnácti let k přeskupení jejich struktury podle rodinného stavu matky. Zatímco v roce 1990 z již tak nízkého počtu narozených mimo manželství byly tři desetiny dětí narozeny rozvedeným a ovdovělým matkám, do roku 2006 se tento podíl snížil na pětinu a naopak vzrostlo zastoupení svobodných žen, a to ze 71 na 80 %. Každoroční počty dětí narozených vdovám stagnují okolo tří stovek, počet dětí narozených rozvedeným se však více než zdvojnásobil z 2,9 tisíc v roce 1990 na 6,7 tisíc v roce 2006 a počet dětí narozených svobodným matkám se více než ztrojnásobil z 7,9 tisíc v roce 1990 na 28,3 tisíc v roce 2006. Počet narozených vdaným matkám se naopak výrazně snížil, a to ze 119,4 tisíc na 70,6 tisíc (Tabulka 2.2).

Tabulka 2.1. Základní charakteristiky mimomanželské plodnosti, 1990–2006

Rok	1990	1995	2000	2005	2006
Živě narození celkem	130 564	96 097	90 910	102 211	105 831
Živě narození v manželství	119 397	81 150	71 118	69 802	70 572
Živě narození mimo manželství	11 167	14 947	19 792	32 409	35 259
Podíl narozených mimo manželství (%)	8,6	15,6	21,8	31,7	33,3
Úhrnná plodnost	1,89	1,28	1,14	1,28	1,33
Úhrnná plodnost v manželství	1,74	1,09	0,89	0,86	0,87
Úhrnná plodnost mimo manželství	0,16	0,19	0,25	0,42	0,46
Tabulková prvosňatečnost žen (%)	96,2	80,0	74,4	69,1	69,7
Předmanželské koncepce (%)	54,4	50,8	41,6	31,7	30,0

Zdroj: ČSÚ

Graf 2.1. Počty těhotenství podle způsobu ukončení, 1990–2006

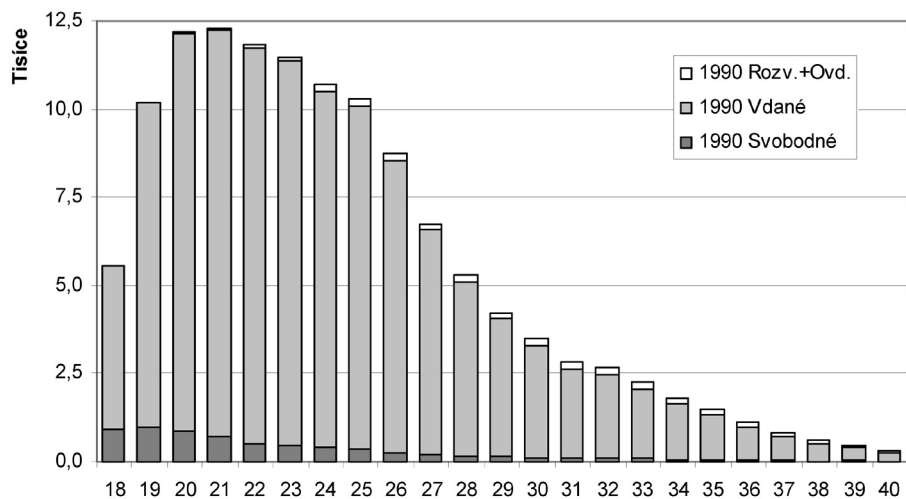
Zdroj: ČSÚ

2.2. Nemanželská plodnost podle věku matky

Pokud studujeme změny plodnosti podle věku mezi roky 1990–2006, zjišťujeme, že zatímco manželská plodnost klesala především ve věku do 25 let, kde ovšem dosahovala a dále dosahuje zdaleka nejvyšších hodnot, a ve věku nad 25 let mírně rostla, mimomanželská plodnost rostla prakticky v celém věkovém spektru, nejméně ovšem v nejmladších věkových skupinách, kde byla vysoká již v dřívějších dobách. Specifické míry mimomanželské plodnosti začaly ovšem růst až v druhé polovině devadesátých let.

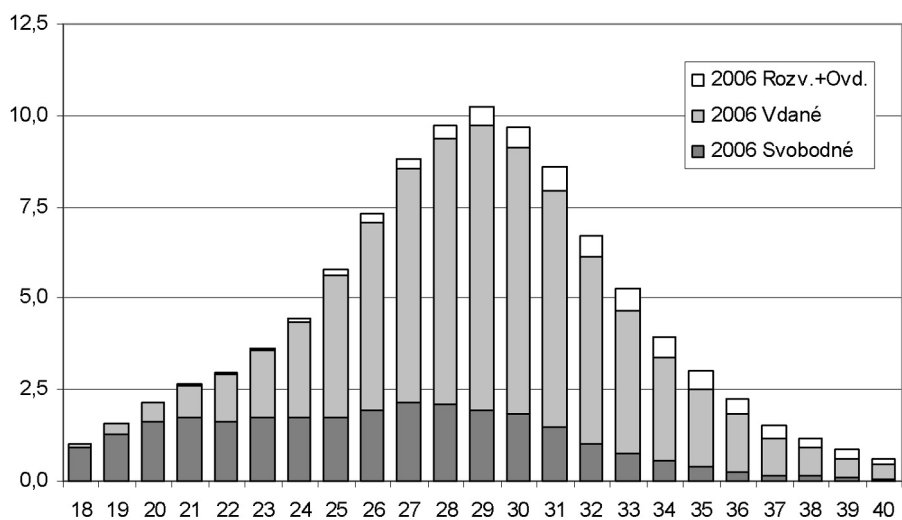
Zatímco dříve byla intenzita mimomanželské plodnosti koncentrována do mladého věku 17–22 let, nyní je rozprostřena do širokého věkového pásma 18–35 let (Grafy 2.2 a 2.3). Spolu s odkládáním plodnosti do vyššího věku tak roste též průměrný věk nesezdaných matek, mezi kterými je třeba oddělit matky svobodné od matek rozvedených a ovdovělých. Zatímco průměrný věk svobodných matek stoupl z 22,3 let v roce 1990 na 25,9 v roce 2006, průměrný věk matek rozvedených a ovdovělých vzrostl ve stejném období z 30,1 na 33,2 let. Šlo o pomalejší nárůst než u věku matek vdaných (z 24,8 na 29,7), kde k odkládání rození dětí přispělo ještě samotné odkládání sňatků do vyššího věku.

Graf 2.2. Počet narozených podle rodinného stavu a věku matky, 1990

Zdroj: ČSÚ

Graf 2.3. Počet narozených podle rodinného stavu a věku matky, 2006

Zdroj: ČSÚ

Tabulka 2.2. Počet a podíl živě narozených podle rodinného stavu matky a průměrný věk matky, 1990–2006

Počet	1990	1995	2000	2005	2006
Svobodné	7 937	10 910	15 064	25 753	28 292
Vdané	119 397	81 150	71 118	69 802	70 572
Rozvedené	2 905	3 715	4 465	6 354	6 674
Ovdovělé	325	322	263	302	293
Celkem	130 564	96 097	90 910	102 211	105 831
Podíl (%)					
Svobodné	6,1	11,4	16,6	25,2	26,7
Vdané	91,4	84,4	78,2	68,3	66,7
Rozvedené a ovdovělé	2,5	4,2	5,2	6,5	6,6
Celkem mimo manželství	8,6	15,6	21,8	31,7	33,3
Průměrný věk					
Svobodné	22,3	22,8	23,9	25,5	25,9
Vdané	24,8	25,9	27,6	29,4	29,7
Rozvedené a ovdovělé	30,1	30,1	31,5	33,0	33,2
Celkem	24,8	25,8	27,2	28,6	28,9
Podíl – první pořadí (%)					
Svobodné	10,0	17,9	25,0	37,4	38,8
Vdané	89,1	80,6	73,4	60,0	58,4
Rozvedené a ovdovělé	0,8	1,5	1,7	2,6	2,8
Celkem mimo manželství	10,9	19,4	26,6	40,0	41,6
Průměrný věk – první pořadí					
Svobodné	21,7	22,1	23,2	25,0	25,3
Vdané	22,5	23,5	25,5	27,5	27,9
Rozvedené a ovdovělé	27,1	27,6	29,3	31,0	31,2
Celkem	22,5	23,3	24,9	26,6	26,9

Zdroj: ČSÚ

2.3. Nemanželská plodnost a pořadí dítěte

Mezi narozenými prvního pořadí je podíl mimomanželsky narozených logicky vyšší, v roce 2006 tvořil 41,6 % všech narozených. Naopak u druhého pořadí je podíl mimomanželských dětí tradičně nejnižší, v sedmdesátých a osmdesátých letech tvořil pouhá 2–4 %, a zde také zaznamenáváme největší nárůst, až na 22,5 %. Pokud již žena za socialismu porodila nemanželské dítě, šlo většinou o dítě prvního pořadí, zatímco v současnosti se mimo manželství rodí i děti druhého pořadí, což může naznačovat existenci funkčních kohabitací nahrazujících sňatky, nikoli pouze předmanželských kohabitací, do kterých se ještě před svatbou „stihnou“ narodit děti prvního pořadí. U dětí vyššího pořadí podíl mimo-

manželsky narozených opět roste, a to na 29,3 % u třetího pořadí a na hodnoty okolo 40 % u čtvrtého a vyššího pořadí, což vyplývá z všeobecně přijímaného dvoudětného modelu – obvykle se druhé děti rodí manželským párům, naopak děti vyššího pořadí se častěji rodí rozvedeným ženám. Odlišný ráz reprodukce je patrný též z meziporodních intervalů – interval mezi narozením prvního a druhého dítěte činí u svobodných žen přibližně 4 roky, podobně jako u vdavých žen (5 let). Zato u rozvedených a ovdovělých žen dosahují meziporodní intervaly více než devíti let.

2.4. Předmanželské koncepce

Zvláštní fenomén tvoří předmanželské koncepce neboli porody dětí do osmi měsíců po sňatku. Podíl v pořadí prvních dětí v manželství, které byly počaty již před svatbou, dosahoval v osmdesátých letech a v první polovině let devadesátých přes 50 %, takže až 60 % svobodných nevěst se vdávalo těhotných. Tento vysoký podíl ilustroval postoje české společnosti, kdy předmanželský sex nebyl vyloženě odsuzován, avšak v případě otěhotnění vyvolal tlak okolí urychlenou svatbu ještě před porodem dítěte. Na druhou stranu bylo zvykem čekat se svatbou až po otěhotnění partnerky. Podíl předmanželských koncepcí začal klesat v druhé polovině devadesátých let, na 40 % okolo roku 2000 a na 30 % v roce 2006. V zásadě lze říci, že na růstu mimomanželské plodnosti měl hlavní podíl pokles předmanželských koncepcí, kdy v současnosti již těhotné páry se svatbou nespíchají jako dříve a berou se klidně rok nebo dva po narození dítěte nebo zůstávají žít v nesezdaném soužití i přes narození dalšího dítěte. Větší podíl matek je však též osamělých. Z grafu 2.1 je patrné, že zatímco počty dětí počatých a narozených v manželství od poloviny devadesátých let stagnují okolo 55–60 tisíc, počet manželských dětí počatých před svatbou klesl přibližně z 25 na 11 tisíc, zatímco počet narozených mimo manželství stoupl z 15 na 35 tisíc.

2.5. Nejvyšší ukončené vzdělání neprovdaných matek

Z hlediska socioekonomického lze situaci aproximovat pomocí ukazatele nejvyššího ukončeného vzdělání matky. Dlouhodobě nejvyšší podíl nemanželsky narozených dětí vykazují ženy se základním vzděláním – již v roce 1990 to bylo 26,6 % a tento podíl vzrostl do roku 2006 až na 69 %; u prvního dítěte jde dokonce o 80 % (Tabulka 2.3). Naopak naprostá většina vysokoškolaček začíná svou fertilitní kariéru v manželství, jde o čtyři pětiny porodů prvního pořadí.

Obecně platí, že lépe vzdělané ženy rodí děti častěji v manželství. Tento jev může souviset jednak s věkem při vstupu do partnerství či manželství a s věkem při prvním porodu, který je obecně pozdější u žen, které se delší dobu vzdělávaly. Dále může souviset se socioekonomickou situací, která je obecně horší u žen s nižším vzděláním, s etnicitou a také s geografickým rozložením.

Zajímavé je, že vzdělanostní rozdíly se projevují i v podílu předmanželských koncepcí, který se pohybuje od 38 % u žen se základním vzděláním po 23 % u vysokoškolaček. Zatímco 60 % vysokoškolaček počne první dítě po svatbě a zbylých 40 % je rovnoměrně rozloženo mezi předmanželské koncepce a nemanželsky narozené, u žen se základním vzděláním pouze 6 % počne dítě po svatbě, zatímco 80 % rodí první dítě mimo manželství (Tabulka 2.4).

Tabulka 2.3. Podíl mimomanželsky narozených podle nejvyššího ukončeného vzdělání matky a podle pořadí narozeného dítěte, 1990–2006 (v %)

Vzdělání, pořadí celkem	1990	1995	2000	2005	2006
Základní	26,6	44,5	55,9	67,6	69,0
Střední bez maturity včetně vyučení	7,7	14,4	23,1	37,2	39,7
Střední s maturitou	4,1	7,8	13,5	23,8	25,7
Vysokoškolské	3,3	5,7	8,0	13,7	15,3
Vzdělání, 1. pořadí					
Základní	38,7	55,5	69,0	80,0	80,5
Střední bez maturity včetně vyučení	10,3	18,4	30,3	50,5	52,5
Střední s maturitou	5,6	10,3	17,4	31,8	34,6
Vysokoškolské	5,3	9,1	10,8	19,3	20,8

Zdroj: ČSÚ

Tabulka 2.4. Podíl narození prvního dítěte podle legitimacy a vzdělání matky, 2006 (v %)

	ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ
Počatí a narození v manželství	6	23	43	60
Narození v manželství – předmanželské koncepce	13	24	22	19
Narození mimo manželství	80	53	35	21

Zdroj: ČSÚ

2.6. Nemanželská plodnost v regionech ČR

Z geografického hlediska je patrný vzorec, který je identifikovatelný též u ostatních demografických procesů – jevy, které je možné označit za nepříznivé, se koncentrují spíše na sever a západ republiky, zatímco jih a východ zůstává těmito jevy zasažen méně (Tabulka 2.5). Tak i podíl dětí narozených mimo manželství je nejvyšší v okresech Most (60,7 % v roce 2006), Bruntál (51,8 %) a dalších okresech Karlovarského, Ústeckého a Moravskoslezského kraje, zatímco nejnižší je na Zlínsku (okres Uherské Hradiště 19,4 %) a na Vysočině. Velkoměsta Praha a Brno jsou ve srovnání s celou Českou republikou spíše podprůměrná, přitom ještě v roce 1990 patřila hned po severozápadních oblastech mezi okresy s nejvyšším podílem mimomanželsky narozených.

Tabulka 2.5. Podíl mimomanželsky narozených podle kraje trvalého bydliště matky (současné NUTS3, v %), 1990 a 2006

Kraj	1990	2006
Praha	10,5	30,0
Středočeský kraj	7,3	29,7
Jihočeský kraj	6,7	33,0
Plzeňský kraj	7,8	34,0
Karlovarský kraj	17,7	51,1
Ústecký kraj	16,5	48,3
Liberecký kraj	11,1	38,1
Královéhradecký kraj	7,3	31,8
Pardubický kraj	6,0	30,0
Vysočina	4,1	24,9
Jihomoravský kraj	6,4	27,8
Olomoucký kraj	6,6	33,4
Zlínský kraj	4,7	23,5
Moravskoslezský kraj	9,1	38,1
ČR celkem	8,6	33,3

Zdroj: ČSÚ

2.7. Otcové nemanželských dětí

Od roku 2007 sleduje Český statistický úřad údaje za otce nejen u manželsky narozených, ale u všech narozených dětí. To umožňuje analyzovat jednak charakteristiky otců nemanželských dětí, jednak podíl nevyplněných údajů o otcích. Pokud předpokládáme, že v případě vyplněného údaje o otci nemanželského dítěte jde spíše o kohabitaci rodičů, zatímco v případě nevyplněného údaje je otec neznámý či se k otcovství dítěte nehlásí, dostáváme další zajímavý nástroj pro analýzu nemanželské plodnosti. V prvním pololetí roku 2007 se živě narodilo 56,0 tisíc dětí, z čehož se 19,1 tisíc (34,1 %) narodilo mimo manželství. Z těchto nemanželsky narozených byly u 70 % uvedeny údaje o otci dítěte, u 30 % údaje chyběly. Podíl chybějících údajů ovšem kolísal v závislosti na dalších charakteristikách, jako je pořadí dítěte, vzdělání matky nebo věk matky (Tabulka 2.6). Tak například první dítě žen se základním vzděláním je z 83 % nemanželské, z toho v téměř polovině případů jsou údaje o otci neuvedené (podobně viz Kapitola 4). Oproti tomu první dítě vysokoškolaček je v 77 % případech manželské, ze zbývajících nemanželských dětí je u tří čtvrtin otec uvedený. U dětí vyššího pořadí se podíl nemanželsky narozených snižuje, avšak poměr mezi hlášeními s uvedeným a neuvedeným údajem o otci zůstává podobný. Tato čísla jsou v souladu s faktem, že manželská plodnost je spíše záležitostí žen s vyšším vzděláním, naopak v kohabitaci žijí častěji ženy se vzděláním nižším, i když poměr osamělých žen je také výrazně vyšší mezi ženami s nízkým vzděláním; u vysokoškolaček jde o výjimečné případy.

Způsob uvádění údajů o otci je variabilní též vzhledem ke věku matky. Podíl manželsky narozených roste od 11 % ve věkové skupině 14–19 po 75 % ve věkové skupině 30–34letých a následně opět klesá. Podíl neznámých údajů u nemanželsky narozených je nejvyšší v nejmladší věkové skupině (47 %) a nejnižší ve věkové skupině 25–34 let (26 %).

Průměrný věk otců v první polovině roku 2007 činil 30,5 roku u dětí svobodných partnerek, 33,0 v manželství a 34,9 pro děti rozvedených a ovdovělých žen (celkově 32,5 roku).

Tabulka 2.6. Otcové narozených dětí podle vzdělání a věku matky, 1. pololetí 2007 (v %)

Děti narozené	Údaje o otci	Vzdělání matky					
		ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s maturitou	VŠ	Celkem	
v manželství		31	59	73	84	66	
mimo manželství	uvedené	38	29	21	12	24	
mimo manželství	neuvedené	31	12	6	4	10	
Děti narozené	Údaje o otci	Věková skupina matky					
		-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40+
v manželství		11	43	70	75	68	61
mimo manželství	uvedené	47	38	22	19	22	26
mimo manželství	neuvedené	42	19	8	7	10	13

Zdroj: ČSÚ

2.8. Další charakteristiky nemanželských dětí

Děti svobodných matek mají v průměru nižší porodní hmotnost a také větší míru mrtvorozenosti než děti vdaných matek, což může být dané rizikovějšími zdravotními návyky určité části svobodných matek. Naopak vyšší mrtvorozenost, kterou vykazují ženy rozvedené a ovdovělé, lze částečně přičíst jejich vyššímu věku při porodu. Také je zajímavé, že v posledních šestnácti letech vzrostl podíl vícerození mezi narozenými dětmi u vdaných žen z 1,8 na 4,4 %, a z 1,9 na 2,7 % u nevdaných matek. Souvisí to pravděpodobně s používáním metod umělé reprodukce, a to častěji vdanými ženami.

Způsob ukončení těhotenství je také závislý na rodinném stavu ženy. Bezdětné ženy volí mezi umělým potratem a mezi donošením dítěte se značně rozdílnou pravděpodobností: zatímco svobodné ženy v roce 2006 volili při prvním těhotenství ze 21 % jeho umělé ukončení, u vdaných žen šlo pouze o 2 % těhotenství, ostatní skončily porodem dítěte (90 %) nebo samovolným potratem (8 %). Podíl uměle přerušovaných těhotenství u bezdětných rozvedených a ovdovělých činil 8 %.

2.9. Závěr

Před rokem 1990 se přes devadesát procent dětí rodilo manželským párům, nemanželská plodnost byla na nízké úrovni a byla koncentrována ve velmi mladém věku matek. Mimo manželství rodily častěji pouze ženy se základním vzděláním a také ženy s vyšším počtem dětí. Podstatná část nesezdaných matek byla rozvedená. Od roku 1990 došlo v České republice jednak k poklesu sňatečnosti doprovázenému propadem počtu vdaných žen, jednak k poklesu manželské plodnosti a k růstu plodnosti nemanželské. Postupně se rozšiřoval fenomén nemanželské kohabitanace a spolu s tím společenská tolerance k ní. Přitom kohabitanace již není vnímána pouze jako předmanželská fáze vztahu, ale též se do ní rodí děti, a to i vyššího pořadí. Mimoto však roste i počet osamělých matek.

Nemanželská plodnost se přesunula z velmi mladého věku matek do širokého věkového pásma 18–35 let. S tím roste též průměrný věk nesezdaných matek. V rámci nemanželské plodnosti roste váha svobodných matek a klesá zastoupení rozvedených a ovdovělých. Tyto dvě skupiny představují jiný ráz nemanželské reprodukce – svobodné ženy rodí nejčastěji děti prvního pořadí, v mladším věku, některé z nich se posléze vdávají za otce dítěte a brzy mívají dítě druhé. Naopak rozvedené a ovdovělé ženy již často mají děti z dřívějšího manželství, vykazují též vysoké meziporodní intervaly.

Výrazným diferencujícím sociálním znakem mimomanželské plodnosti je nejvyšší ukončené vzdělání matek. Zatímco většina žen se základním vzděláním rodí děti mimo manželství, mezi vysokoškolačkami je toto chování zatím spíše marginální. Také fenomén nesezdaného soužití, ale i osamělé rodičovství, je více rozšířen mezi ženami s nižším vzděláním.

Celkově lze konstatovat, že fenomén nemanželské plodnosti je v České republice na vzestupu a v současnosti patří mezi jeden z nejvýraznějších demografických trendů s důležitými sociálními dopady.

3. Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství

Jana Chaloupková, Eva Soukupová

Fenomén rodičovství mimo manželství může nabývat různých forem a je přitom pravděpodobné, že se postoje k jednotlivým formám mimomanželského rodičovství odlišují. V této kapitole se proto pokusíme rozlišovat postoje k různým formám rodičovství mimo manželství. V zásadě můžeme odlišit dvě formy: jednak děti narozené do nesezdaného soužití rodičů a za druhé děti osamělých neprovdaných matek, které nežijí s otcem dítěte. Zatímco v případě nesezdaného svazku vyrůstá dítě od narození s oběma rodiči, kteří potenciálně mohou vytvářet prostředí pro výchovu dítěte funkčně podobné manželství, popřípadě mohou uzavřít sňatek později, v druhém případě je situace jak pro dítě, tak pro matku dítěte rozdílná. Mínění veřejnosti o různých formách rodičovství může záviset i na tom, jaké důvody vedly ženy k tomu, že měly dítě jako neprovdané. Může se například lišit postoj k ženám, které záměrně plánují vychovávat dítě samy, a těm, které se staly osamělými matkami důsledkem neplánovaného těhotenství a/nebo nefunkčního vztahu s otcem dítěte.

Protože rozhodnutí neoženit se či nevdat před narozením dítěte souvisí i s postoji k manželství, zaměříme se nejprve na to, jak se česká společnost dívá na manželství a jaké místo v české společnosti manželství zaujímá ve srovnání s jinými formami partnerského uspořádání. Vedle obecných postojů k různým formám partnerského uspořádání se budeme věnovat i tomu, jak respondenti sami chtějí žít.

V první části této kapitoly vycházíme z dat z výzkumných šetření postojů a hodnotových orientací reprezentativních pro celou dospělou populaci České republiky (viz Kapitola 1). V druhé části využijeme data z výzkumu *Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006* (dále SEPM viz Kapitola 1) a budeme se tázat, jak pohlíží na fenomén mimomanželského rodičovství ženy, které mají děti ve věku do 10 let. Budeme přitom srovnávat postoje těch, které před narozením prvního dítěte uzavřely sňatek, a těch, které zůstaly neprovdané.

3.1. Postoje k nesezdanému soužití a manželství

Češi jsou k netradičním formám rodinného soužití poměrně tolerantní. Z hlediska evropského srovnání stojí Češi mezi západoevropskými státy, kde jsou postoje vůči netradičním formám partnerského a rodinného uspořádání ještě liberálnější, a státy východní Evropy, kde převažují spíše zastánci tradičních rodinných hodnot (blíže viz Rámeček 3.1. Postoje v evropském kontextu). Míra podpory netradičních forem partnerského uspořádání se však liší v závislosti na typu soužití.

Nesezdané soužití „na zkoušku“ před vstupem do manželství schvalují podle zjištění výzkumu ISSP 2002¹ téměř tři čtvrtiny respondentů (Tabulka 3.1). Srovnání s daty ISSP z roku 1994 ukazuje, že postoje k nesezdanému soužití zůstávají poměrně stabilní. I když nesezdané soužití snoubenců není zcela novým jevem, ale bylo již poměrně rozšířené před rokem 1989² (Možný, Rabušic 1992), nyní se stává takřka obecným jevem. Dlouhodobé nesezdané soužití bez záměru později uzavřít manželství se však v české společnosti těší menší podpoře (Tabulka 3.1). Společné soužití partnerů, kteří neplánují svatbu, akceptuje podle výzkumu ISSP 2002 i 1994 jen o něco více než polovina dotázaných. Tento podíl naznačuje, že nesezdaná soužití jsou v České republice vnímána převážně jako „předmanželská“, čemuž odpovídají i výsledky jiných postojových výzkumů (Hamplová 2003; Hamplová 2000; Černá 2005).

¹ V rámci mezinárodního projektu ISSP (International Social Survey Programme) proběhla v České republice v roce 1994 a 2002 výzkumná šetření Rodina a gender role, která se soustředila na problematiku postojů k různým formám rodinných uspořádání. Český datový soubor ISSP Rodina a gender role 2002 přináší informace o 1289 respondentech vybraných víceetapovým náhodným výběrem, v roce 1994 bylo dotazováno 1024 respondentů starších 18 let (blíže viz Chaloupková, Šalamounová 2004).

² Podle výzkumu z roku 1991 žily před uzavřením prvního sňatku ve společné domácnosti téměř dvě pětiny manželských párů. V případě opakovaného manželství společně bydlely před svatbou téměř tři čtvrtiny snoubenců. Jednalo se ale především o lidi s nižším vzděláním (Možný, Rabušic 1992).

3. Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství

Tabulka 3.1. Podíl respondentů, kteří souhlasili s danými výroky (v %)

	1994			2002		
	ženy	muži	celkem	ženy	muži	celkem
Ženatí muži a vdané ženy jsou obecně spokojenější než svobodní	46,7	44,2	45,7	40,2	44,0	42,0
Špatné manželství je lepší než žádné	6,3	6,4	6,4	14,6	18,5	16,5
Lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek	71,7	70,1	71,0	59,7	56,3	58,1
Jeden rodič může vychovat dítě stejně dobře jako oba rodiče společně	30,3	21,7	26,4	47,7	32,0	40,2
Je v pořádku, když lidé žijí spolu, aniž by plánovali sňatek	53,5	54,9	54,0	54,3	56,5	55,3
Je dobré, když lidé, kteří hodlají uzavřít sňatek, spolu nejdříve žijí	71,1	70,4	70,7	71,9	74,9	73,3

Zdroj: ISSP 2002 (vážený soubor), ISSP 1994.

Pozn.: Tabulka zahrnuje respondenty, kteří odpověděli „rozhodně souhlasím“ nebo „spíše souhlasím“. Otázka zněla: „Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky?“ Respondenti měli odpovídat na pětibodové škále (rozhodně souhlasím, spíše souhlasím, ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím).

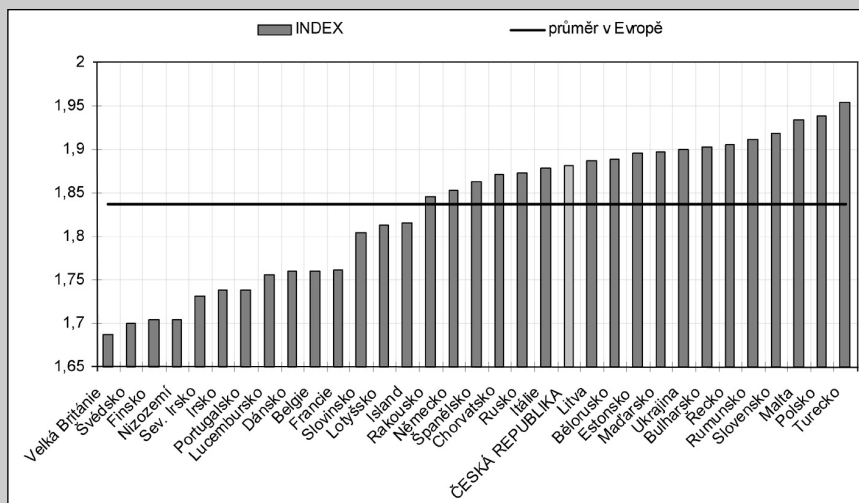
Podrobnější analýzy dat ISSP 2002 ukazují, že postoje žen a mužů k nesezdanému soužití se významně neliší. Nesezdanému soužití jak ve formě předmanželského soužití, tak dlouhodobému soužití bez záměru vstoupit do manželství vyslovují podporu mladí lidé i střední generace. Výrazně méně jsou obou formám nesezdaného soužití nakloněni příslušníci starší generace (lidé starší 50 let). Nesezdané soužití dále schvalují častěji bezdětní, svobodní (u předmanželských svazků i rozvedení). Nejmenší podporu alternativním formám partnerského soužití vyjadřovali lidé se základním vzděláním a ti, kteří pravidelněji chodí na bohoslužby.

Rámeček 3.1. Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství v evropském kontextu

Srovnání postojů k manželství, nesezdanému soužití a mimomanželské plodnosti se v mezinárodní perspektivě na základě dat ISSP 2002 věnovala studie Chaloupkové a Šalamounové (2004). Tato studie srovnávala postoje v sedmi evropských státech: Švédsku, Francii, Nizozemí, Španělsku, Slovensku, Maďarsku a Polsku. Švédsko se řadí mezi země, kde podíl dětí narozených neprovdaným ženám, převyšuje podíl dětí narozených v manželství. K zemím s vysokou mimomanželskou plodností patří i Francie, naopak nejmenší podíl dětí narozených mimo manželství najdeme v Polsku a Španělsku (Šalamounová, Nývtl 2006). Nejtolerantnější k alternativním formám rodinného uspořádání jsou Švédové a Nizozemci. Dlouhodobé partnerské soužití bez záměru uzavřít manželství tu přijímá 90 % respondentů. Dlouhodobý neformální svazek schvalují více než tři čtvrtiny Francouzů, Maďarů a Španělů. Nejnížší podporu – jen u třetiny dotázaných – má na Slovensku. Manželství považuje za podmínku rodičovství jen 31 % Švédů, 25 % Nizozemců a 40 % Francouzů (ve srovnání s 58 % Čechů). Nejsilněji tento postoj zastávají Poláci a Slováci, kde 70 % dotázaných souhlasí s tím, že lidé, kteří chtějí děti, mají uzavřít manželství. Ve Francii, Nizozemí a Švédsku, tedy v zemích s poměrně rozšířenou mimomanželskou plodností, přitom postoj, že lidé by měli uzavřít sňatek, pokud plánují děti, zastávají silněji muži než ženy. Lze předpokládat, že právě v zemích, kde mají lidé dlouhodobější zkušenost s neformálními svazky, jsou si muži více vědomi nevýhod neformálního soužití s dětmi v případě rozchodu partnerů (Chaloupková, Šalamounová 2004).

Souhrnně řečeno, z hlediska postojů k manželství a rodičovství stojí Česká republika mezi liberálnějšími státy západní Evropy a tradičnějšími východoevropskými státy. Následující graf vycházející z dat z mezinárodního výzkumu EVS 1999 srovnává evropské země na základě souhlasu s výroky, že manželství je zastaralá instituce a že dítě potřebuje ke šťastnému dětství oba rodiče (konstrukce indexu viz níže). Nejméně si na manželství a úplnosti rodiny zakládají v anglosaských a skandinávských zemích a také v tolerantním Nizozemí. Překvapivý je otevřený přístup obyvatel Belgie, která svým pojetím rodinné politiky patří spíše ke konzervativnějším a podobně jako třeba Německo nebo Rakousko klade důraz na úplné rodiny. Větší důraz na tradiční rodinu dávají i Slováci a Poláci. Nicméně budeme-li ctít klasické rozdělení západoevropských zemí podle typu sociální politiky zavedené uznávaným švédským sociologem Gøstou Esping-Andersenem (Esping-Andersen 1990; Ferrera 1996) a vypočteme průměr za jím definované skupiny zemí, ukáže se, že státem podporovaná rodinná politika s názory obyvatel těchto skupin států souvisí. Státy sociálně-demokratického typu, typické štedrou sociální politikou, tolerancí k rozvodům a speciální podporou neúplných rodin (tj. skandinávské země v čele se Švédskem a Norskem) jsou k alternativním formám soužití nejvíce tolerantní. Těsně za nimi následují liberální země anglosaské (Velká Británie a Severní Irsko, Irská republika). Na třetí příčce pak s velkým odstupem figuruje skupina zemí konzervativního typu (Německo, Rakousko, Belgie, Francie) a nakonec podle očekávání země jihoevropské (Portugalsko, Španělsko a Itálie).

Graf 3.1. Míra konzervativnosti evropských států ve vztahu k rodinnému uspořádání

Zdroj: EVS 1999

Konstrukce indexu v Grafu 3.1

Respondentům byly položeny následující dvě otázky: „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastné, souhlasil(a) byste s ním nebo nesouhlasil(a)?“ a „Souhlasíte s následujícím výrokem: Manželství je zastaralá instituce“. Hodnota 1 vždy udávala souhlas a hodnota 2 nesouhlas s výrokem. Pro účely konstrukce indexu byly odpovědi překódovány tak, aby hodnota odpovědi 1 vždy znamenala liberální postoj a hodnota odpovědi 2 postoj konzervativní. Z těchto hodnot byl pak vypočten průměr, který byl pojmenován INDEX a jehož hodnoty jsou zobrazeny v grafu. Graf tedy udává průměrné hodnoty indexu v každé zemi. Čím nižší je hodnota průměru, tím netradiční je přístup respondentů k rodinnému uspořádání. Teoreticky, pokud by hodnota indexu byla jedna, všichni dotazovaní z dané země by vnímali manželství jako zastaralé a neměli výhrady k rodinám vedeným pouze jedním rodičem. Naopak hodnota rovná dvěma by znamenala u všech respondentů zcela opačný názor.

3.1.1 Jak chtějí respondenti sami žít?

Výše uvedené postoje zachycují obecný souhlas (či nesouhlas) s různými formami partnerského uspořádání, nikoli to, zda tak chtějí respondenti sami žít. Obecné postoje a osobní preference se přitom mohou výrazně rozcházet. To, jaké uspořádání partnerského života považují lidé za nejlepší, zjišťoval vedle jiného demografický výzkum Population Policy Attitudes and Acceptance II, který se konal v roce 2002³. Z výsledků tohoto výzkumu vyplývá, že je česká společnost promanželsky orientovaná. Ukazují, že více než 80 % dotázaných považuje za nejlepší variantu partnerského života manželství. Přibližně třetina dotázaných preferuje manželství po předchozím nesezdaném soužití na zkoušku a polovina dotázaných přímé manželství bez předchozího soužití partnerů. Dlouhodobému nesezdanému soužití dává přednost jen 7 % dotázaných. Stejný podíl respondentů (7 %) upřednostňuje oddělené bydlení partnerů (tzv. LAT z anglického Living apart Together)⁴ (Hamplová 2003). Postoje mužů a žen k partnerskému svazku se nelišily. Výběr typu partnerství souvisel s věkem a členstvím v církvi. Nesezdané soužití volili častěji mladší lidé, oddělené bydlení preferovali spíše starší lidé. Přímému manželství dávali přednost lidé věřící (Hamplová 2003). Tyto analýzy se ale soustředily pouze na formu partnerského uspořádání a nebraly v úvahu, zda respondenti chtějí nebo nechťejí mít děti. Preference partnerského uspořádání přitom s reprodukčními plány souvisí. Více než polovina lidí, kteří preferují dlouhodobé nesezdané soužití, neplánuje mít děti, přičemž míra očekávané bezdětnosti je vyšší u mužů než u žen. Naproti tomu naprostá většina bezdětných, kteří preferují přímé manželství, děti mít chce (Sobotka 2006).

Srovnání obecných postojů a osobních preferencí tedy ukazuje, že podíl lidí, kteří sami upřednostňují netradiční formy partnerského uspořádání, je výrazně nižší než těch, kteří je obecně schvalují. Jak bylo zmíněno výše, téměř tři čtvrtiny respondentů považují za dobré, když lidé, kteří hodlají uzavřít sňatek, spolu nejdříve žijí. Jako nejlepší variantu partnerského soužití pro sebe samé ale vybrala nesezdané soužití na „zkoušku“ před vstupem do manželství jen třetina lidí. Podobně tak s tím, že je v pořádku, když lidé žijí spolu, aniž by plánovali sňatek, souhlasí každý druhý respondent, ale dlouhodobé nesezdané soužití upřednostňuje před jinými formami partnerského uspořádání jen sedm lidí ze sta.

³ Tento výzkum v České republice zahrnoval vzorek 1073 respondentů ve věku 18–75 let.

⁴ Dopočet do 100 % tvoří lidé, kteří chtějí žít sami (2,7 %), bydlet s přáteli (0,8 %), popřípadě preferují jiný než uvedený životní způsob (0,2 %).

Přestože obecná tolerance netradičních forem partnerského uspořádání roste s výší dosaženého vzdělání, v případě preferovaného partnerského uspořádání se rozdílů podle vzdělání téměř vytrácejí. Jako specifická skupina se zde vydělují vysokoškoláci, kteří se, pokud jde o osobní preference, jeví jako nejkonzervativnější, protože ve srovnání s ostatními vzdělanostními skupinami častěji volí jako nejlepší variantu partnerského uspořádání přímé manželství (Hamplová 2003).

Uvedené postoje se týkají celé dospělé populace. I když se jasně ukazuje, že mladá generace zastává méně tradiční postoje než příslušníci starších věkových skupin, výzkumy zaměřené pouze na mladé potvrzují, že i mladí lidé nesezdané soužití chápou jako přechodný stav před vstupem do manželství a že dlouhodobý neformální svazek upřednostňuje jen menšina z nich (Hamplová 2000:68).

Pozitivnímu přístupu české společnosti k manželství odpovídá i značný podíl mužů a žen, kteří si myslí, že lidé žijící v manželství jsou obecně šťastnější. Tento názor podle zjištění výzkumu ISSP zastává přibližně 40 % dotázaných v obou sledovaných letech. Od roku 1994 dokonce došlo k jistému posunu v názoru na nevydařená manželství, když v roce 2002 souhlasilo 15 % žen a 19 % mužů s tím, že je lepší špatné manželství než žádné, což je téměř dva a půl násobně více než v roce 1994. Posun ke konzervativnějšímu pohledu by mohla být dobrá zpráva z hlediska rozvodovosti, ovšem vzhledem k tomu, že tyto postoje zaujímal častěji příslušníci starší generace, věřící a lidé již žijící v manželství, rozvodovost zůstává stále vysoká (Zeman 2002). Vzdělání, pohlaví a velikost místa bydliště neměly na tento postoj žádný vliv. Můžeme se domnívat, že tento nárůst souhlasných odpovědí je spíše zapříčiněn rostoucí materiální nejistotou neúplných rodin a vyšší mírou nezaměstnanosti oproti roku 1994. Ukazuje se totiž, že lidé, kteří si myslí, že špatné manželství je lepší než žádné, se zároveň kloní k názoru, že hlavní výhodou manželství je finanční jistota a právní záruky majetkových vztahů (Kuchařová 2003:196).

3.2. Postoje k rodičovství mimo manželství

3.2.1. Dítě v nesezdaném svazku?

V České republice zůstává, i přes růst mimomanželské plodnosti v devadesátých letech 20. století, rodičovství provázané s manželstvím (EC 2002:107). Proto je také pokles porodnosti dáván do souvislosti se snížením sňatečnosti. Ve výzkumu ISSP Rodina a gender role byli respondenti dotazováni na to, zda souhlasí s postojem, že lidé, kteří chtějí mít děti, mají uzavřít manželství. I když tato

otázka výslovně nesměřovala na výchovu dětí v nesezdaném soužití, domníváme se, že je možné ji takto interpretovat. Přestože většina české populace stále zastává postoj, že děti by se měly rodit do manželství, tento postoj se v průběhu devadesátých let mírně oslabuje (Tabulka 3.1). Zatímco v roce 1994 podle dat ISSP vyslovalo souhlas s názorem, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli vstoupit do manželství, 71 % dotázaných, v roce 2002 s ním projeвило souhlas jen 58 % respondentů (srov. Kuchařová 2003). Nejvýraznější posun postojů lze zaznamenat u lidí s vysokoškolským vzděláním a u lidí, kteří mají základní vzdělání (Tabulka 3.2). Zatímco mezi vysokoškoláky posiluje liberální postoj, že manželství není podmínka rodičovství, lidé se základním vzděláním, kteří v roce 1994 vyjadřovali nejnižší souhlas s tím, že by se děti měli rodit do manželství, postupně své postoje „zkonzervativňují“ ve prospěch manželské rodiny. V roce 1994 s výrokem, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek, souhlasilo jen 51 % lidí se základním vzděláním, v roce 2002 jejich podíl vzrostl na 63 %. Tento posun se může jevit jako překvapivý vzhledem k tomu, že právě v nízkovzdělaných vrstvách se mimomanželská plodnost koncentruje nejvíce. Vysvětlení tohoto paradoxu můžeme hledat patrně v důvodech, které k mimomanželské plodnosti vedou (viz Kapitola 4). Mezi nízkovzdělanými neprovdanými matkami jsou totiž více zastoupeny osamělé neprovdané matky, které se vůči manželství jakožto instituci nestaví odmítavě. Mohou tedy zastávat názor, že v případě fungujícího partnerského vztahu je lepší, aby se partneři vzali. Důvodem jejich rezervovanějšího postoje může být i to, že mají s uvedenými jevy bližší zkušenost, ať již vlastní nebo ve svém okolí, a proto si více uvědomují negativní stránky neformálních svazků. Navíc, jak jsme viděli výše, lidé s nižším vzděláním méně často souhlasí s tím, že je v pořádku, když spolu lidé žijí, aniž by plánovali svatbu.

Tabulka 3.2. Podíl respondentů, kteří souhlasili s danými výroky podle vzdělání (v %)

	Lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek.		Je v pořádku, když lidé žijí spolu, aniž by plánovali sňatek.		Jeden rodič může vychovat dítě stejně dobře jako oba rodiče společně	
	1994	2002	1994	2002	1994	2002
základní vzdělání	51,1	63,0	45,4	43,5	31,8	48,9
středoškolské bez maturity	71,2	60,6	51,1	55,1	27,4	39,1
středoškolské s maturitou	68,1	55,5	59,6	60,2	25,6	40,7
vysokoškolské	72,9	48,9	51,4	67,7	22,9	28,9

Zdroj: ISSP 2002 (vážený soubor), ISSP 1994.

Pozn.: Tabulka zahrnuje respondenty, kteří odpověděli „rozhodně souhlasím“ nebo „spíše souhlasím“.

Podobně jako v případě postojů k netradičním formám partnerského uspořádání se postoje mužů a žen k rození dětí mimo manželství v podstatě shodují. Větší podporu mu vyjadřují příslušníci mladší generace, lidé s vyšším vzděláním a ti, kteří navštěvují bohoslužby méně než jednou za rok. Zatímco u věřících se tento postoj dá očekávat a je ve shodě s převažující náboženskou věroukou, u skupiny lidí se základním vzděláním, kteří vyjadřují největší podporu názoru, že děti se mají rodit do manželství, se projevuje rozkol mezi deklarovanými postoji a skutečným jednáním. Jsou to totiž právě ženy s nízkým vzděláním, které mezi neprovdanými matkami převažují (Nývt a Šalamounová 2004; Katrňák 2004; Rychtaříková 2007), a to i přesto, že většina z nich považuje manželství za ideální formu partnerského soužití (viz rovněž Kapitola 2 a 4). Tento rozpor lze vysvětlit několika příčinami. Jak naznačují data SEPM, partneři žen se základním vzděláním častěji než partneři žen z ostatních vzdělanostních kategorií odmítají vstupovat do manželského svazku. Ženy se základním vzděláním si také více než ostatní nejsou jisté budoucností svých vztahů. A v neposlední řadě si od manželství často slibují vzestup na společenském žebříčku, který jim muži, se kterými se obvykle setkávají, nemohou zajistit (blíže viz Kapitola 5).

3.2.2. *Dítě bez stálého vztahu?*

Dalším formu mimomanželského rodičovství představují neprovdané matky bez stálého partnera. V postojových výzkumech se často objevuje otázka, zda může jeden rodič vychovat dítě stejně dobře jak oba rodiče. Přestože se tato otázka netýká specificky jen dětí narozených osaměle žijící neprovdané matce, neboť se vztahuje i k situaci po rozvodu manželství s dětmi, poskytuje přibližný obrázek o postojích k osamělému rodičovství mimo manželství.

Vzhledem k tomu, že je to většinou žena, kdo vychovává sama dítě, nepřekvapí, že názory mužů a žen se v této otázce rozcházejí. S tím, že jeden rodič může vychovat dítě stejně dobře jako oba rodiče společně, souhlasilo v roce 2002 47 % žen a jen 32 % mužů (podle šetření ISSP). Podíl lidí, kteří se domnívají, že jeden může vychovat dítě stejně dobře jako oba dva, v průběhu devadesátých let stoupá (40 % v roce 2002 ku 26 % v roce 1994). Největší souhlas s tímto názorem vyslovovali lidé se základním vzděláním (49 %), oproti 29 % lidí s vysokoškolským vzděláním.

Na potenciálně kontroverzní situaci, kdy se žena rozhodne porodit a vychovávat dítě, aniž by měla stabilní vztah s mužem – otcem dítěte, se přímo sou-

středila otázka⁵, která byla součástí výzkumného šetření European Value Survey (EVS) v roce 1999⁶.

Tabulka 3.3. Názory respondentů na to, zda schvalují, když se žena rozhodne vychovávat dítě sama (v %)

		schvalují	záleží na okolnostech	neschvalují
věk***	< 30 let	47,7	31,6	20,7
	30–49 let	40,7	31,9	27,4
	50 a více	34,3	27,7	38,0
počet dětí	0	46,6	26,4	27,0
	1 a více	40,0	31,6	28,4
pohlaví**	muži	36,7	29,3	34,0
	ženy	41,6	30,5	27,9
rodinný stav**	vdaní	37,4	31,2	31,5
	ovdovělí	34,1	24,9	41,0
	rozvedení	39,4	34,7	25,9
	svobodní	49,5	25,9	24,6
nejvyšší dosažená vzdělání	základní	42,9	14,3	42,9
	střední bez maturity	38,1	29,1	32,8
	střední s maturitou	40,1	29,8	30,1
	vysokoškolské	38,8	33,1	28,1
CELKEM		39,3	29,9	30,8

Zdroj: EVS 1999

Pozn.: *** Rozdíly mezi kategoriemi významné na 1 % hladině významnosti.

** Rozdíly mezi kategoriemi významné na 5 % hladině významnosti.

Názory na dobrovolné svobodné mateřství závisí do značné míry na věku, pohlaví a rodinném stavu respondenta (Tabulka 3.3). Svobodné rozhodnutí matky mít dítě, i když nechce žít s žádným mužem, jednoznačně více podporují mladší věkové kategorie, spíše svobodní a rozvedení než vdaní a ovdovělí a podle očekávání také častěji ženy než muži. Souvislost se vzděláním je složi-

⁵ Znění otázky: „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to, nebo ne?“. Možnosti odpovědí: a) schvaluji, b) neschvaluji, c) záleží na okolnostech.

⁶ V rámci České republiky bylo dotazováno 1908 respondentů ve věku 18 až 75 let. Tato otázka nebyla bohužel zahrnuta v dotaznících všech zemí, a proto podle ní nelze provést srovnání za všech 37 evropských států, které se šetření EVS zúčastnily (blíže viz Rámeček 4.1).

tější. I když jsou rozdíly mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami poměrně slabé (a statisticky nevýznamné), zřetelně se zde vyděluje skupina lidí se základním vzděláním, jejichž postoje jsou nejvíce radikální. Zatímco respondenti s vyšším než základním vzděláním ve 30 % tvrdí, že jejich podpora takového jednání ženy by byla závislá na znalosti dalších okolností, mezi lidmi se základním vzděláním je váhavých pouze 14 % a ostatní jsou jednoznačně pro nebo proti. Podíl negativních postojů s dosaženým stupněm vzdělání zřetelně klesá.

Souhlas s rozhodnutím ženy mít dítě, i když nemá stálého partnera, úzce souvisí s názory na další otázky týkající se výchovy dětí a manželství. Kladně se k výroku vyjadřovali ti, kteří si nemysleli, že dítě nezbytně potřebuje oba rodiče k tomu, aby bylo šťastné, a zároveň se domnívali, že manželství je zastaralou institucí⁷. Přístup k alternativním způsobům výchovy dětí a formy partnerství se výrazně lišil podle věku, rodinného statusu a vlastní zkušenosti s partnerským uspořádáním. Pozitivně se ke všem třem výroků stavěli především mladší respondenti, pak ti, kteří již někdy žili v nesezdaném soužití, a daleko více svobodní než lidé žijící v manželství. Nejsilněji postoje respondentů ovlivňoval věk a vlastní zkušenost s alternativním rodinným upořádáním (v našem případě s nesezdaným soužitím).⁸ Lidé mladší 30 let měli více než pětkrát vyšší šance, že odpoví na všechny tři otázky kladně než respondenti starší než 50 let. Podobně ti, kteří nikdy nežili v nesezdaném soužití, měli několikanásobně nižší šance, že budou s výroky souhlasit než ti, kteří již nesezdané soužití vyzkoušeli⁹.

Shrneme-li tyto údaje, můžeme konstatovat, že i když stále v české populaci převažuje názor, že by se děti měly rodit do manželství, od počátku devadesátých let se tento postoj mírně oslabuje. Zároveň roste podíl těch, kteří věří, že dítě může stejně dobře vychovávat jeden rodič jako oba. Rodina tvořená oběma rodiči a dětmi nicméně stále představuje pro většinu české populace nejlepší formu partnerského uspořádání a nejlepší prostředí pro výchovu dětí.¹⁰ To potvrzuje i skutečnost, že poměrně vysoký podíl žen, které byly při porodu dítěte neprovdané, stále vstupuje do manželství později, i když jejich podíly podle českých demografických statistik klesají (Polášek 2006, rovněž Kapitola 4).

⁷ Přesné znění otázek: „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s výrokem: Manželství je zastaralá instituce?“; „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastné, souhlasil(a) byste s ním nebo nesouhlasil(a)?“.

⁸ Vliv těchto dvou proměnných však zmizí, pokud vstoupí do hry faktor frekvence návštěv kostela, který častěji navštěvují právě starší, konzervativnější lidé.

⁹ Je možné, že se zde projevuje do jisté míry nepřímý vliv rozvodu rodičů. Lidé z rozvedených rodin častěji žijí v nesezdaných soužitích a je možné, že také mají pozitivnější postoje k osamělému mateřství. Tuto hypotézu však nelze z dat SEPM ověřit.

¹⁰ Podle zjištění CVVM z roku 2006 považuje manželství za zbytečnou instituci jen 9 % dotázaných starších 15 let (Procházková 2006).

Z výzkumů hodnotových orientací vyplývá, že liberálnější názory na dlouhodobá nesezdaná soužití a nesezdaná soužití s dětmi zaujímají lidé s vyšším vzděláním. Naopak ti s nižším vzděláním se spíše přiklánějí k tomu, že lidé, kteří chtějí mít děti, se mají vzít. Menší podíl z nich si ve srovnání s vysokoškolačky myslí, že je v pořádku, když spolu partneři žijí, aniž by plánovali sňatek. V případě postojů k osamělému rodičovství se ale lidé s nižším vzděláním ukazují jako méně konzervativní, protože častěji odpovídali, že jeden rodič může vychovávat dítě stejně dobře jako oba společně. Při čtení těchto zjištění, je třeba vzít v úvahu, že respondenti zde deklarují obecné postoje, které vyjadřují spíše stupeň tolerantnosti nebo otevřenosti vůči různým formám rodinných a partnerských uspořádání. Tyto postoje však mohou mít (a v řadě případů mají) jen slabý vztah k reálným vlastním preferencím respondentů a k jejich reálnému rodinnému chování (jak ostatně dokládají demografické statistiky).

3.3. Důvody nárůstu mimomanželské plodnosti očima žen s dětmi

Přestože dlouhodobá nesezdaná soužití představují formu partnerského soužití, která je preferovaná jen malou částí populace, a to i mezi mladou generací, dochází v poslední dekádě k výraznému nárůstu mimomanželské plodnosti. Jak je to možné vysvětlit? Proč se rozvolňuje vztah mezi rodičovstvím a manželstvím?

V rámci výzkumu *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* byla matkám s dětmi mladšími deseti let položena otázka, proč si myslí, že se v dnešní době rodí velká část dětí neprovdaným matkám. Respondentky měly na výběr z následujících možností:

- a) Manželství nepřináší v dnešní době žádné výhody.
- b) Ženy vědí, že se svobodné matky mohou více spoléhat na sociální pomoc státu.
- c) V manželství je těžké si udržet osobní nezávislost a svobodu.
- d) Ženy mají problém najít vhodného partnera.
- e) Je to finančně výhodné.
- f) Dnešní manželství jsou nestabilní a lidé se chtějí vyhnout komplikacím s rozvodem.
- g) Dnešní muži se nechťejí ženit.
- h) Dnešní ženy nepovažují přítomnost otce v rodině za důležitou.
- i) Pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné.

Na základě faktorové analýzy se v datech podařilo nalézt tři skupiny důvodů (faktory) (blíže o tom, co jsou to faktory a faktorová analýza viz Rámeček 3.2). První skupina byla tvořena výroky týkajícími se absence vhodného partnera: ženy obtížně nalézají vhodného partnera, muži nechtějí vstupovat do manželství a manželství jsou v dnešní době nestabilní. Druhá skupina důvodů zahrnovala výroky preferující neformální svazky: manželství nepřináší výhody, je zbytečné a znamená ztrátu nezávislosti. Třetí skupině názorů pak zřetelně dominovalo mínění, že být neprovdanou matkou je finančně výhodné.

Rámeček 3.2. Faktorová analýza jako nástroj zjednodušování dat

Faktorová analýza je analytická technika, která na základě korelačních koeficientů mezi všemi analyzovanými proměnnými (v našem případě výroky o rodinném uspořádání) umožňuje nalézt seskupení proměnných, které spolu nějakým způsobem souvisejí. Výstupem faktorové analýzy jsou *faktory* neboli *dimenze*, tj. jakési latentní proměnné stojící v pozadí analyzovaných proměnných, které tyto proměnné nějakým způsobem sdružují. Jaký je to způsob, na to musí nalézt odpověď sám výzkumník (blíže viz Disman 1993: 273–278).

V rámci rozboru názorů respondentek na to, proč se v dnešní době rodí tolik dětí mimo manželství, jsme analyzovali následující výroky:

- a) Manželství nepřináší v dnešní době žádné výhody.
- b) Ženy vědí, že se svobodné matky mohou více spoléhat na sociální pomoc státu.
- c) V manželství je těžké si udržet osobní nezávislost a svobodu.
- d) Ženy mají problém najít vhodného partnera.
- e) Je to finančně výhodné.
- f) Dnešní manželství jsou nestabilní a lidé se chtějí vyhnout komplikacím s rozvozem.
- g) Dnešní muži se nechtějí ženit.
- h) Dnešní ženy nepovažují přítomnost otce v rodině za důležitou.
- i) Pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné.

Na základě faktorové analýzy se v datech podařilo nalézt tři skupiny důvodů. První z nich lze nazvat dimenzí *absence vhodného partnera*. Tato skupina byla tvořena výroky d), g), f) a částečně c). Druhý faktor zahrnoval výroky týkající se *preferencí neformálních svazků*, tj. výroky i), a), h) a opět částečně c). Třetí faktor zahrnoval *materiální důvody*, tj. výroky b) a e). Tyto tři faktory celkově vysvětlily 58 % variability v datech.

Pro koho je souhlas s jednotlivými skupinami důvodů typický? Liší se nějak příslušnost k názorové skupině podle věku, vzdělání respondenty a otce dítěte či počtu dětí v rodině? Důvody obsažené v první skupině více zdůrazňovaly

ženy s nízkým vzděláním. Můžeme se tedy důvodně domnívat, že existuje vztah mezi nízkým vzděláním dotázané a názorem, že ženy obtížně nalézají vhodné partnery pro manželství. Vzdělání partnera či věk respondentky naopak neměly vliv. Síla souhlasu s výroky ve druhé a třetí skupině souvisí pouze s počtem dětí dotázané, a to jen pokud byla vdaná. Čím více měla respondentka dětí, tím častěji si myslela, že ženy zůstávají při porodu dítěte neprovdané z finančních důvodů a naopak tím méně souhlasila s tím, že by nárůst mimomanželské plodnosti souvisel s nadbytečností manželství jako instituce.

Názory na příčiny mimomanželské plodnosti závisí do značné míry také na rodinném stavu, ať už současném či při porodu dítěte. Podívejme se nyní, jak se rodinný stav žen při porodu dítěte promítá do jejich postojů.

Tabulka 3.4. Souhlas s výroky z jednotlivých skupin podle rodinného stavu respondentek při porodu dítěte (v %)

Deklarované důvody		Rodinný stav při porodu dítěte		
		vdaná	nesezdané soužití s otcem dítěte	nežila s otcem dítěte
Skupina 1	není vhodný partner nestabilita manželství muži se nechťejí ženit	71,2	79,6	85,0
		73,2	77,2	80,3
		63,0	72,4	73,6
Skupina 2	manželství není výhodné otec není důležitý manželství je zbytečné osobní nezávislost*	37,8	63,8	63,1
		32,0	34,0	34,3
		28,2	58,2	57,4
		43,3	59,9	69,1
Skupina 3	sociální pomoc státu finanční výhodnost	68,4	58,9	56,0
		52,7	43,2	38,8

Zdroj: SEPM 2006, N = 988–1083.

Pozn.: * Položka „V manželství je těžké si udržet osobní nezávislost a svobodu“ spadala částečně i do první skupiny důvodů.

Dopčet do 100 % tvoří odpovědi rozhodně a spíše nesouhlasím.

Případy, kdy žena nedokázala odpovědět, nejsou zahrnuty.

Všechny dotázané se bez ohledu na rodinný stav při narození dítěte shodují na tom, že nejvýznamnějšími příčinami mimomanželské plodnosti jsou nestabilita manželství a nedostatek vhodných partnerů (Tabulka 3.4). Tyto dva důvody se objevují mezi třemi hlavními u všech třech sledovaných kategorií

žen.¹¹ Vdané a neprovdané matky se však zřetelně rozcházejí v názorech na výroky vztahující se k postradatelnosti manželství jako instituce (viz Tabulka 3.4, Skupina 2). Při porodu vdané ženy vidí tyto důvody jako pouze okrajové, neprovdané je naopak pokládají za jednu z hlavních příčin. Další rozdíly najdeme v názorech na roli, kterou hrají materiální výhody (Skupina 3). Je pozoruhodné, že finanční okolnosti uvádějí jako pravděpodobný důvod mimomanželských početí častěji ženy, které samy byly při porodu dítěte vdané. Pravděpodobně se zde projevuje vliv obecného povědomí o štedrosti sociálního státu k nesezdaným spíše než vlastní zkušenosti respondentek. Samotné neprovdané totiž domněnku o finančních výhodách tolik nepodporují, zejména pokud žily v době porodu bez partnera. O tom, zda opravdu poskytuje český sociální systém neprovdaným nadstandardní finanční podporu, detailněji pojednává kapitola 6 této knihy.

Rozdíly v názorech na příčiny rostoucí mimomanželské plodnosti mezi neprovdanými, které žily v době porodu s partnerem, a neprovdanými bez partnera nebyly ve většině položek zásadní. Pouze faktor absence vhodného partnera (Skupina 1) byl významně častěji uváděn matkami, které s otcem dítěte nežily.

3.3.1. Jsou postoje konzistentní s jednáním?

Vždy, když se hovoří o postojích a hodnotových orientacích, nabízí se otázka, do jaké míry postoje souvisí s reálným jednáním tázaných. Lidé často usuzují na jednání druhých podle sebe, ze svých vlastních zkušeností, ale pochopitelně ne vždy se deklarovaný postoj shoduje s tím, jak se člověk sám zachová. Jedním z důvodů je, že v životě člověk naráží na objektivní omezení ovlivňující, do jaké míry se jeho hodnoty mohou projevit. Za druhé, postoje mohou podléhat vlivu

¹¹ Respondentky byly v rámci výzkumu SEPM požádány také o to, aby z nabízených možností vybraly *hlavní* důvod, pro který podle nich roste mimomanželská plodnost. Ženy, které byly v době narození dítěte vdané, se domnívaly, že hlavní příčinou je skutečnost, že *ženy vědí, že se svobodné matky mohou více spoléhat na sociální pomoc státu* (21 %), že *dnešní manželství jsou nestabilní a lidé se chtějí vyhnout komplikacím s rozvodem* (19 %) a že *ženy mají problém najít vhodného partnera* (17 %). Ženy v nesezdaném soužití uváděly jako hlavní příčiny nejčastěji to, že *pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné* (20 %) a – podobně jako vdané – také to, že *ženy mají problém najít vhodného partnera* (20 %) a *manželství jsou nestabilní* (16 %). Mezi skutečně osamělými zřetelně dominoval názor, že *ženy mají problém najít vhodného partnera* (27 %). Dalších 17 % z nich uvedlo opět nestabilitu manželství a 14 % deklarovalo, že hlavní příčinou je to, že *se muži nechtějí ženit*. Srovnej Tabulka 5.2 v kapitole 5.

aktuální situace (Hamplová 2003:166). Hodnoty ovlivňují typ soužití, který člověk zvolí, ale zároveň jsou zpětně soužitím ovlivňovány. Některé studie, které sledovaly vývoj názorů dotazovaných dlouhodobě, například ukazují, že život v manželství „ztradičňuje“ hodnoty a naopak život v nesezdaném soužití význam tradičních rodinných hodnot snižuje (Moors 2000, cit. podle Hamplová 2003).

Data z výzkumu SEPM umožňují zjistit, zda důvody, kterými matky vysvětlují, proč před narozením prvního dítěte nevstoupily do manželství, souvisí s jejich názory na obecné příčiny mimomanželské plodnosti. Na pomoc si opět vezmeme faktorovou analýzu. Víme, že názory žen na to, proč stále více matek zůstává neprovdaných, lze rozdělit do tří skupin. Nasvědčují data tomu, že pokud se respondentka sama neprovdala, např. z finančních důvodů, domnívá se, že právě materiální stránka věci stojí v pozadí rostoucí mimomanželské plodnosti?

Odpověď zní ano. Ženy, které přivedly své dítě na svět jako neprovdané, protože cítily, že by jim manželství nepřineslo žádné výhody, že by přišly o nezávislost, a navíc považovaly sňatek za formalitu (tj. deklarovaly netradiční přístup k instituci manželství), se domnívaly, že právě takové důvody jsou obecnou příčinou nárůstu mimomanželské plodnosti. Materiální příčiny nárůstu mimomanželské plodnosti sice považovaly neprovdané matky za méně podstatné než ženy, které měly dítě v manželství, nicméně ty neprovdané matky, které vliv finančních výhod a štedrou podporu sociálního státu uvedly, samy z finančních důvodů do manželství nevstoupily. A konečně ženy, které odmítl partner či jejichž vztah byl nejistý, vybíraly i mezi obecnými příčinami právě ty související s nedostatkem vhodných protějšků. Zřetelně je tento trend vidět z porovnání hlavních důvodů neuzavření manželství (Tabulka 3.5). Je zjevné, že osobní důvody se v naprosté většině významně shodovaly i s hlavním důvodem odhadovaným pro ostatní.

Ukázali jsme, že rodinná situace matky při narození dítěte souvisí s jejím míněním o důvodech mimomanželské plodnosti ve společnosti. Existuje ovšem také vztah mezi postoji a současným rodinným uspořádáním, a to dokonce vztah mnohdy daleko silnější. Navíc původní (při narození dítěte) a současné rodinné uspořádání je velmi provázáno a do značné míry přetrvává v čase. Proto není překvapivé, že při zohlednění současného rodinného stavu dostaneme v podstatě identické rozdělení názorů na hlavní důvody mimomanželské plodnosti jako při zohlednění stavu při narození dítěte. Ženy, které v době výzkumu žily v manželství, se domnívají, že matky zůstávají neprovdané převážně z finančních důvodů. Ženy z nesezdaných soužití zpochybňují instituci manželství a samoživitelky uvádějí, že se na nárůstu počtu osamělých matek nejvíce podílí nedostatek vhodných partnerů.

3. Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství

Tabulka 3.5. Náhledy neprovdaných matek na příčiny nárůstu mimomanželské plodnosti v porovnání s důvody, ze kterých matky samy nevstoupily před narozením dítěte do manželství

Hlavní důvod, proč se respondentka sama nevdala	Hlavní deklarovaná příčina nárůstu mimomanželské plodnosti
Manželství by mně nepřineslo žádné výhody.	Manželství nepřináší v dnešní době žádné výhody.
Bylo to finančně výhodné.	Ženy vědí, že se svobodné matky mohou více spoléhat na sociální pomoc státu.
Sňatek odmítal můj partner.	Ženy mají problém najít vhodného partnera. Dnešní muži se nechtějí ženit.
Bála jsem se, že bych přišla o svobodu a nezávislost.	V manželství je těžké si udržet osobní nezávislost a svobodu.
Neměla jsem partnera.	V manželství je těžké si udržet osobní nezávislost a svobodu. Ženy mají problém najít vhodného partnera.
Nebyla jsem si jistá, jakou budoucnost má můj vztah.	Dnešní manželství jsou nestabilní a lidé se chtějí vyhnout komplikacím s rozvodem.
Sňatek jsem považovala za zbytečnou formalitu.	Pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné.

Zdroj: SEPM 2006

Zaměřme se nyní na skupinu názorů vyzdvihující finance jako příčinu mimomanželské plodnosti. Již dříve jsme uvedli, že materiální důvody hrají roli především podle názoru žen vdaných, ať už byly vdané v době průzkumu nebo už při narození dítěte. Z hlediska fungování sociálního systému jsou však klíčové názory žen, které byly při narození dítěte neprovdané. Co se dělo dál s těmi z nich, které zdůrazňovaly finanční aspekty jako příčinu nárůstu mimomanželské plodnosti?

Tabulky 3.6 a 3.7 naznačují, že finančně je status neprovdané výhodnější než manželství jen pro některé matky, a to pouze dočasně. Zdá se, že přínos představuje především v prvních měsících života dítěte, kdy je matka na mateřské dovolené. Materiální příčiny mimomanželské plodnosti totiž zdůrazňovaly jen ty ženy, které se nakonec provdaly za otce dítěte. Ostatní se buď klonily k názoru, že matky nepovažují instituci manželství za důležitou, nebo že nepotkaly vhodného partnera. První z důvodů uváděly především matky, které setrvávají v nesezdaném soužití, druhý pak ty, které jsou i v současné době bez partnera. Obraz opět podporují výpovědi o skutečných osobních důvodech, ze

kterých před porodem prvního dítěte ženy nevstoupily do manželství (Tabulka 3.7; blíže viz kapitola 5).

Tabulka 3.6. Názory neprovdaných matek na příčiny nárůstu mimomanželské plodnosti

Rodinné uspořádání při narození dítěte	Rodinný stav nyní	Hlavní deklarovaná příčina nárůstu mimomanželské plodnosti*
Nesezdané soužití s otcem dítěte	M (N=49)	Je to finančně výhodné. Dnešní manželství jsou nestabilní a lidé se chtějí vyhnout komplikacím s rozvodem.
	NS (N=55)	Manželství nepřináší v dnešní době žádné výhody. Pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné.
	S (N=49)	Ženy mají problém najít vhodného partnera. Dnešní muži se nechtějí ženit.
Nežila s otcem dítěte	M (N=28)	Ženy vědí, že se svobodné matky mohou více spoléhat na sociální pomoc státu. Je to finančně výhodné.
	NS (N=11)	Pokud se dva lidé mají rádi, uzavírat manželství je zbytečné.
	S (N=101)	Ženy mají problém najít vhodného partnera.

Zdroj: SEPM 2006

*Odpovědi odlišné od ostatních skupin na 5% hladině významnosti.

M = manželství; NS = nesezdané soužití; S = matky samoživitelky.

Tabulka 3.7. Důvody, proč ženy samy nevstoupily do manželství před narozením prvního dítěte

Současné rodinné uspořádání původně neprovdaných	Hlavní důvod, proč se respondentka sama nevdala
Nesezdané soužití s otcem 1. dítěte (N=58)	Manželství by mně nepřineslo žádné výhody. Sňatek jsem považovala za zbytečnou formalitu.
Vdaná s otcem 1. dítěte (N=54)	Nechtěla jsem se vdávat těhotná. Bylo to finančně výhodné. Uspořádání svatby bylo příliš nákladné.
Nesezdané soužití s jiným partnerem (N=10)	Sňatek odmítal můj partner.
Vdaná s jiným partnerem (N=22)	Nebyla jsem si jistá, jakou budoucnost má můj vztah.
Žije sama (N=149)	Sňatek odmítal můj partner.

Zdroj: SEPM 2006

3.4. Závěr

V průběhu devadesátých let roste akceptace mimomanželské plodnosti: klesá podíl lidí, kteří souhlasí s tím, že dítě se má na rodit jen do sezdaných svazků a že jeden rodič nemůže vychovat dítě stejně dobře jako oba rodiče. Obdobně tolerantní jsou Češi i k případům, kdy se žena rozhodne mít dítě s tím, že ho však bude vychovávat sama bez muže. Méně konzervativní postoje obecně zaujímají nejmladší respondenti, svobodní, bezdětní, lidé s maturitou nebo vyšším vzděláním. To ale neznamená, že by manželství zcela ztrácelo svoji hodnotu. Stále většina (téměř tři pětiny) populace považuje za dobré, aby lidé, kteří chtějí mít děti, uzavřeli manželství. Uzavření sňatku je i nadále vnímáno jako důležitý krok související se založením rodiny a výchovou dítěte.

Šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* ukázalo, že obvykle si ženy myslí, že k nárůstu mimomanželské plodnosti dochází zejména proto, že je obtížné nalézt vhodného partnera. Další častou příčinou je podle nich povědomí o nestabilitě manželství, a tedy snaha vyhnout se do budoucna komplikacím s rozvodem. Mezi názory provdaných a neprovdaných však existují rozdíly. Obecně lze říci, že postoje neprovdaných matek do značné míry souvisejí s osobní zkušeností. Ekonomické pohnutky svobodného mateřství zdůrazňují v naprosté většině pouze matky, které samy byly při porodu vdané nebo žily v nesezdaném soužití a později pojalý otce dítěte za manžela. Opravdu osamělé ženy s dětmi naopak uvádějí především problémy s otcem dítěte.

Použitá literatura

- Černá, K. 2005. „Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska Evropské studie hodnot.“ *Demografie* 47(2):87–95.
- Disman, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- EC. 2002. *Candidate Countries Eurobarometr 2002.1. Social Situation in the Countries Applying for European Union Membership*. Brussels: European Commission. [cit. 6.8.2007]. Dostupné z: <http://www.eski.hu/new3/konyvtar/bookshop/The%20social%20situation.pdf>.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Ferrera, M. 1996. „The Southern Model of Welfare in Social Europe.“ *Journal of European Social Policy* 6 (1): 17–37.
- Hamplová, D. 2000. „Postoje k manželství a rodičovství.“ Str. 67–98 in L. Fialová a kol. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Slon.
- Hamplová, D. 2003. „Preferované partnerské uspořádání: sociodemografické a hodnotové rozdíly.“ *Demografie* 45 (3):166–175.

- Chaloupková, J., P. Šalamounová. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Sociologické studie 04:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Katříňák, T. 2003. „Svobodné matky jsou málo vzdělané.“ *Přítomnost* 4: 26–27.
- Kuchařová, V. 2003. „Některé obsahové změny postojů k manželství a rodičovství.“ Str. 189–204 in P. Mareš a T. Potočný (eds.): *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister&Principal.
- Možný, I., L. Rabušic. 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Czech Sociological Review* 28: 107–117.
- Nývlt, O., P. Šalamounová. 2004. „Mimomanželská plodnost v České Republice.“ *SDA-Info VI* (1–2): 1–5.
- Polášek, V. 2006. „Nevdané matky a co je čeká.“ Str. 40–75 in D. Hamplová (ed.). 2006. *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06:05. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Procházková, K. 2006. „Svatby v české společnosti.“ *Tisková zpráva*. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění. Sociologický ústav AV ČR.
- Rychtaříková, J. 2007. „Je % nemanželsky narozených v ČR projevem westernizace?“ [cit. 18.6.2007]. Dostupné z: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=430.
- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Str. 60–78 in Hamplová, D., P. Šalamounová, G. Šamanová. 2006. *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šalamounová, P., O. Nývlt. 2006. „Mimomanželská plodnost – současné trendy v Evropě a v České republice.“ Str. 118–140 in: D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Zeman, K. 2002. „Rozvodovost.“ Str. 33–38 in *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK.

4. Děti bez partnera nebo na psí knížku?

Dana Hamplová

České matriky zaznamenávají pouze údaje o formálním rodinném stavu ženy v době porodu a nepoznáme z nich, zda s otcem dítěte žije. Jednou z nejdůležitějších otázek spojených s rostoucí mimomanželskou plodností proto je, jaký podíl neprovdaných matek představují svobodné matky v tradičním smyslu slova a kolik z nich žije s otcem dítěte. Často se předpokládá, že nárůst mimomanželské plodnosti lze připsat tomu, že mladí lidé necítí nutnost kvůli rodině uzavírat manželství, ale přesto spolu žijí v dlouhodobém svazku. Data *Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006* (více viz Kapitola 1) nám umožňují tuto hypotézu ověřit a odhadnout, jaký podíl nemanželských dětí se rodí nesezdaným dvojicím, kolik ženám bez stálého partnera a v jakých sociálních vrstvách je běžné osamělé mateřství a ve kterých spíše nesezdané rodičovství. Dále nás zajímá, co čeká různé typy matek poté, co porodí, a jak stabilní jednotlivé rodinné formy jsou. V celé kapitole se soustředíme na situaci v době narození prvního dítěte.

4.1. Rodinné uspořádání v době porodu

Základní zjištění této kapitoly je, že data *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* (SEPM) nepodporují domněnku, že se za rostoucí mimomanželskou plodností skrývá pouze rodičovství nesezdaných párů, které spolu žijí a vytváří standardní rodinné prostředí. Přibližně polovina neprovdaných matek z tohoto výzkumu, tj. žen zahajujících svoji fertilitní kariéru v letech 1995–2006, totiž v době prvního porodu s otcem dítěte nežila. Navíc data naznačují, že se podíly osamělých žen mezi neprovdanými matkami v posledních deseti letech stabilně zvyšují (viz Tabulka 4.1). V prvním sledovaném období, tj. v letech 1995–1998, porodilo první dítě mimo stabilní vztah 10 % žen. V letech 1999–2002 k tomu došlo ve 13 % případů a v posledním období, tj. 2003–2006, nežilo s otcem prvního dítěte již celých 17 % matek.

Pokud tuto informaci vztáhneme na podíly mimomanželsky narozených dětí v celé české populaci, můžeme odhadovat, že se téměř pětina prvních dětí rodí osamělé matce. I při nejkonzervativnějších odhadech, které jsou postaveny na

velmi nepravděpodobné domněnce, že se všechny nemanželské děti před rokem 1990 rodily osamělým matkám, to znamená, že se podíly dětí narozených matce bez stálého partnera za posledních 15 let více než zdvojnásobily. Při méně konzervativních odhadech, které počítají s tím, že se i před rokem 1990 některé nemanželské děti rodily nesezdaným dvojicím, můžeme usuzovat, že nárůst osamělého mateřství je ještě větší.

Otázkou je, které rodiny jsou v tomto ohledu nejvíc ohroženy a zda najdeme významné rozdíly mezi sociálními vrstvami. Z demografických statistik víme, že jak šance porodit nemanželské dítě, tak se následně vdát, úzce souvisejí se vzděláním ženy. Vysokoškolačky mají nejen nejvyšší pravděpodobnost ze všech matek být vdané, ale i největší naději, že poměrně rychle uzavrou sňatek, pokud vdané nebyly (viz Kapitola 2 a Polášek 2006). Existují podobné sociální rozdíly i ohledně osamělého mateřství? Data SEPM naznačují, že odpověď na tuto otázku je kladná. Čím nižší vzdělání matky mají, tím vyšší je podíl těch, které byly v době porodu samy. V celém sledovaném období, tj. mezi roky 1995–2006, porodily dítě nejen mimo manželství, ale i mimo jakékoliv partnerské soužití dvě pětiny žen se základním vzděláním. V posledním časovém úseku, tj. v období 2003–2006, měla v této vzdělanostní skupině dítě bez partnera již více než polovina žen. Pro srovnání můžeme uvést, že pouze desetina vysokoškolaček nežila v době porodu svého prvního dítěte s jeho otcem.

Problémem je, že z těchto čísel nevyčteme, jestli se opravdu jedná o efekt vzdělání (viz Kapitola 2). Ženy s nižším vzděláním bývají totiž mladší a mívají partnery s nízkým vzděláním a teoreticky je možné, že jejich vzdělanostní úroveň sama o sobě nehraje roli. V dalším kroku jsme proto odhadli jednoduché logistické regrese (viz Rámeček 4.1), které berou v úvahu nejen vzdělání ženy, ale i její věk a vzdělání otce dítěte (pokud je k dispozici). Můžeme tak určit „čistý vliv“ těchto proměnných. Snažíme se vysvětlit, jak se liší ženy, které žily bez partnera (1), oproti těm, které žily s partnerem (0), bez ohledu na jejich formální rodinný stav.

Tabulka 4.1. Rodinná situace v době porodu 1. dítěte podle období a vzdělání matky (v %)

Vzdělání matky	Vdaná	Nesezdaný svazek	Sama	Celkem	N
Děti narozené 1995–1998					
Základní	56,25	15,63	28,13	100,00	32
Vyučena	80,37	11,66	7,98	100,00	163
Vyšší střední	79,55	10,23	10,23	100,00	176
Vysokoškolské	90,24	7,32	2,44	100,00	41
Celkem	79,13	10,92	9,95	100,00	412
Děti narozené 1999–2002					
Základní	43,33	23,33	33,33	100,00	30
Vyučena	72,12	13,94	13,94	100,00	165
Vyšší střední	80,92	8,67	10,40	100,00	173
Vysokoškolské	86,96	4,35	8,70	100,00	46
Celkem	75,36	11,35	13,29	100,00	414
Děti narozené 2003–2006					
Základní	32,00	12,00	56,00	100,00	25
Vyučena	54,96	21,37	23,66	100,00	131
Vyšší střední	71,94	23,74	4,32	100,00	139
Vysokoškolské	77,42	9,68	12,90	100,00	31
Celkem	62,58	20,55	16,87	100,00	326

Zdroj: SEPM 2006

Výsledky přináší Tabulka 4.2. Nejprve bereme v úvahu vzdělání matky a její věk v době porodu (sloupec 2), v dalším kroku přidáváme informaci o vzdělání otce (sloupec 3). Prediční schopnost modelu je slušná (89,4 % případů bylo správně zařazených, $R^2 = 0,13$). Odhadované koeficienty a statistická významnost ukazují, že všechny tři charakteristiky, tj. věk ženy, její vzdělání a vzdělání otce dítěte, významně ovlivňují šance porodit dítě mimo partnerský vztah samy o sobě. Čím mladší žena je, čím nižší vzdělání má a čím nižšího vzdělání dosáhl otec jejího dítěte, tím vyšší je riziko, že v době porodu nebude otec přítomný v rodině.

Abychom si udělali lepší představu o vlivu vzdělání a věku ženy a vzdělání muže, odhadujeme na základě vypočtených koeficientů pravděpodobnosti „být

Rámeček 4.1. Logistická regrese

Cílem logistické regrese je zjistit, které skutečnosti mění šance (o šancích více ve spodní části rámečku), že nastane určitý jev. Tento typ regrese se používá v případech, kdy vysvětlovaný jev nabývá pouze dvou podob ($\text{ano}=1$; $\text{ne}=0$). V našem případě například jev „osamělé mateřství“ nabývá hodnoty 1, pokud žena neměla v době porodu partnera, a hodnoty 0, pokud partnera měla. Výhodou logistických regresí je, že umožňují analyzovat vliv různých skutečností najednou. Můžeme tak například zjistit, jaký je „čistý“ vliv vzdělání matky nebo jejího věku, a odpovědět na otázku, zda se za vzdělanostními rozdíly skrývají věkové rozdíly.

Ve statistice se za šance označuje poměr mezi pravděpodobnostmi, že jev nastane, a pravděpodobností, že jev nenastane. Pokud například existuje pravděpodobnost 60 %, že žena porodí dítě v manželství, její šance být provdanou matkou jsou 0,60/0,40, tj. 1,5. Můžeme rovněž říct, že tato žena má 1,5krát větší šance na to být vdanou než svobodnou matkou.

neprovdanou matkou“ pro různé vzdělanostní skupiny žen (za předpokladu, že vše ostatní je konstantní).¹ Za předpokladu, že vše ostatní je stejné, žena se základním vzděláním má 18% pravděpodobnost porodit dítě, aniž by žila s partnerem, stejná pravděpodobnost je 10 % u žen vyučených, 7 % u středoškolaček a 6 % u vysokoškolaček.

Pokud má základní vzdělání nejen žena, ale i otec dítěte, zvyšuje se pravděpodobnost, že nebude žít v době porodu s otcem dítěte na 36 %, pokud však partner stejné ženy absolvoval alespoň učňovskou školu, pravděpodobnost se

¹ Pravděpodobnosti se odhadují jako $\text{Pr}(\text{Neprovdaná}) = \exp(b_0 + S b_i \cdot X_i) / [1 + \exp(b_0 + S b_i \cdot X_i)]$. Do tohoto vzorce dosadíme příslušné koeficienty a konkrétní hodnoty X_i (v tomto případě vzdělání), pro jejichž úroveň odhadujeme pravděpodobnost, že studovaný jev (tedy porod mimo partnerský vztah) nastal. U proměnných, které nejsou v centru interpretace, je zvykem dosazovat konstantu, obvykle průměr. Některé statistické programy (např. Stata) umí vypočítat pravděpodobnosti pomocí zadaných kritérií, jinak lze použít Excel. Nejprve nás zajímá vliv vzdělání ženy bez ohledu na efekt vzdělání jejího partnera nebo její věk. Do rovnice (1) proto dosadíme hodnoty koeficientů z Tabulky 4.2 (Model 2) a příslušné hodnoty proměnných. U vysokoškolačky to bude: žena-vyučena = 0, žena-střední = 0, žena-VŠ = 1, věk při porodu (průměr) = 24,641, muž-vyučen (průměr) = 0,435, muž-střední (průměr) = 0,339 a muž-VŠ (průměr) = 0,192. Získáme tak $\text{Pr}(\text{Neprovdaná}) = \exp(3,048 - 0,698 \cdot 0 - 1,049 \cdot 0 - 1,234 \cdot 1 - 0,145 \cdot 24,641 - 0,978 \cdot 0,435 - 1,232 \cdot 0,339 - 0,757 \cdot 0,192) / [1 + \exp(3,048 - 0,698 \cdot 0 - 1,049 \cdot 0 - 1,234 \cdot 1 - 0,145 \cdot 24,641 - 0,978 \cdot 0,435 - 1,232 \cdot 0,339 - 0,757 \cdot 0,192)] = 0,06$, tedy 6 % pro ženu s vysokoškolským vzděláním. Stejným způsobem můžeme odhadovat pravděpodobnosti i u žen se základním a středním vzděláním.

4. Děti bez partnera nebo na psí knížku?

Tabulka 4.2. Odhadované šance, že žena nebude v době porodu žít s otcem dítěte/ nebude vdaná

	Model 1		Model 2	
	Koef.	s.e.	Koef.	s.e.
Odhadované šance „bez partnera“ (versus s partnerem)				
Konstanta	2,297 **	0,72	3,048 **	0,78
Vzdělání ženy (základní – srov.)				
Vyučena	-0,862 **	0,30	-0,698 *	0,31
Vyšší střední	-1,248 **	0,33	-1,049 **	0,35
Vysokoškolské	-1,319 *	0,56	-1,234 *	0,60
Věk ženy při porodu	-0,147 **	0,03	-0,145 **	0,03
Vzdělání muže (základní – srov.)				
Vyučen			-0,978 *	0,40
Vyšší střední			-1,232 **	0,44
Vysokoškolské			-0,757	0,49
Nagelkerke R ²	0,11		0,13	
Podíl úspěšně zařazených případů	89,3 %		89,4 %	
N = 1078				
Odhadované šance „vdaná“ (versus v nesezdaném soužití)				
Konstanta	0,689	0,63	0,598	0,78
Vzdělání ženy (základní – srov.)				
Vyučena	0,631	0,34	0,628	0,35
Vyšší střední	0,806 *	0,35	0,809 *	0,37
Vysokoškolské	1,631 **	0,52	1,627 **	0,55
Věk ženy při porodu	0,011 **	0,03	0,011	0,03
Vzdělání muže (základní – srov.)				
Vyučen			0,115	0,53
Vyšší střední			0,071	0,55
Vysokoškolské			0,114	0,59
Nagelkerke R ²	0,03		0,03	
Podíl úspěšně zařazených případů	84,6 %		84,6 %	
N = 963				

Zdroj: SEPM 2006

sníží na 17 %. Pokud mají oba partneři vysokou školu, dítě má jen sedmiprocentní pravděpodobnost narodit se do domácnosti, kde není otec.

Podobným způsobem můžeme odhadovat i vliv věku (za předpokladu konstantního vzdělání). V tomto případě zjistíme, že v 18 letech má žena dvacetiprocentní pravděpodobnost, že bude osamělou matkou, zatímco u 30leté prvorodičky je tato pravděpodobnost jen 4 %. Pokud by se jednalo o ženu se základním vzděláním, v 18 letech by měla 37% pravděpodobnost být sama, do věku 30 let se však tato pravděpodobnost sníží na 10 %.

I v případě, kdy ženy s partnerem v době narození jejich prvního dítěte žily, můžeme nalézt zásadní vzdělanostní rozdíly v právním uspořádání vztahu (viz Tabulka 4.2). Znovu platí, že čím vyšší vzdělání žena má, tím vyšší jsou její šance (viz Rámeček 4.1), že porodí dítě v manželství. Pokud vezmeme v úvahu sledované období jako celek, tj. mezi roky 1995–2006, měly ženy s vysokoškolským vzděláním 12,6krát větší šance porodit dítě v manželství než v nesezdaném soužití. U žen se středoškolským vzděláním se tyto šance snížily na 5,8, u vyučených na 4,6 a nakonec u matek se základním vzděláním na 2,6.

I v případě rozdílů mezi porodem v manželství a nesezdaném soužití nás zajímá, jakou roli hraje nejen vzdělání ženy, ale i její věk při porodu a vzdělání otce dítěte. Opět tedy odhadujeme sadu logistických regresí, tentokrát vysvětlujeme šance, že je žena vdaná (1), oproti tomu, že žije v nesezdaném soužití (0). Bereme v úvahu pouze ženy, které v době porodu svého nejstaršího dítěte žily s jeho otcem (963 žen), nikoliv osamělé matky. Celkově tento model vysvětluje málo ($R^2 = 0,02$). Prediční síla modelu je však dobrá (84,6 % případů bylo na základě tohoto modelu správně zařazeno), a z modelu proto můžeme získat základní představu o vztazích mezi proměnnými.

Zprvce se ukazuje, že pokud vezmeme v úvahu věk ženy při porodu dítěte, zmizí rozdíly mezi ženami se základním vzděláním a vyučenými. Rozdíly mezi ženami z dvou nejnižších vzdělanostních kategorií jsou tedy dané typickým věkem při porodu, nikoliv samotnou úrovní vzdělání. Zadruhé, efekt vzdělání otce nebyl statisticky významný. Zdá se tedy, že zatímco vzdělání otce ovlivňuje, zda bude žít se svou rodinou či nikoliv, jeho vzdělání nehraje roli v tom, jakou formu rodina bude mít.

4.2. A co matky čeká?

Podstatné samozřejmě není jen to, zda žena žila v době porodu s partnerem nebo sama, ale i stabilita a vývoj rodinného uspořádání. V druhé části této kapitoly proto srovnáváme situaci v době porodu prvního dítěte a rodinné uspořá-

dání v době výzkumu. Zajímá nás například, zda si osamělé matky našly stálého partnera nebo zda matky, které v době porodu manžela nebo partnera měly, s otcem dítěte stále žijí.

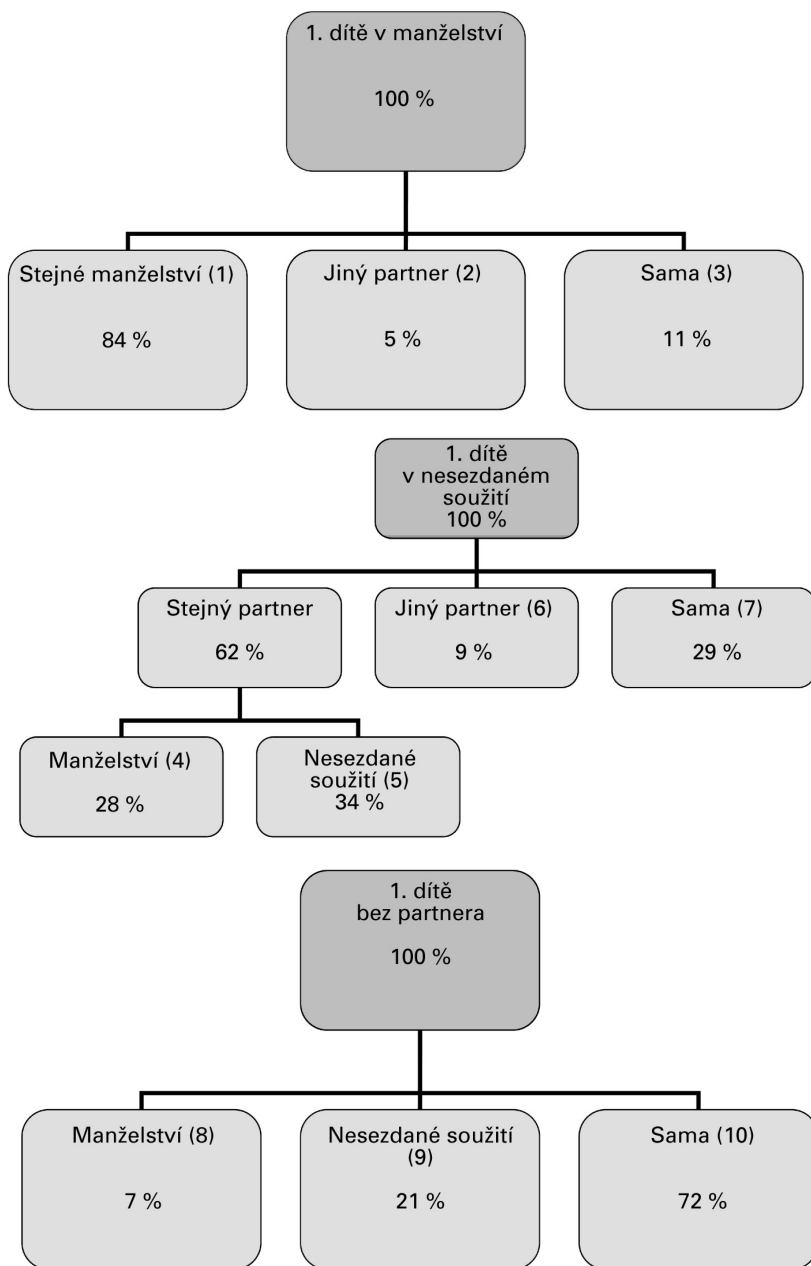
Při četbě tohoto oddílu si čtenář musí uvědomit, že dotazované ženy porodily děti v průběhu 10 let, což znamená, že měly různě dlouhou dobu na to, aby u nich k nějaké podstatné rodinné události došlo. Představme si dvě ženy, které se obě rozvedou pět let po narození svého prvního dítěte. I když se jejich rodinné dráhy vyvíjejí totožně, manželství té, která založila rodinu před deseti lety, se v našem datovém souboru bude jevit jako nestabilní, zatímco rodina ženy, která měla dítě před rokem, bude vypadat jako stabilní, protože tuto budoucí událost ještě nemůžeme pozorovat.

V ideálním případě by se stabilita rodin odhadovala pomocí tzv. analýzy přežití (tj. event-history nebo survival analýzy), v datech SEPM však není k dispozici informace o době, kdy k rozvodu či rozvodu došlo. Nemůžeme tedy odhadovat celkovou stabilitu rodin, můžeme ale alespoň v hrubých rysech srovnávat různé typy domácností, protože matky vdané i žijící v nesezdaném soužití, které měly děti ve stejnou dobu, měly stejně dlouhou dobu na to, aby se rozvedly nebo rozešly s partnerem.

Podle rodinného (a partnerského) stavu při porodu prvního dítěte jsme rozlišili 10 možných rodinných trajektorií. **Matky vdané při porodu prvního dítěte** mohou být stále vdané za jeho otce (1), mohou žít s jiným mužem (v nesezdaném soužití či jiném manželství) (2), nebo mohou být samy (3). **Matky, které žily v době porodu prvního dítěte v nesezdaném soužití**, mohou stále žít s jeho otcem, a to buď v manželství (4), nebo i nadále v nesezdaném soužití (5), mohou žít s jiným mužem (6), nebo mohou být samy (7). Konečně **ženy, které v době porodu prvního dítěte neměly stálého partnera**, se mohly vdát (8), mohou žít v nesezdaném soužití (9) nebo mohly zůstat samy (10).

Obr. 4.1 tyto možnosti ilustruje a ukazuje, jaký podíl matek z těchto tří skupin žen prošel danou trajektorií. Můžeme z něj vyčíst dvě podstatné skutečnosti. Zaprvé, nesezdaná soužití jsou ve srovnání s manželstvím velmi nestabilní. Zatímco 84 % matek vdaných v době porodu svého prvního dítěte stále žilo s otcem svého potomka, podobný osud potkal jen 62 % žen, které s otcem dítěte sice v době porodu žily, ale nebyly vdané. Navíc lze očekávat, že rozdíly mezi manželstvím a nesezdaným soužitím jsou v těchto datech podhodnocené, protože nesezdané rodiny jsou soustředěné spíše v druhé části sledovaného období, a tudíž měly kratší dobu na to, aby se rozpadly. Vysoká nestabilita nemanželských rodin není překvapením, protože toto zjištění patří ke stálým demografickým výzkumům (Artis 2007; Hamplová 2001; Le Bourdais, Lappierre-Adamcyk 2004; Manning 2004; Manning et al. 2004; Raley, Wildsmith 2004).

Obrázek 4.1. Možné trajektorie podle rodinného stavu při porodu prvního dítěte

Zdroj: SEPM 2006

Zadruhé, jen čtvrtina žen, které byly v době porodu prvního dítěte samy, žila v době výzkumu ve společné domácnosti s novým partnerem. Pokud tomu tak bylo, ve většině případů se jednalo o nesezdané soužití, pouze 7 % osamělých matek se stačilo vdát, ve srovnání s 28 % žen, které měly v době porodu partnera. Pokud vezmeme v úvahu již zmíněnou vysokou nestabilitu nesezdaných soužití, v tomto případě ještě zvýšenou přítomností nevlastního dítěte, můžeme očekávat, že se značná část nových nesezdaných svazků původně osamělých matek poměrně brzy rozpadne.

4.3. Závěr

Datový soubor *Sociální a ekonomické charakteristiky mateřství 2006* neumožňuje příliš optimistický pohled na situaci neprovdaných matek na přelomu 20. a 21. století. Ukazuje totiž, že rostoucí počet žen rodí děti nejen mimo manželství, ale i mimo jakékoliv partnerské soužití. Tento problém – stejně jako ostatní rysy české mimomanželské plodnosti – se zdá být významný zvláště mezi ženami s nízkým vzděláním. Vysokoškolačky mají nejen největší šance mít děti v manželství, ale i pokud tomu tak není, velmi často s otcem dítěte žijí v jedné domácnosti. Naopak mezi ženami se základním vzděláním nežila v posledním sledovaném období s otcem dítěte již polovina rodiček. Na otázku, proč tomu tak je a co vede ženy k tomu, aby s rostoucí intenzitou rodily děti bez manželství a bez partnerů, hledá odpověď následující kapitola.

Použitá literatura:

- Artis, J. E. 2007. „Maternal Cohabitation and Child Well-Being Among Kindergarten Children.“ *Journal of Marriage and Family* 69:222–236.
- Hamplová, D. 2001. „Výsledky Šetření rodiny a reprodukce (FFS).“ Str. 43–72 in *Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích. Sociologické texty* 01:10. Praha: SOU AV ČR.
- Le Bourdais, C., E. Lappierre-Adamcyk. 2004. „Changes in Conjugal Life in Canada: Is Cohabitation Progressively Replacing Marriage?“ *Journal of Marriage and Family* 66:929–942.
- Manning, W. D. 2004. „Children and the Stability of Cohabiting Couples.“ *Journal of Marriage and Family* 66:674–689.
- Manning, W. D., P. J. Smock, D. Majumdar. 2004. „The relative stability of cohabiting and marital unions for children.“ *Population Research and Policy Review* 23:135–159.
- Polášek, V. 2006. „Nevdané matky a co je čeká.“ Str. 40–75 in D. Hamplová (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti. Sociologické studie* 06:05. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Raley, R. K., E. Wildsmith. 2004. „Cohabitation and Children’s Family Instability.“ *Journal of Marriage and Family* 66:210–219.

5. Vdát se nebo ne? Motivace vdaných a neprovdaných matek

Jana Chaloupková

V této kapitole se zaměříme na otázku, jakými důvody vdané a neprovdané matky vysvětlovaly svoji rodinnou situaci při narození prvního dítěte. Proč některé z nich nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství? Jaký typ partnerského uspořádání neprovdané matky preferují? A naopak jaké důvody přiměly jiné ženy k tomu, že se provdaly? Odpovědi na tyto otázky umožňuje poodkrýt výzkumné šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* (SEPM), které se zaměřovalo na ženy, jež začaly rodit své děti v období 1996 až 2006 (viz Kapitola 1). Ženy, které nebyly v době narození vdané, byly v rámci tohoto výzkumného šetření dotazovány na to, proč před porodem dítěte nevstoupily do manželství. Přestože hlavní těžiště této kapitoly leží ve zkoumání motivace neprovdaných matek, v druhé části se budeme věnovat i tomu, jak pohlíží na manželství ženy, které se provdaly, a jaké důvody je přivedly k rozhodnutí uzavřít manželství. Nesmíme ale zapomínat, že zkoumáme pouze odpovědi žen a nevíme, jak by odpovídali jejich partneři. Je pravděpodobné, že v případech některých párů by se interpretace mužů a žen významně lišila.

Nárůst počtu dětí narozených mimo manželství a pokles sňatečnosti, ke kterým dochází v České republice od počátku 90. let, jsou vysvětlovány zpravidla dvěma sadami důvodů: hodnotovými a ekonomickými (srov. Katrňák 2006). První vysvětlení vychází teorie druhého demografického přechodu (Van de Kaa 1987; Lesthaeghe, Surkyn 2002) a dává pokles sňatečnosti, zvyšování obliby nesezdaného soužití a nárůst mimomanželské plodnosti do souvislosti s růstem individualizace a důrazu na autonomii jedince a s redefinicí gender rolí v rodině. V kapitole 3 jsme viděli, že nesezdaná soužití představují obecně přijímanou formu partnerského soužití (zejména jako předstupeň manželství) a že v průběhu 90. let mírně klesá v české populaci podíl lidí, kteří si myslí, že lidé, kteří chtějí mít děti, mají uzavřít manželství (viz Kapitola 3). Toto vysvětlení předpokládá, že manželství ztrácí atraktivitu především pro vysoce vzdělané a ekonomicky nezávislé ženy.

Další skupina vysvětlení zdůrazňuje vliv ekonomických faktorů na rodinné chování (Rychtaříková 2003, 2006; Katrňák 2006). Pokles sňatečnosti a růst mimo-

manželské plodnosti spojují s nejistotou na trhu práce a růstem ekonomických těžkostí některých sociálních skupin. Tato vysvětlení poukazují na to, že absence dostatečných prostředků k zajištění rodiny otcem dítěte spolu s štedrým systémem sociálních dávek, ke kterým mají snadnější přístup jako neprovdané, demotivuje ženy s nízkým příjmem uzavřít manželství. Jak ukazujeme v Kapitole 6 této knihy, ekonomické výhody přináší nesezdané soužití zejména v případě, pokud žena žijící fakticky v nesezdaném soužití pro účel vzniku nároku na sociální dávky předstírá, že žije sama. Tato strategie se nejvíce vyplatí párům, které žijí z jednoho příjmu nebo z podpory v nezaměstnanosti a rodinám s více dětmi (více viz Kapitola 6). Silná negativní souvislost české nemanželské plodnosti se vzděláním a ekonomickou situací regionu ukazuje spíše k tomuto vysvětlení.

V této kapitole přesto vycházíme z předpokladu, že ekonomické a hodnotové faktory mají pro různé společenské vrstvy různou váhu. Předpokládáme tudíž, že ekonomická nejistota a nízké výhody manželství by měly hrát větší roli pro ženy s nižším vzděláním, jejichž partneři jsou zpravidla také nízkokvalifikovaní. Naopak očekáváme, že neprovdané matky s vyšším vzděláním budou klást větší důraz na hodnotové faktory, snahu udržet si vlastní nezávislost a budou odmítat manželství jakožto zastaralou instituci.

5.1. Neprovdané matky

Ženám, které nevstoupily do manželství před tím, než přivedly na svět svého prvního potomka, byla ve výzkumu SEPM předložena sada deseti výroků charakterizujících možné důvody, proč tak neučinily. Byly požádány, aby posoudily, nakolik tyto důvody odpovídaly jejich situaci v době, než se jim narodilo první dítě.¹ Dále měly vybrat, jaký z nabízených deseti důvodů byl pro ně nejdůležitější². V následujícím textu analyzujeme pouze situaci při narození prv-

¹ Otázka zněla: „Řekněte mi prosím, proč jste Vy sama nevstoupila před porodem Vašeho nejstaršího dítěte do manželství? Do jaké míry odpovídaly následující důvody Vaší tehdejší situaci? a) Manželství by Vám nepřineslo žádné výhody; b) Bylo to finančně výhodné; c) Uspořádání svatby bylo příliš nákladné; d) Sňatek odmítal Váš partner; e) Bála jste se, že byste přišla o svobodu a nezávislost; f) Předcházející manželství Vašeho partnera ještě nebylo ukončeno; g) Neměla jste partnera; h) Nebyla jste si jistá, jakou budoucnost má Váš vztah; i) Nechtěla jste se vdávat těhotná; j) Sňatek jste považovala za zbytečnou formalitu.“ Na výběr měly čtyři varianty odpovědi: rozhodně souhlasím, spíše souhlasím a rozhodně či spíše nesouhlasím.

² Otázka zněla: „A nyní prosím vyberte jeden z těchto důvodů, který byl nejdůležitější pro to, že jste Vy sama nevstoupila před porodem Vašeho nejstaršího dítěte do manželství?“.

ního (nejstaršího) dítěte. Přestože většinu neprovdaných matek tvoří svobodné (tj. nikdy neprovdané) ženy, mezi neprovdané matky zahrnujeme i ženy, které byly v době narození prvního dítěte rozvedené či ovdovělé.³

Největší podíl – celé tři pětiny – neprovdaných žen uvedly, že nevstoupily před narozením svého prvního dítěte do manželství, protože si nebyly jisté budoucností vztahu s otcem dítěte a protože otec dítěte sňatek odmítal (Graf 5.1). Přibližně 40 % žen odpovědělo, že se nevдалy, protože manželství je zbytečná formalita a nepřináší žádné výhody. A každá čtvrtá dotázaná připustila, že zůstat neprovdaná bylo pro ni finančně výhodnější. Přibližně třetina neprovdaných žen odpověděla, že se nechtěly vdávat těhotné a že je odrazovaly náklady spojené s uspořádáním svatby. Ztráty svobody a nezávislosti v manželství se obávalo 22 % dotázaných. Méně častými důvody bylo neukončené předchozí manželství partnera (16 % dotázaných) a rozchod s otcem dítěte (11 % dotázaných).

S výrokem, že manželství je zbytečnou formalitou, souhlasily nejsilněji vysokoškolačky. Neprovdané matky s vysokoškolským vzděláním rovněž častěji uváděly, že manželství nepřináší žádné výhody a obávaly se, že by v manželství ztratily svoji nezávislost. Naopak ženy s nižším vzděláním výrazně častěji přiznávaly, že nevstoupily do manželství, protože to odmítal jejich partner. V dalších důvodech se ženy s různým vzděláním příliš nelišily.

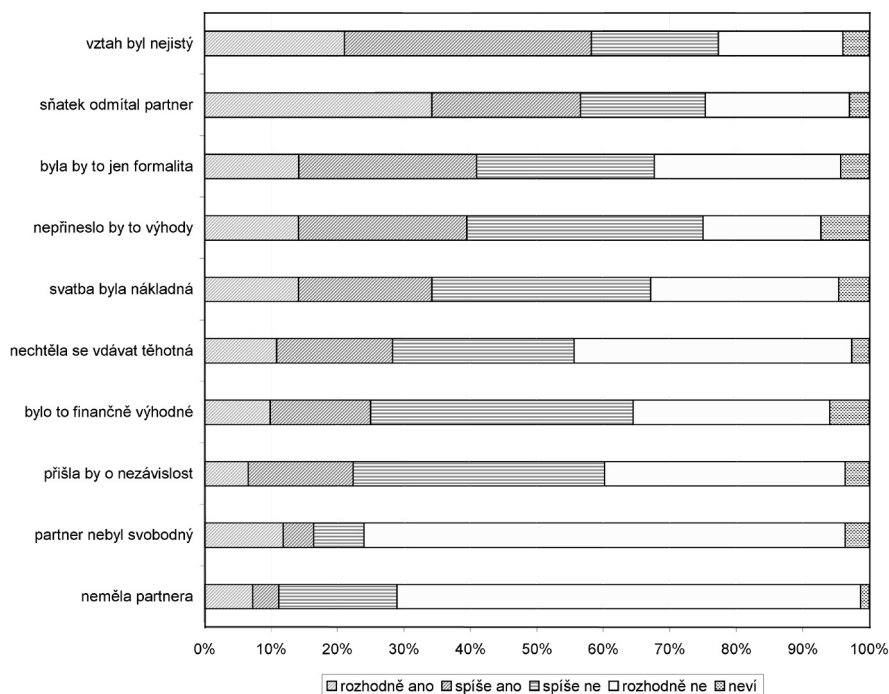
Je pochopitelné, že uváděné důvody výrazně závisí na situaci, ve které byla žena v době před narozením dítěte. Jiné podmínky pro rozhodování (pokud vůbec mohla zvažovat různé alternativy), měla žena, která v době početí neměla stálého partnera nebo žila v nestabilním partnerském vztahu, jiné měly ženy žijící v pevném dlouhodobém partnerském svazku. Podle našeho šetření žila v době narození dítěte s jeho otcem v nesezdaném soužití pouze přibližně každá druhá neprovdaná matka.⁴ Ženy, které žily s otcem dítěte v nesezdaném vztahu, častěji souhlasily s výroky, které odmítají instituci manželství. Přikláněly se k tomu, že sňatek je zbytečná formalita, a uváděly, že sňatek neuzavřely, protože to pro ně nebylo výhodné. Častěji rovněž přiznávaly, že se nechtěly vdávat těhotné a že svatba je příliš nákladná. Naproti tomu osamělé matky uváděly, že partner odmítal sňatek, byl ženatý, že si nebyly jisté budoucností vztahu nebo že jejich vztah skončil již před narozením dítěte. Jediným důvodem, kde se postoj nesezdaně žijících a osaměle žijících matek shodoval, byla obava o ztrátu nezávislosti.

Je pravděpodobné, že v každém konkrétním případě působilo více důvodů současně, přičemž váha jednotlivých důvodů se mohla případ od případu lišit.

³ Při narození prvního dítěte bylo neprovdaných 27 % dotázaných žen (312). Z celku neprovdaných žen bylo 91 % svobodných, 7 % rozvedených a 2 % ovdovělých.

⁴ S otcem dítěte žilo v době porodu dítěte 51 % neprovdaných matek, 49 % žilo samo.

Graf 5.1. Neprovdané matky: důvody, proč neuzavřely manželství

Zdroj: SEPM 2006, N=303–304.

Spíše než na interpretaci souhlasu nebo nesouhlasu s jednotlivými položkami jsme se proto zaměřili na to, zda je možné v uváděných důvodech odhalit nějakou strukturu. Je možné rozlišit skupiny žen, které odpovídaly stejně? A pokud ano, co je pro tyto skupiny charakteristické?

5.1.1. Typy motivací neprovdaných matek

Neprovdané matky lze rozlišit do tří skupin na základě podobnosti důvodů, proč nevstoupily do manželství. Tabulka 5.1 ukazuje podíl žen, které souhlasily s tím, že daný důvod odpovídal jejich situaci v době narození dítěte, roztržiděné do vytvořených skupin (informaci o tom, jak jsme matky roztržidili, podává Rámeček 5.1). Příslušnost k těmto skupinám, jak je vidět z posledního řádku tabulky, úzce souvisí s tím, zda neprovdaná matka žila v době narození dítěte s jeho otcem v nesezdaném soužití. Zatímco první skupina neprovdaných matek

zahrnuje především osaměle žijící neprovdané matky, neprovdané matky žijící v nesezdaném soužití se dělí do dvou skupin s odlišným postojem k manželství a odlišným hodnocením stability vztahu s otcem dítěte.

Rámeček 5.1. Shluková analýza

K rozlišení skupin byla použita shluková (klastrová) analýza. Shluková analýza je souhrnný název pro řadu statistických postupů, jejichž cílem je najít v souboru dat několik relativně homogenních podsouborů (shluků, klastrů) tak, aby případy uvnitř jednotlivých shluků si byly co nejvíce podobné a případy patřící do různých shluků byly co nejrozdílnější. Výpočetní postupy shlukové analýzy mohou být založeny na různých metodách.

Naším cílem bylo klasifikovat dotázané ženy do skupin („shluků“) na základě podobnosti či nepodobnosti jejich odpovědí na otázku, proč se před porodem prvního dítěte neprovdaly. Do analýzy vstoupily odpovědi na výše uvedenou sadu deseti výroků. K výpočtu jsme použili metodu K-means cluster ve statistickém programu SPSS. V této metodě se předem určí počet skupin, na kolik chceme soubor rozdělit, stanoví se jejich střed a poté se ke středům klastrů postupně přiřazují nejbližší objekty. Po posouzení řešení s různými počty klastrů, jsme zvolili řešení se třemi klasy, které nejlépe vyhovovalo požadavku, aby byl rozptyl vzdáleností jednotlivých případů od středu „jejich“ shluku co nejnižší (tj. aby byl shluk co nejhomogennější) a zároveň, aby počet případů spadajících do jednotlivých shluků byl dostatečný pro další analýzu.

Skupina 1: „Nedobrovolně svobodné“ matky

První skupinu, postojově nejvíce se lišící od zbývajících dvou skupin, tvoří nedobrovolně svobodné matky. Hlavním důvodem, proč nevstoupily do manželství, byl podle jejich výpovědí nesouhlas partnera. Mezi dalšími důvody, které pro ně byly významné, byl nejistý vztah s otcem dítěte a jeho neukončené předchozí manželství. Téměř každá pátá z nich uvedla, že důvodem, proč se nevdala před narozením prvního dítěte, bylo, že neměla partnera. Naproti tomu důvody týkající se zvažování výhod a nevýhod manželství a postoje k instituci manželství hrály pro nedobrovolně svobodné matky menší roli než pro ostatní skupiny neprovdaných matek. Významnou charakteristikou této skupiny neprovdaných matek je, že odmítaly, že by manželství představovalo zbytečnou instituci. Nesouhlasily ani s tím, že je výhodné být neprovdanou matkou. Můžeme jen spekulovat, zda by, pokud by to „objektivní podmínky“ dovolily, manželství uzavřely. Většinu, téměř tři čtvrtiny, nedobrovolně svobodných matek tvoří tzv.

Tabulka 5.1. Diferenciace motivů svobodného mateřství (podíl odpovědí rozhodně a spíše souhlasím)

	Skupina 1 „nedobrovolně“ svobodné matky	Skupina 2 liberální svobodné matky	Skupina 3 Pragmatické svobodné matky
manželství není výhodné	13,4	38,9	68,6
nevdat se je finančně výhodné	2,3	23,4	49,5
svatba je nákladná	11,0	30,3	59,6
odmítal partner	97,7	3,0	77,8
přišla by o nezávislost	5,7	21,0	39,6
partner byl ženatý	31,8	9,9	12,1
neměla partnera	17,0	5,0	12,5
nejistý vztah	54,2	38,8	84,7
nechtěla se vdávat těhotná	3,5	30,7	47,7
manželství je jen formalita	3,5	55,6	62,3
podíl z celku neprovdaných žen	29,5	33,4	37,1
v době narození prvního dítěte žila v nesezdaném soužití	25,8	67,3	58,9

Zdroj: SEPM 2006, N=282–302.

Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří odpovědi rozhodně a spíše nesouhlasím. Případy, kdy žena nedokázala odpovědět, nejsou zahrnuty.

tradiční svobodné matky, tj. ženy, které v době narození dítěte nežily ve společné domácnosti s jeho otcem. Toto zjištění se může jevit jako rozporné s předchozím zjištěním, podle kterého to, že neměla partnera, bylo důvodem jen pro méně než pětinu nedobrovolně svobodných matek. Je možné, že některé z nedobrovolně svobodných matek s otcem dítěte udržovaly partnerský vztah, přestože nežili společně. Tato situace se mohla týkat zejména těch, jejichž partner byl ženatý. Jako pravděpodobnější se ale zdá vysvětlení, že nedobrovolně svobodné matky při zdůvodňování, proč zůstaly neprovdané, poukazovaly spíše na to, že se jim vztah s otcem dítěte jevil jako nefunkční a nestabilní a že otec dítěte nesouhlasil se svatbou, než na to, že by otec dítěte vůbec „neexistoval“ a že by s ním zcela přerušily kontakt. Celkově představují nedobrovolně svobodné matky přibližně 30 % dotázaných neprovdaných matek.

Skupina 2: Liberální svobodné matky

Další skupinu tvoří ženy, které se přikláněly k tomu, že manželství je zbytečná formalita. Založení rodiny mimo manželství nespojovaly primárně s ekonomickými důvody a dalšími výhodami, ale s postojem, že manželství není důležité. Ve srovnání s ostatními skupinami neprovdaných matek nejméně z nich odpovědělo, že důvodem, proč nevstoupily do manželství, byla nejistota ohledně dalšího vývoje partnerského vztahu s otcem dítěte. Od obou dalších skupin se výrazně liší i tím, že neuváděly, že by důvodem, proč neuzavřely manželství, byl nesouhlas partnera. Většina z nich žila při narození prvního dítěte s otcem dítěte v nesezdaném soužití (67 %). Do této skupiny se řadilo 33 % neprovdaných matek.

Skupina 3: Pragmatické svobodné matky

Třetí skupina žen je charakteristická nestabilitou partnerského vztahu v době kolem narození dítěte. Tato skupina matek nejsilněji deklarovala, že důvodem proč se neprovdaly za otce svého prvního dítěte, byla nejistota ohledně budoucnosti vztahu. Přestože podobně jako první skupina neprovdaných matek uváděly, že manželství odmítal partner, samy na rozdíl od „nedobrovolně svobodných“ matek nebyly manželství rovněž příliš nakloněny. Souhlasily s tím, že manželství představuje zbytečnou instituci, která nepřináší žádné výhody. Navíc ještě zdůrazňovaly, že být neprovdanou matkou je finančně výhodnější, než se vdát a že manželství znamená ztrátu svobody a nezávislosti. Souhlasily i s tím, že svatba je příliš nákladná. Do této skupiny s nejméně pozitivním pohledem na užitečnost manželství se řadilo 37 % neprovdaných matek. I když většina z nich žila v době narození prvního dítěte v nesezdaném soužití (59 %), jejich podíl byl o něco nižší než v předchozí skupině (67 %).

Tabulka 5.2 shrnuje důvody, které byly pro jednotlivé skupiny neprovdaných matek nejdůležitější. Respondentky si měly zvolit z výše uvedené sady deseti důvodů ten, který byl pro ně nejvýznamnější.⁵ Zatímco pro většinu nedobrovolně svobodných matek představoval nejsilnější důvod, proč nevstoupily do manželství, nesouhlas partnera, v dalších skupinách byly nejdůležitější důvody více rozmanité. Celkově ale neprovdané matky svoji rodinnou situaci zdůvodňovaly především nejistou společnou budoucností a nesouhlasem partnera se sňatkem. Menší důraz kladly na důvody týkající se zvažování výhod a nevýhod manželského svazku.

⁵ Otázka bylo koncipována jako nucená volba z předem dané nabídky důvodů. Respondentky neměly možnost uvést jiný případný důvod. Vzhledem k tomu, že na tuto otázku nedokázaly odpovědět jen 4 % neprovdaných matek, můžeme se ale domnívat, že předkládané důvody v zásadě vystihovaly jejich motivaci.

Tabulka 5.2. Nejdůležitější důvod, proč se před narozením prvního dítěte neprovdala

Skupina 1 „nedobrovolně“ svobodné matky	Skupina 2 liberální svobodné matky	Skupina 3 pragmatické svobodné matky	Celkem neprovdané matky
1. sňatek odmítal partner (58 %)	sňatek je formalita (23 %)	nejistá budoucnost vztahu (29 %)	sňatek odmítal partner (26 %)
2. nejistá budoucnost vztahu (17 %)	nechtěla se vdávat těhotná (17 %)	sňatek odmítal partner (19 %)	nejistá budoucnost vztahu (21 %)
3. partner byl ženatý (14 %)	nejistá budoucnost vztahu (15 %)	manželství nepřináší žádné výhody (15 %)	sňatek je formalita (12 %)

Zdroj: SEPM 2006. N=294.

Pozn.: Tabulka udává tři nejčastěji uváděné nejdůležitější důvody. Hodnota v závorce ukazuje podíl žen, který tento důvod zvolily jako nejdůležitější. Dopočet do 100 % tvoří další uváděné důvody.

5.1.2. Sociální charakteristiky skupin neprovdaných matek

Dále nás zajímalo, zda se tyto skupiny neprovdaných matek vyznačují odlišnými sociálně demografickými charakteristikami. Liší se podle vzdělání, věku při narození dítěte, vzdělání partnera (otce prvního dítěte)? Jaká je jejich současná rodinná situace?

Uváděné důvody svobodného mateřství významně souvisí s věkem ženy při narození prvního dítěte a se vzděláním. „Nedobrovolně svobodné“ matky měly první dítě v průměru jako nejmladší (22,6 let). Nejstaršími matkami byly liberální svobodné matky (24,5 let). Pragmatické neprovdané matky porodily první dítě v průměru ve 23,6 letech.

Zajímavé by bylo ověřit, nakolik uváděné ekonomické důvody odpovídaly skutečné ekonomické situaci žen v době porodu. Data bohužel poskytují informace pouze o současném sociálně-ekonomickém postavení ženy a jejího partnera, ale neobsahují informaci např. zda, byl otec dítěte v době narození dítěte ekonomicky aktivní. Musíme se tedy spokojit pouze s přibližným ukazatelem sociálně-ekonomického statusu, který představuje výše dosaženého vzdělání měřená v době výzkumného šetření. Nejvyšší podíl žen se základním vzděláním a vyučených a naopak nejméně vysokoškoláček je ve skupině nedobrovolně svobodných matek (Tabulka 5.3). Mezi neprovdanými ženami, které nepovažují za důležité uzavřít manželství, i když žijí v relativně stabilním vztahu (tj. liberální svobodné matky), je naopak relativně nejvyšší podíl žen s vysokoškolským vzděláním a se středoškolským vzděláním s maturitou. Naproti tomu vzdělání žen zdůrazňujících nejisté vyhlídky partnerského vztahu

a malé výhody plynoucí z manželství (pragmatické svobodné matky) se přibližuje průměrné vzdělanostní struktuře neprovdaných matek jako celku. V případě vzdělání otce dítěte jsou rozdíly méně výrazné. Vzorec závislosti ale zůstává obdobný: nejvyšší podíl mužů s velmi nízkým vzděláním a nejméně vysokoškoláků je mezi otci dětí nedobrovolně svobodných matek. Naše data neprokázala, že by některý typ motivace mateřství mimo manželství byl charakteristický spíše pro ženy žijící ve větších městech a jiný pro ženy žijící ve středně velkých či menších sídlech.

Tabulka 5.3. Skupiny neprovdaných matek podle vzdělání ženy a vzdělání otce dítěte

		Skupina 1 „nedobrovolně“ svobodné matky	Skupina 2 liberální svobodné matky	Skupina 3 pragmatické svobodné matky	Neprovdané matky celkem
vzdělání ženy	základní	21,3	8,9	17,9	15,9
	střední bez maturity	48,3	40,6	44,6	44,4
	střední s maturitou	29,2	40,6	32,1	34,1
	vysokoškolské	1,1	9,9	5,4	5,6
	N (100 %)	89	101	112	302
vzdělání otce dítěte	základní	11,0	3,3	7,1	6,9
	střední bez maturity	57,5	45,1	46,9	49,2
	střední s maturitou	23,3	36,3	28,6	29,8
	vysokoškolské	8,2	15,4	17,3	14,1
	N (100 %)	73	91	98	262

Zdroj: SEPM 2006

5.1.3. Ideální partnerské uspořádání neprovdaných matek

Jak si neprovdané matky představují ideální uspořádání rodinného života? Zajímavým zjištěním je, že většina neprovdaných matek považuje za ideální partnerské uspořádání život v manželství, a to po předchozím společném nesezdaném soužití „na zkoušku“ (Tabulka 5.4). Dlouhodobé nesezdané soužití pokládá za ideální formu partnerského soužití jen pětina neprovdaných matek. Preference manželství po soužití na „zkoušku“ se významně neliší napříč identifikovanými skupinami.⁶ Tato zjištění odpovídají dříve provedeným výzkumům zaměřeným

⁶ Otázka zněla: „Jak si představujete ideální partnerský život? a) Být bez partnera; b) Mít partnera, ale nebydlet s ním dohromady; c) Nejprve spolu žít, později se vzít;

na hodnotové orientace mladé generace, která ukazují, že většina mladých svobodných lidí deklaruje přání v budoucnu uzavřít manželství (Fialová 2000, Paloncyová 2002).

To, že neprovdané matky přikládají manželství vysokou hodnotu, dokládají i některé zahraniční studie. Ukazují, že zvláště neprovdané matky z nízkých sociálních vrstev si cení manželství velmi vysoko. Zároveň ale spojují uzavření sňatku s očekáváním vzestupné sociální mobility a podmiňují ho zárukou ekonomického zajištění ze strany muže. V situaci, kdy otec dítěte nemá stabilní zaměstnání a dostatečný příjem, zůstávají proto raději svobodné (Walter 2001, Edin 2000). Tyto závěry potvrzuje i výzkum, který se zaměřoval na postoje mladých lidí k manželství v České republice. Ukazuje, že ženy s nižším vzděláním očekávají od manželství ekonomické zajištění, zatímco ženy s vyšším vzděláním více spoléhají na svoji ekonomickou soběstačnost (Hamplová 2000:74). Tento výzkum poskytuje i informace o postojích mužů, které umožňují vznést hypotézu, že právě v nízkopříjmových skupinách se postoje mužů a žen k manželství nejvíce rozcházejí. Dokládá totiž, že mladí nezaměstnaní muži představují skupinu, která přikládá nejmenší důležitost tomu, aby se dítě narodilo do manželství (Hamplová 2000:77). K závěru, že nezaměstnaní a nízkokvalifikovaní muži se nejvíce přiklánějí názoru, že manželství je zastaralá instituce, dochází i Černá (2005) na jiných datech. K rozhodnutí zůstat neprovdaná zvláště v případě žen z nízkopříjmových skupin patrně přispívá i snaha zajistit si lepší přístup k sociálním dávkám (blíže viz kapitola 6).

Přímému manželství (tj. manželství bez předchozího nesezdaného soužití) by dávalo přednost téměř 8 % neprovdaných matek. Nejnížší preferenci přímého manželství vyslovují ženy, patrně ovlivněny svými životními zkušenostmi, které si nebyly jisté společnou budoucností s otcem dítěte.

d) Žít spolu, ale nevstoupit do manželství; e) Žít v manželství bez předchozího soužití na zkoušku.“.

Tabulka 5.4. Představy neprovdaných matek o ideálním partnerském životě

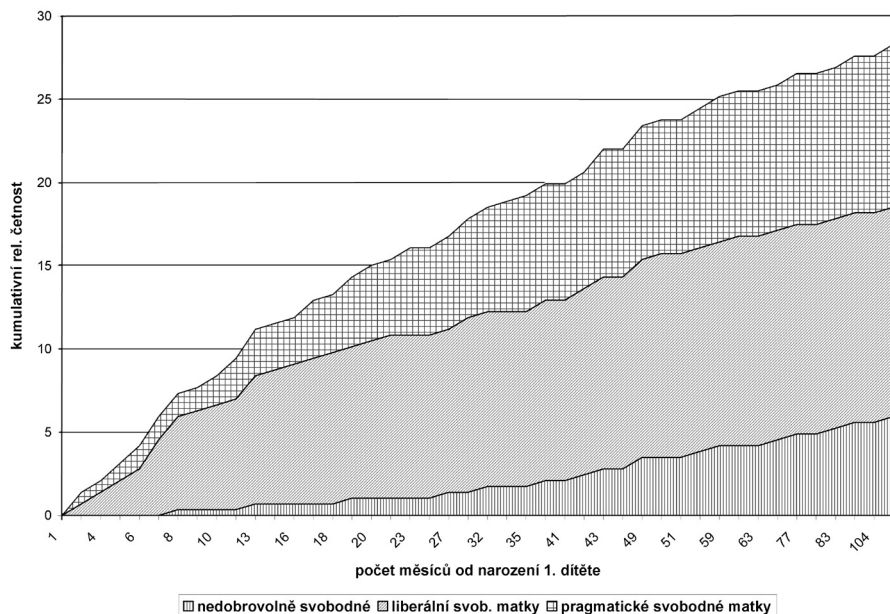
	Skupina 1 „nedobro- volně“ svobodné matky	Skupina 2 liberální svobodné matky	Skupina 3 pragmatické svobodné matky	Neprovdané matky celkem
být bez partnera	3,7	3,0	2,8	3,1
mít partnera, ale nebydlet s ním dohromady	12,2	6,1	15,1	11,1
nejprve spolu žít, později se vzít	57,3	56,6	56,6	56,8
žít spolu, ale nevstoupit do manželství	14,6	24,2	23,6	21,3
žít v manželství bez předchozího soužití na zkoušku	12,2	10,1	1,9	7,7
N (100%)	82	99	106	287

Zdroj: SEPM 2006.

5.1.4. Rodinné dráhy neprovdaných matek po narození prvního dítěte

V předchozí kapitole jsme naznačili, jak se po narození dítěte dále vyvíjelo rodinné uspořádání dotazovaných žen. Zaměřili jsme se na srovnání rodinné situace v době narození prvního dítěte (tj. toho, zda byla matka vdaná, žila s otcem dítě v nesezdaném svazku, nebo žila sama) a rodinného uspořádání v době výzkumu. Ukázali jsme, že ženy, které žily při narození prvního dítěte v nesezdaném soužití, mají větší šanci než osamělé matky, že později vstoupí do manželství. Dále jsme ukázali, že manželské rodiny jsou stabilnější než nesezdané svazky. V této kapitole se zaměříme pouze na ženy, které byly při narození prvního dítěte neprovdané, a budeme si klást otázku, zda se jejich rodinné dráhy liší i v závislosti na důvodech svobodného mateřství. Není příliš překvapujícím zjištěním, že ženy, které vstoupily do manželství až po narození prvního dítěte, uváděly častěji než ostatní neprovdané matky, že se nechtěly vdávat jako těhotné a naopak méně často přiznávaly, že by se partner stavěl negativně ke svatbě.

Graf 5.2. Podíl svobodných matek, které se po narození dítěte vdaly, podle důvodů, proč nevstoupily do manželství před porodem prvního dítěte

Zdroj: SEPM 2006. N=286.

Graf 5.2 ukazuje podíl žen, které uzavřely první manželství až po narození prvního dítěte⁷. Je přitom důležité znovu připomenout, že doba, která uplynula od narození dítěte do okamžiku sběru dat, se u dotazovaných žen pohybuje v rozmezí 0–10 let. Dotazované ženy měly tudíž různou dobu na to, aby po porodu dítěte do manželství vstoupily, přičemž některé z nich tak mohou učinit ještě v budoucnu. Z grafu je patrné, že do 107 měsíců, tj. přibližně do 9 let od narození prvního dítěte, uzavřelo první manželství 29 % žen, které byly při porodu prvního dítěte svobodné. Nejrychleji se po narození prvního dítěte vdávaly ženy, které žily v relativně stabilním nesezdaném vztahu a přitom nedávaly důraz na nevýhody manželství (tj. liberální svobodné matky). Např. do dvou let věku prvního dítěte se vdalo 10 % z nich, oproti 1,3 % nedobrovolně svobodných matek a 5 % neprovdaných matek, které považovaly uzavření manželství před narozením prvního dítěte za nevýhodné. Do devíti let po narození prvního potomka se podíl vdaných žen zvýšil na 13 % ve skupině liberálních svobod-

⁷ Tento graf zahrnuje jen ženy, které porodily první dítě jako svobodné. Stranou tu necháváme ženy, které byly při narození prvního dítěte rozvedené a ovdovělé, jejich podíl je ale marginální.

ných matek, na 10 % ve skupině pragmatických svobodných matek. Z těch, které jsme označili jako nedobrovolně svobodné, uzavřelo do devíti let sňatek 6 %. Z grafu je zřejmé, že nejméně často se vdávaly ženy, které byly „nedobrovolně“ svobodné a které většinou žily v době narození dítěte bez partnera. Pokud se vdaly, učinily tak v průměru za delší dobu od narození prvního dítěte, což je patrně ovlivněno tím, že na rozdíl od neprovdaných žen, které žily s otcem dítěte v nesezdaném soužití, se pravděpodobně provdaly za jiného partnera, než je otec jejich prvního dítěte.

Tabulka 5.5 Současné rodinné uspořádání matek, které byly při porodu prvního dítěte neprovdané

	Skupina 1 „nedobro- volně“ svobodné matky	Skupina 2 liberální svobodné matky	Skupina 3 pragmatické svobodné matky	Neprovdané matky celkem
nesezdané soužití s otcem dítěte	5,6	28,7	22,5	19,6
vdaná za otce dítěte	2,2	33,7	17,1	18,3
žije s jiným partnerem	16,9	6,9	10,8	11,3
žije sama	75,3	30,7	49,5	50,8
N (100 %)	89	101	111	301

Zdroj: SEPM 2006.

Tento předpoklad můžeme ověřit srovnáním informace o rodinném uspořádání žen v době porodu prvního dítěte a v době sběru dat (Tabulka 5.5.). Opět ale musíme mít na paměti, že věk prvního (nejstaršího) dítěte se může pohybovat od 0 do deseti let, a tudíž doba, která uplynula od jeho narození do doby provedení výzkumu, se v jednotlivých případech liší. Tabulka 5.5 naznačuje, že důvody, kterými vysvětlovaly neprovdané matky svoji rodinnou situaci v době narození prvního dítěte, se odráží i v následné rodinné dráze a ovlivňují šanci, zda budou žít v době výzkumu s otcem dítěte, ať už v nesezdaném nebo sezdaném svazku. Tato data dokládají, že nejmenší šanci, že budou žít s otcem prvního dítěte nesezdaně (6 %) či v manželství (2 %) mají „nedobrovolně svobodné“ matky. Naopak více než třetina žen, které považovaly před narozením prvního dítěte sňatek spíše za formalitu, byla v době sběru dat za otce svého prvního dítěte provdána a téměř stejný podíl z nich žil s otcem prvního dítěte v neformálním svazku. Z matek, které zdůrazňovaly nevýhody sňatku a považo-

valy partnerský vztah spíše za nejistý (pragmatické svobodné matky), žilo v době výzkumného šetření s otcem svého dítěte v manželství 17 % a 22 % mimo manželství.

Tabulka 5.6. Rodinné uspořádání žen při narození druhého dítěte podle důvodů, proč se před narozením prvního dítěte nevдалy

Důvody, proč před narozením prvního dítěte nevstoupila do manželství	Rodinná situace při narození 2. dítěte			
	Podíl vdaných (v %)	N (100 %)	1. a 2. dítě mají stejného otce (v %)	N (100 %)
„Nedobrovolně svobodné“ matky	48,0	25	20,0	25
Liberální svobodné matky	65,4	28	73,1	26
Pragmatické svobodné matky	32,1	28	57,1	28
Celkem neprovdané matky	48,1	81	50,6	79

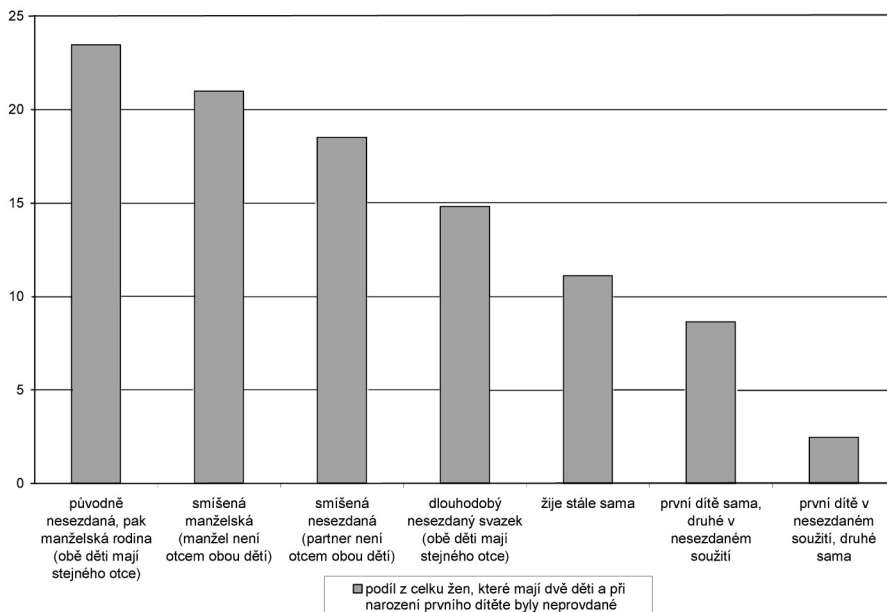
Zdroj: SEPM 2006.

Více než čtvrtina (26 %) žen, které byly neprovdané při narození prvního dítěte, měla do doby uskutečnění výzkumu další dítě, přičemž 48 % z nich před narozením druhého dítěte uzavřelo manželství (Tabulka 5.6). Zajímalo nás nejen to, pro jak velký podíl neprovdaných matek znamenalo (očekávané) narození druhého dítěte motiv pro uzavření manželství, ale i to, jaký podíl dětí druhého pořadí se rodí do nesezdaného svazku partnerů vychovávajících již jedno společné dítě. Tyto páry totiž můžeme na rozdíl od párů, které odkládají sňatek až po narození dítěte, považovat za funkční dlouhodobou alternativu vůči tradičnímu manželství. V následujících analýzách proto budeme rozlišovat to, zda má první i druhé dítě stejného otce. Významným nedostatkem těchto analýz je ale to, že v datovém souboru šetření SEPM 2006 je jen 81 žen, které byly při porodu prvního dítěte neprovdané a které měly později další dítě. Jejich podrobnější třídění je proto z důvodu nízkých četností žen nutné interpretovat s opatrností.

Opět se ukazuje souvislost s důvody, kterými neprovdané ženy vysvětlovaly svoji situaci při narození prvního dítěte. Liberální svobodné matky, které žily v době narození prvního dítěte v relativně stabilním vztahu, měly většinou druhé dítě (65 %) v manželství a měly ho ve většině případů se stejným partnerem jako první dítě. Naopak většina nedobrovolně svobodných měla druhé dítě

s jiným partnerem. Ženy, které zůstaly při narození prvního dítěte „nedobrovolně svobodné“, se před narozením druhého dítěte vdávaly častěji (48 %) než ty, které před narozením prvního dítěte zdůrazňovaly nevýhody manželství (32 %). Skutečnost, že v téměř v polovině případů mělo druhé dítě jiného otce než první, naznačuje, že rodinná uspořádání neprovdaných matek jsou poměrně nestabilní.

Graf 5.3. Rodinné uspořádání žen při narození druhého dítěte

Zdroj: SEPM 2006. N=81.

Graf 5.3 sdružuje informace o rodinném uspořádání v době narození prvního a druhého dítěte spolu s informací o tom, zda mají obě děti stejného otce. Jen přibližně dvě pětiny žen (cca 38 %), které porodily první dítě jako neprovdané, mají druhé dítě se stejným partnerem a žijí s ním dlouhodobě ve společné domácnosti. Z celku matek, které mají dvě děti a první dítě měly jako neprovdané, si 23 % žen před narozením druhého dítěte vzalo otce svých dvou dětí. Jen 15 % žen žije v dlouhodobém neformálním svazku s otcem obou svých dětí. V dalších případech měly druhé dítě s jiným partnerem (v 21 % se za něj provdaly a v 19 % s ním žily bez oddacího listu). V dalších případech jsme již

nerozlišovali podle otcovství. Téměř 11 % žen odpovědělo, že při narození obou dětí žily samy, 9 % žilo při narození prvního dítěte samo a při narození druhého potomka v nesezdaném svazku apod. Přestože zde pracujeme jen s malými četnostmi a nemůžeme tyto poznatky příliš zobecňovat, zdá se, že dlouhodobé nesezdané soužití není příliš rozšířeným jevem a že nesezdané soužití představuje častěji buď předstupeň k uzavření manželství, nebo se rozpadá.

5.2. Vdané matky

Žen, které byly v době porodu prvního dítěte i všech svých případných dalších dětí vdané⁸, jsme se ptali na to, jaké důvody přispěly k tomu, že se rozhodly vstoupit do manželství. Naším cílem nebylo postihnout celou bohatou škálu motivací a důvodů, které stojí za takovým životním rozhodnutím, jako je uzavření sňatku, ale naše hlavní pozornost se soustředila zejména na to, jakou váhu ženy přikládaly praktickým výhodám manželství a jakou váhu pro ně měly postoje jejich blízkých (přání partnera či rodičů). Vdaným matkám byla předložena sada možných důvodů a byly požádány, aby se vyjádřily, nakolik byly důležité pro jejich rozhodnutí vstoupit do manželství:⁹

- přesvědčení, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek
- finanční výhody
- to, že na sňatku trvali její nebo partnerovi rodiče
- přesvědčení, že manželství přináší ženě a jejímu dítěti jistotu
- přesvědčení, že ženatí muži jsou zodpovědnější než svobodní
- přání partnera
- přesvědčení, že vstup do manželství zjednodušuje jednání s úřady

⁸ Otázka na motivaci ke vstupu do manželství byla v šetření SEPM pokládána jen těm ženám, které byly vdané při porodu všech svých dětí. Nemůžeme tedy zachytit motivaci těch, které se vdaly až před porodem svého druhého dítěte.

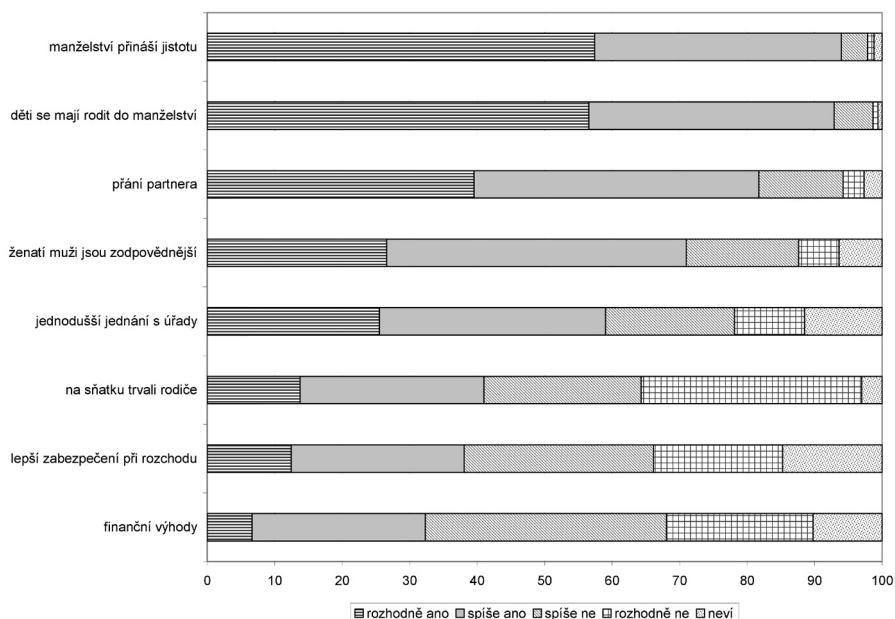
⁹ Otázka zněla: „Jak moc důležité pro Vás byly následující důvody k tomu, že jste byla při porodu všech svých dětí vdaná? Do jaké míry odpovídaly následující důvody Vaší tehdejší situaci? a) Byla jste přesvědčena, že lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek; b) Bylo to finančně výhodné; c) Na sňatku trvali Vaši nebo partnerovi rodiče; d) Byla jste přesvědčena, že manželství Vám a Vašemu dítěti přináší jistotu; e) Byla jste přesvědčena, že ženatí muži jsou zodpovědnější než svobodní; f) Byla jste přesvědčena, že v případě rozvodu budete lépe finančně zajištěna; g) Chtěl to Váš partner; h) Byla jste přesvědčena, že vstup do manželství zjednodušuje jednání s úřady.“ Na výběr měly respondenty čtyři varianty odpovědi: rozhodně souhlasím, spíše souhlasím a rozhodně či spíše nesouhlasím.

Podobně jako neprovdané matky měly poté z těchto důvodů vybrat ten, který byl pro ně nejdůležitější.

Naprostá většina vdaných matek je přesvědčena, že manželství poskytuje ženě a dítěti větší jistotu než svobodný stav, a zastává názor, že děti se mají rodit do manželství (Graf 5.4). Tyto dva důvody označilo jako nejdůležitější motiv pro vstup do manželství celkem 82 % vdaných žen. Většina vdaných žen rovněž odpověděla, že důvodem, proč vstoupily do manželství, bylo přání jejich partnera. Mezi vdanými ženami rovněž převažuje názor, že ženatí muži jsou zodpovědnější než svobodní a že uzavření manželství usnadňuje jednání na úřadech. Dvě pětiny vdaných žen uvedly, že k jejich rozhodnutí vdát se přispělo přání rodičů. Přímé finanční výhody plynoucí z manželství a lepší zabezpečení v případě rozpadu partnerského vztahu byly důvodem pro 32 %, respektive 38 % žen, které uzavřely manželství.

Na rozdíl od neprovdaných žen se u vdaných žen forma rodinného uspořádání, ve které žijí, ve většině případů shoduje s preferovanou formou partnerského uspořádání. Manželství považuje za ideální formu partnerského života 91 % žen, které byly při narození svého dítěte vdané.

Graf 5.4. Vdané matky: důvody, proč vstoupily do manželství

Zdroj: SEPM 2006. N=827–829.

Z hlediska deklarovaných důvodů uzavření sňatku jsou ženy poměrně homogenní. To, jaké důvody uvádějí, nesouvisí ani s výší vzdělání, ani s jejich věkem při uzavření sňatku. Jedinou výjimkou byl tlak ze strany rodičů. Tento důvod uváděly častěji ženy s nižším vzděláním. S tím, že jedním z důvodů, proč uzavřely manželství, bylo, že na tom trvali jejich nebo partnerovi rodiče, souhlasily častěji ženy, které otěhotněly ještě jako svobodné.¹⁰ Pokud se týká důležitosti ostatních důvodů, ženy, které se vdávaly těhotné, a ženy, které počaly první dítě až v manželském svazku, se neliší.

5.3. Závěr

V této kapitole jsme se věnovali tomu, jak neprovdané a vdané matky zdůvodňovaly svoji rodinnou situaci v době porodu prvního dítěte. Ukázali jsme, že postoje neprovdaných matek jsou mnohem heterogennější než postoje k manželství vdaných žen. Zatímco většina vdaných žen bez ohledu na výši vzdělání či věk při uzavření sňatku se shoduje na tom, že manželství poskytuje jistější zázemí než svobodný stav a že se děti mají rodit do manželství, motivace svobodného mateřství je mnohem rozmanitější. Důvody, proč nevstoupily před narozením dítěte do manželství, se neliší jen v závislosti na tom, zda neprovdané matky žily s otcem dítěte v nesezdaném soužití nebo zda se jednalo o „nedobrovolně svobodné“ matky, ale liší se i uvnitř skupiny nesezdaně žijících žen. Zatímco část z nich klade na první místo nedůvěru v budoucnost partnerského vztahu a vyzdvihuje nevýhodnost a zbytečnost manželství, další skupina matek žijících v relativně stabilním nesezdaném vztahu se staví k manželství mnohem méně negativně. Řada z nich přitom vstup manželství odkládá až na dobu po narození dítěte. Příslušnost k jednotlivým skupinám neprovdaných matek úzce souvisí s výší vzdělání ženy, věkem ženy při narození dítěte a vyhlídkami do dalšího rodinného života.

Ze zjištění našeho výzkumného šetření vyplývá, že jen část neprovdaných matek zcela odmítá manželství a zdůrazňuje výhody svobodného stavu. Naopak naše data dokládají, že většina neprovdaných matek považuje za ideální partnerské uspořádání manželství po předchozím nesezdaném soužití na zkoušku. Dlouhodobé nesezdané soužití preferuje jen pětina z nich. I když není pravdě-

¹⁰ Tyto údaje se týkají jen žen, které se vdávaly poprvé. Jako těhotné nevěsty jsme označili ty ženy, které porodily své první dítě do osmi měsíců po svatbě. To odpovídá klasickému ukazateli předmanželské koncepce užívaném v demografii. Zahrnutí dětí narozených jen do osmi měsíců po uzavření sňatku má kompenzovat předčasné porody.

podobné, že se všem neprovdaným matkám podaří tyto preference v životě uskutečnit, je zřejmé, že nesezdané soužití „na zkoušku“ již není vyhrazeno jen bezdětným, ale řada párů prodlužuje „zkušební dobu“ i poté, když očekávají narození potomka a stávají se rodiči. Nárůst mimomanželské plodnosti patrně souvisí i s oslabením snahy legitimizovat narození dítěte sňatkem a je spojen s poklesem narychlo uzavřených sňatků z důvodu těhotenství ženy. Je možné předpokládat, že mnohé páry, které by se dříve vzaly ještě před narozením dítěte, odkládají vstup do manželského stavu až na pozdější dobu. Např. Vašková (2006) dokumentuje tento trend u specifické skupiny mladistvých matek. Zatímco na počátku 90. let se do manželství narodilo 83 % dětí osmnáctiletých matek a v případě žen o rok starších 90 %, v roce 2003 se podíl dětí narozených do manželství snížil na 16 % u osmnáctiletých a v případě devatenáctiletých matek na 27 % (Vašková 2006).

Mezi důvody, kterými neprovdané matky vysvětlovaly svoji rodinnou situaci v době narození dítěte, měly nejsilnější váhu nejistota ohledně budoucnosti vztahu a nesouhlas partnera se sňatkem. Tyto důvody byly nejvýznamnější pro ženy s nižším vzděláním. Neprovdané matky s vyšším vzděláním kladly větší důraz na snahu udržet si vlastní nezávislost a přikláněly se k tomu, že manželství je jen zbytečnou formalitou. To, ale neznamená, že manželství úplně odmítají. Naopak, právě ony mají ve srovnání s ženami s nižším vzděláním větší šanci, že do manželství vstoupí později (Polášek 2006).

Zdá se tedy, že příčinu nárůstu mimomanželské plodnosti můžeme spíše než ve změnách hodnotových orientací hledat v nejisté sociálně–ekonomické situaci nízkovzdělaných vrstev a nízké schopnosti málo kvalifikovaných mužů ekonomicky zajistit rodinu. Otázkou, která by si zasloužila pozornost dalšího zkoumání a na kterou naše data založená jen na výpovědích žen nedokáží odpovědět, je, jaké jsou postoje mužů – otců dětí neprovdaných matek – k manželství. Jak ale napovídají data z výzkumu SEPM, zdá se, že muži s nízkým vzděláním se staví vůči manželství nejvíce negativně.

Použitá literatura

- Černá, K. 2005. „Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska Evropské studie hodnot.“ *Demografie* 47:87–95.
- Edin, K. 2000. „What Do Low-Income Single Mothers Say about Marriage?“ *Social Problems* 47:112–133.
- Fialová, L. a kol. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Slon.
- Hamplová, D. 2000. „Postoje k manželství a rodičovství.“ Str. 67–98 in L. Fialová a kol. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Slon.

- Katriák, T. 2006. „Kdo jsou svobodné matky v české společnosti?“ Str. 45–55 in J. Kocourková, L. Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Lesthaeghe, R., J. Surkyn. 2002. „New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging Value Orientation?“ *Interuniversity paper in demography*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Palonciová, J. 2002. *Rodinné chování mladé generace. Závěrečná zpráva z Biografického výzkumu mladé generace 2002*. Praha: VÚPSV.
- Polášek, V. 2006. „Nevdané matky a co je čeká.“ Str. 40–75 in D. Hamplová (ed.). 2006. *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06/05. Praha: Sociologický ústav AVČR.
- Rychtaříková, J. 2003. „Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě.“ Str. 41–83 in D. Hamplová, J. Rychtaříková, S. Pikálková. *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: Sociologický ústav.
- Rychtaříková, J. 2006. „Být svobodnou matkou v České republice.“ Str. 20–44 in J. Kocourková, L. Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition“. *Population Bulletin* 42:3–57.
- Vašková, R. 2006. „Rozhodovací procesy náctiletých matek vedoucí k volbě časného rodičovství.“ Str. 79–117 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.) 2006. *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Walter, M. R. 2001. „High Hopes: Unwed Parent's Expectations about Marriage.“ *Children and Youth Services Review* 23:457–484.

6. Neprovdané matky v sociálním systému

Eva Soukupová

V následující kapitole se podíváme, jak je v České republice nastaven systém dávek a daní a jaké výhody či nevýhody z něj plynou pro matky samoživitelky a nesezdané páry. Zjistíme, jaké rodinné formy jsou dávkovým a daňovým systémem v Česku upřednostňovány a za jakých okolností se vyplácí systém podvádět. Poté prozkoumáme, zda existuje souvislost mezi sociálními opatřeními a rozhodováním žen, zda se vdát či žít s partnerem v nesezdaném soužití. Pokud nebude uvedeno jinak, všechny údaje o sociálním a daňovém systému se vztahují k době sběru dat výzkumu *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* (SEPM – viz Kapitola 1), který je základním zdrojem této knihy, tj. k první polovině roku 2006.

6.1. Postavení neprovdaných matek v rámci systému sociálního zabezpečení

6.1.1. Samoživitelky

Matkám samoživitelkám nabízí český sociální systém v rámci tří pilířů sociálního zabezpečení několik speciálních opatření (o pilířích sociálního zabezpečení viz Rámeček 6.1). První opatření zohledňující osamělost matky najdeme pod pilířem sociálního pojištění, ze kterého se vyplácí peněžitá pomoc v mateřství. Matka samoživitelka měla až do 1. 1. 2007 právo na prodlouženou mateřskou dovolenou a s ní spojenou peněžitou pomoc v mateřství (viz Rámeček 6.1). Zatímco délka mateřské dovolené pro vdané či s partnerem žijící ženy je 28 týdnů, pro osamělé matky bývalo do konce roku 2006 vyhrazeno 37 týdnů. Od roku 2007 se podle nového zákoníku práce (zákon č. 262/2006 Sb.) již k osamělosti matky nepřihlíží a delší mateřská dovolená je poskytována pouze ženám, které porodí zároveň dvě a více dětí. Nicméně díky odložení účinnosti nového zákona o nemocenském pojištění, který měl sladit dobu vyplácení peněžitě pomoci v mateřství (PPM) s nově zkrácenou dobou mateřské dovolené, je

i nadále samoživitelkám poskytována PPM o 9 týdnů déle než ženám žijícím s partnerem.¹

Osamělé matky jsou dále zvýhodněny při nároku na podporu při ošetřování člena rodiny. Zatímco obvykle se vyplácí po dobu maximálně prvních devíti kalendářních dnů, rodičům samoživitelům ještě o sedm kalendářních dní déle. V souhrnu dávek státní sociální podpory (SSP) najdeme další, byť nepřilíš výraznou, finanční výhodu: osamělá matka má nárok na zvýšený sociální příspěvek². Jiné explicitní výhody ze statusu matky samoživitelky v rámci stávajícího systému dávek státní sociální podpory nevyplývají.

Rámeček 6.1. Sociální systém

Občané České republiky jsou v případě potřeby chráněni třemi pilíři sociálního zabezpečení vytvořenými sociální reformou v polovině 90. let: pilířem **sociálního pojištění**, pilířem státní **sociální podpory** a pilířem **sociální péče**. Jako hlavní podpůrný mechanismus pro rodinu je konstruován systém státní sociální podpory, ovšem rovněž v rámci systému sociální péče a sociálního pojištění je celá řada legislativních opatření podporujících rodinu v závislosti na její konkrétní sociální situaci.

Pilíř státní sociální podpory (SSP) je systémem sociálního přerozdělování ve prospěch osob ve společensky uznávaných sociálních situacích, především pak ve prospěch rodin s dětmi. Nároky na využití dávek SSP jsou odvozeny od příslušnosti ke konkrétně vymezené kategorii osob se specifickými potřebami a významem pro společnost.

V systému sociální péče jsou zahrnuty dávky poskytované občanům, jejichž příjem nedosahuje částek životního minima, za podmínky, že si tyto občané nemohou svůj příjem zvýšit vzhledem ke svému věku, zdravotnímu stavu nebo z jiných vážných důvodů.

Systém sociálního pojištění ve své původní myšlence funguje jako systém „pojišťovací“, kde vyšší „pojistné“ znamená i vyšší dávky. Je však nutné podotknout, že způsob výpočtu dávek dělá v České republice z tohoto systému spíše nástroj sociálního přerozdělení. Tento problém se týká mimo jiné i peněžité pomoci v mateřství, jejíž vyplácení je omezeno maximální horní hranicí.

Peněžítá pomoc v mateřství se vyplácí z nemocenského pojištění v souvislosti s těhotenstvím, mateřstvím a péčí o novorozence. Je dávkou nahrazující příjem a náleží při splnění stanovených podmínek zaměstnankyním, studentkám, uchazečkám o zaměstnání a osobám samostatně výdělečně činným. Mužům tato dávka náleží pouze v zákonem stanovených případech péče o dítě a nazývá se peněžítá pomoc.

¹ Účinnost zákona č. 187/2006 Sb. o nemocenském pojištění byla novelou 585/2006 Sb. odložena na 1. 1. 2008. Osamělé matky tak mohou dočasně čerpat PPM i po část (prvních 9 týdnů) rodičovské dovolené navazující na dovolenou mateřskou.

² Ve výpočtu výše sociálního příplatku je osamělost rodiče zohledňována koeficientem 1,05 (blíže viz např. <http://www.vyplata.cz>).

Na dávky ze zákona o sociální potřebnosti, zpravidla dorovnávající životní minimum rodiny, má matka samoživitelka shodný nárok jako úplné rodiny (rozhodující je výše příjmu domácnosti). Nicméně výše dávky je závislá na individuálním posouzení a může být podle situace nižší nebo vyšší, než je rozdíl mezi životním minimem a rozhodným příjmem rodiny. Můžeme se důvodně domnívat, že vzhledem k tomu, že na neúplnou rodinu je nahlíženo jako na tu, která podléhá vyššímu finančnímu zatížení a ve srovnání s úplnými rodinami je méně stabilní a obecně zranitelnější (MPSV 2005:43), dostává se jí přednostního jednání.

Český sociální systém tedy neúplné rodiny neopomíná, ale na rozdíl od skandinávských zemí a Rakouska, kde jsou samoživitelky ve srovnání s úplnými rodinami speciálně podporovány v podstatě nezávisle na jejich příjmu ze mzdy³, v České republice se na ně sociální politika zaměřuje, pouze pokud se jejich příjmy pohybují okolo životního minima (Soukupová 2006). Výsledkem je, že situace skutečně osamělých matek není ve většině případů v české společnosti nijak příznivá.

6.1.2. Nesezdaná soužití

V porovnání s některými evropskými zeměmi, např. Norskem⁴, nepoživají české nesezdané páry s dětmi z právního hlediska ani z pohledu sociálního a daňového systému žádných speciálních výhod.⁵ Partneři v nesezdaném soužití musí naopak počítat s obtížnější pozicí v majetkové a finanční sféře oproti manželům a počínat si s větší obezřetností. V případě rozpadu svazku nemají partneři narozdíl od manželů automatický právní nárok na majetek společně nabytý v průběhu vztahu. Podobně také, když jeden z partnerů opustí společnou domácnost a druhý není schopen se samostatně žít, protože například pečuje o společné nezletilé dítě, nevzniká pečujícímu nárok na finanční podporu od bývalého partnera (výživné). Zákon o rodině totiž upravuje vyživovací povinnost pouze mezi taxativně vymezenými subjekty, mezi které druha a družku nepočítá. K dalším nevýhodám nesezdaných soužití patří absence možnosti

³ V Norsku navíc osamělé matky platí nižší daně a mají nárok na vyšší přídatky na děti (Kravdal 1999:68).

⁴ V Norsku například dostávají kohabituující ženy na rozdíl od vdaných sociální podporu, i když je jejich partner relativně dobře finančně situovaný (Kravdal 1999:68).

⁵ Značnou výhodu může však nesezdané soužití představovat při žádostech o bankovní půjčky. Jestliže o půjčku žádá manžel, berou se v úvahu příjmy a náklady celé

společného zdanění, odečtů slev na dani na partnera a vzniku vdoveckého důchodu v případě úmrtí jednoho z partnerů.

V oblasti rodičovských práv, práv dítěte a vybraných oblastí práva sociálního zabezpečení (nemocenské pojištění a systém státní sociální podpory) zastává však nesezdané soužití muže a ženy rovnoprávné postavení s manželstvím. Ústava České republiky garantuje ochranu rodiny s dětmi jako takové, aniž se zmiňuje o manželství. Přestože zákon o rodině preferuje rodinu založenou manželstvím, rozdíl mezi dětmi narozenými v manželství a dětmi narozenými v nesezdaném soužití nečiní. To znamená, že děti vzešlé z nesezdaného svazku mají stejná práva jako děti manželské, resp. muž má ke svému mimomanželskému dítěti, pokud je uveden jako otec v rodném listu, povinnosti ve shodném rozsahu jako k dítěti narozenému v manželství. Právní úprava vztahů mezi rodiči s dětmi je založena na existenci rodičovství, na formě rodiny nezáleží. Významné je však, zda spolu partneři s dítětem žijí ve společné domácnosti či nikoli. Osobní a majetkové vztahy mezi druhem a družkou zákon výslovně neupravuje, ale jakmile se v nesezdaném soužití narodí dítě, tak s ohledem na smysl zákona o rodině, tj. ochranu zájmů nezletilého dítěte, reguluje zákon vztah mezi otcem a matkou prostřednictvím jejich vztahu ke společnému dítěti (Gregorová, Králíčková 1998).

Přestože právní nárok na výživné mezi nesezdanými partnery nevzniká, zákon o státní sociální podpoře počítá s faktickým poskytováním výživného mezi osobami žijícími v nesezdaném soužití v rámci institutu společně posuzovaných osob. Pro účely nároku dávek z nemocenského pojištění a sociálního zabezpečení je totiž nesezdané soužití rovno manželství, pokud spolu druh a družka žijí ve společné domácnosti, a to minimálně tři měsíce. Systém sociální podpory je tak nastaven zejména proto, aby se nesezdanému soužití nedostalo větších a neopodstatněných výhod. Na rozdíl od manželů, u nichž se automaticky předpokládá, že spolu trvale žijí a společně uhrazují náklady na své potřeby, musí však být u nesezdaného soužití tato charakteristika i minimální délka soužití vždy dokázána. Právní domněnka existence společné domácnosti zde není (Gregorová, Králíčková 1998:214). Tento právní fakt, resp. podmínka ochraňující matky samoživitelky, je zřejmě klíčový pro existenci účelově nesezdaných soužití, tj. soužití, ve kterých *spolu partneři fakticky sdílejí a společně hradí náklady na společnou domácnost, avšak pro*

rodiny. Pokud je žena v domácnosti, snižuje se částka, kterou si rodina může půjčit. Pokud je však žadatel svobodný, přihlíží se pouze k jeho vlastním výdělkům a výdajům, a jeho šance na získání vyšší půjčky tedy vzrůstají.

účely vzniku nároku na dávky sociálního zabezpečení simulují neúplnou rodinu (MPSV 2005:45).

6.2. Finanční postavení osamělých matek a nesezdaných párů ve srovnání s páry manželskými

6.2.1. Vyplatí se předstírat samostatné hospodaření na mateřské dovolené?

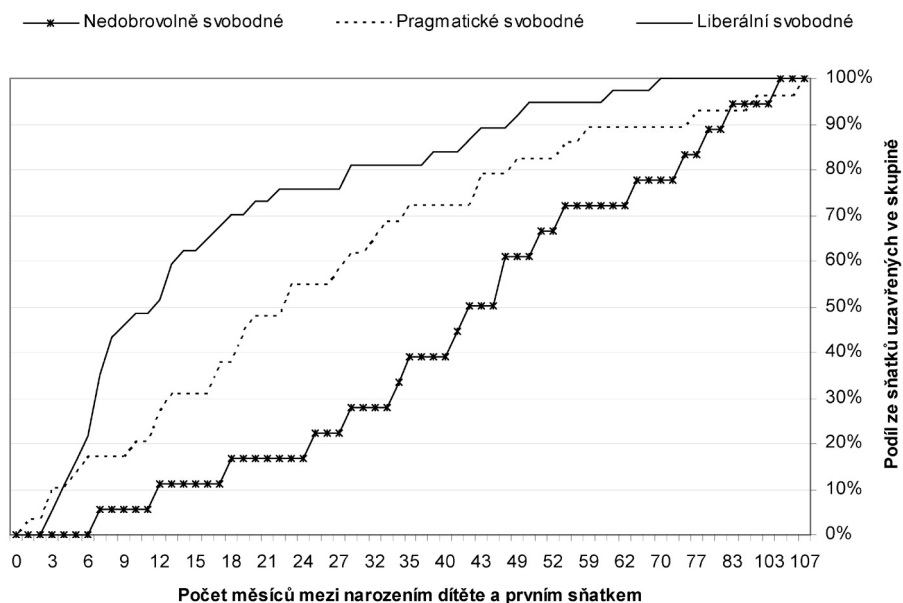
Z předchozího textu vyplývá, že v českém prostředí se jako nejvýznamnější výhoda poskytovaná matkám samoživitelkám jeví nárok na prodlouženou výplatu peněžité pomoci v mateřství. Pokusíme se ji nyní kvantifikovat. Za devět týdnů mateřské dovolené navíc si matka samoživitelka v případě, že v průběhu mateřské dovolené pobírala nejvyšší možnou peněžitou pomoc a po skončení mateřské žila s dítětem ze životního minima, mohla v roce 2006 přijít zhruba na 14 tisíc korun. Toto je samozřejmě extrémní příklad. Za jiných okolností by také matka nemusela prodlouženou mateřskou dovolenou získat nic. Pokud například samoživitelka před odchodem na mateřskou nevydělávala, vydělávala málo či si platila nízké zálohy na nemocenské pojištění, byla by vyplácená částka rovna rodičovskému příspěvku a její příjem by byl dorovnáván do stejně vysokého životního minima jako po skončení mateřské dovolené. Uvážíme-li nicméně, že většina matek pravděpodobně měla před porodem dostatečně dlouho příjem z pracovní činnosti a platila si nemocenské pojištění a že peněžité pomoci v mateřství je vyšší než rodičovský příspěvek, už když předchozí hrubá mzda dosahuje zhruba 5 200 Kč hrubého⁶, lze říci, že většině žen se delší mateřská dovolená, resp. prodloužené pobírání peněžité pomoci v mateřství vyplácelo.

Projevuje se tato skutečnost nějak v jednání matek s malými dětmi? Odpověď na tuto otázku hledáme v datech z výzkumu *Sociální a ekonomické podmínky mateřství*. Údaje patrně v grafu 6.1 nasvědčují tomu, že skupina svobodných matek, která by nejspíše mohla kalkulovat s prodlouženou mateřskou dovolenou, tj. ta, ve které většina žila s partnerem a zdůrazňovala více než ostatní svobodné matky finanční podmínky jako důvody neuzavření sňatku před narozením dítěte (v grafu pojmenována jako „pragmatické svobodné“), se sňatkem zdaleka nespěchala tak, jako ženy ze skupiny „liberální svobodné“, které nekladly na finanční stránku věci takový důraz (pro bližší charakteristiku jedno-

⁶ Platí pro rok 2006.

tlivých skupin viz Kapitola 5). Ještě výrazněji se kalkulace s prodlouženou dovolenou jeví pravděpodobnou v grafu 6.2, kde vidíme, že matky, které se nevdaly před narozením dítěte z finančních důvodů, vstupovaly do manželství v krátké době po uplynutí mateřské dovolené daleko intenzivněji než ostatní. Mezi osmým a třináctým měsícem po porodu narostl počet vdaných v této skupině o 25 procentních bodů, zatímco v předchozích pěti měsících uzavřela manželství jen sedmina z nich.

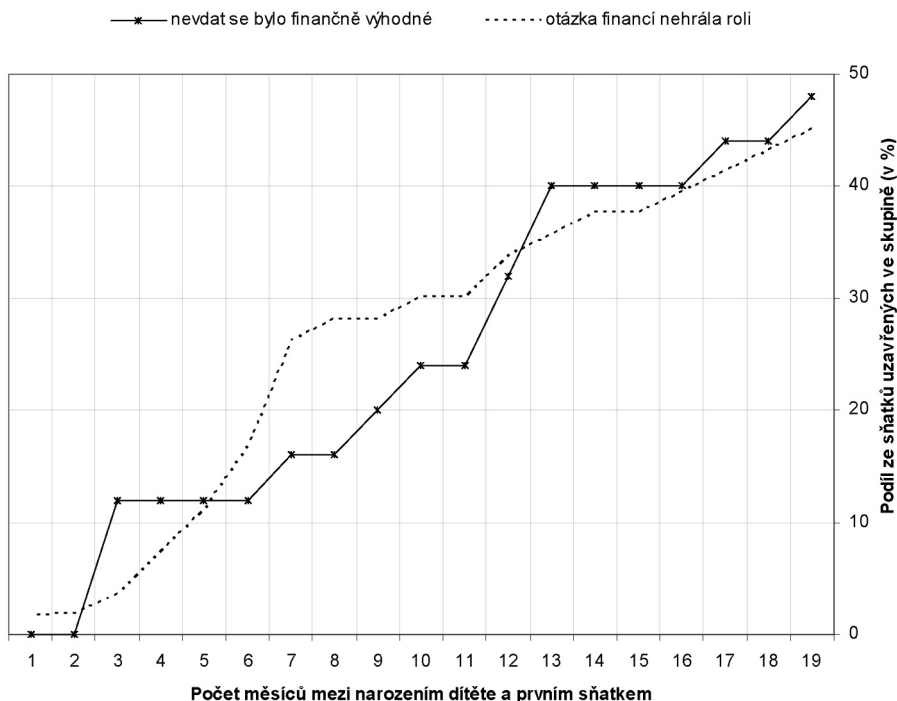
Graf 6.1. Rozdíl mezi narozením prvního dítěte a prvním sňatkem v závislosti na důvodech svobodného mateřství

Zdroj: SEPM 2006

Pozn.: Bližší charakteristika jednotlivých skupin viz Kapitola 5.

Údaje se týkají 282 matek, které byly v době narození dítěte svobodné. Z první skupiny se po narození dítěte provdalo 21 % matek, z druhé skupiny 27 % a ze skupiny třetí 41 % dotázaných (N = 84).

Graf 6.2. Rozdíl mezi narozením prvního dítěte a prvním uzavřením sňatku

Zdroj: SEPM 2006. N= 36. Pouze ženy, jejichž nejstarší dítě dosáhlo 2 let.

Pozn.: Respondentkám byla položena otázka: „Řekněte prosím, proč jste Vy sama nevstoupila před porodem Vašeho nejstaršího dítěte do manželství? Do jaké míry odpovídaly následující důvody Vaší tehdejší situaci?“ K možnosti b) „Bylo to finančně výhodné“ se vyjádřilo 286 z nich. Ze skupiny, která s výrokem vůbec či spíše nesouhlasila (otázka financí nehrála roli), se později provdalo 26 %. Z žen, které zcela či spíše souhlasily, vstoupilo do svazku manželského 34 %.

6.2.2. A co až mateřská dovolená skončí?

Přináší ženám po mateřské dovolené nějaké výhody, pokud předstírají, že nemají partnera? Předpokládáme přitom, že se nedají odradit tím, že matky v účelově nesezdaném soužití čelí nebezpečí přísných kontrol, zjišťujících, zda jsou opravdu osamělé, speciálně pokud žádají o dávky státní sociální podpory. Sociální příplatek, stejně jako přídatek na dítě a příspěvek na bydlení, je totiž dávkou testovanou a pro stanovení rozhodného příjmu je klíčové, zda matka s někým žije. Není ani tak důležité, zda je to manžel nebo partner či kde je trvale hlášený, rozhodující je skutečný stav věci, tj. společné soužití. Jak již

bylo zmíněno, z pohledu sociálního systému se druhovský poměr staví na roveň manželství už po třech měsících společného soužití. Matka tak musí počítat s tím, že si sociální pracovníce přijdou situaci zkontrolovat osobně a mnohdy se neváhají informovat u sousedů.

Nicméně některé ženy se těmito komplikacemi nemusí nechat odradit. Přináší jim pak simulace samostatného hospodaření nějakou finanční výhodu? Pokud ano, jaké ženy ze zneužívání sociálního systému profitují?

Tabulka 6.1 naznačuje, že výhodnost účelově nesezdaného je vysoká především v párech, kde je jeden z partnerů ekonomicky neaktivní. Ekonomicky neaktivní osobě je totiž obvykle příjem dorovnávan do životního minima, které je určováno mimo jiné i velikostí domácnosti. V momentě, kdy jeden nebo oba z partnerů žádají samostatně o dorovnání do životního minima, vyplacená dávka sociální péče je pochopitelně vyšší, než kdyby žádali dohromady jako jedna domácnost. Sociální systém je tak nastaven proto, aby byl domácnostem opravdových samozáživitelů zajištěn přijatelný životní standard. Vliv dorovnávání do životního minima se neprojeví pouze v rodinách s dítětem mladším 4 let. Rodičovský příspěvek, na který mají rodiče v těchto rodinách nárok, je totiž dávkou zdaleka nejvyšší a jeho výše se váže pouze na věk dítěte, nikoli na ekonomicko-sociální situaci rodiny. I proto je výhodnost účelově nesezdaného soužití v rodinách s malými dětmi relativně nízká.⁷

V párech, kde oba rodiče pracují, není procentuální rozdíl příjmů v manželství a nesezdaném soužití tak markantní. Pro většinu rodin pravděpodobně nepředstavuje profit, pro který by partneři byli ochotni vystavovat se periodickým úředním kontrolám. Relativně vysoká užitková hodnota nesezdaného soužití nízkopříjmových párů, způsobovaná dorovnáváním do životního minima, v momentě, kdy partneři začnou pracovat a příjmy z pracovní činnosti překročí životní minimum, mizí.

⁷ Pouze v případě, že žena i přes nízký věk dítěte pracuje, zatímco muž nemá příjmy z pracovní činnosti, a zároveň je zajištěno hlídání dítěte zdarma, je účelově nesezdané soužití výrazně výhodnější. Takových rodin je ale velmi málo. Například mužů na rodičovské dovolené je v České republice jen okolo 2 % (Nešporová 2006).

Tabulka 6.1. Finanční výhoda účelově nesezdaného soužití v letech 2005 a 2006 (rozdíl čistých příjmů rodiny v %)

Typ příjmu	Vyšší mzdou přispívá muž		Vyšší mzdou přispívá žena	
	2005	2006	2005	2006
1 dítě ve věku 2,5 roku				
0+50	9,7	6,9	22,8	19,2
0+100	8,2	2,1	21,2	15,3
50+50	1,1	1,0	1,1	1,0
50+100	2,0	0,7	0,0	0,0
100+100	0,8	0,4	0,8	0,4
0+0	13,9	14,2	13,9	14,2
1 dítě ve věku 7 let				
0+50	31,3	27,3	30,2	21,8
0+100	29,6	27,0	23,0	17,6
50+50	6,4	7,3	4,8	7,3
50+100	5,4	3,9	-1,1	0,0
100+100	5,2	4,8	4,0	4,8
0+0	13,6	13,9	13,6	13,9
2 děti ve věku 7 a 14 let				
0+50	29,3	26,1	32,1	25,4
0+100	34,7	26,4	16,2	12,5
50+50	15,1	15,1	15,1	15,1
50+100	13,2	11,8	2,4	2,3
100+100	1,8	1,4	1,8	1,4
0+0	16,1	16,4	16,1	16,4
3 děti ve věku 7, 14 a 17 let				
0+50	25,8	21,0	26,3	21,0
0+100	33,3	28,7	12,3	10,1
50+50	14,0	11,6	14,0	11,6
50+100	14,0	16,6	6,8	5,2
100+100	6,8	6,5	6,8	6,5
0+0	10,5	13,1	10,5	13,1

Zdroj: Soukupová, Sunega 2006.

Vysvětlivky:

0+50 = jeden z páru nepracuje, druhý vydělává polovinu hrubé měsíční mzdy v ČR

0+100 = jeden z páru nepracuje, druhý vydělává průměrnou hrubou měsíční mzdu v ČR

50+50 = každý z páru vydělává polovinu hrubé měsíční mzdy v ČR

50+100 = jeden z páru vydělává polovinu hrubé měsíční mzdy a druhý průměrnou hrubou měsíční mzdu v ČR

100+100 = každý z páru vydělává hrubou měsíční mzdu v ČR

0+0 = oba partneři žijí pouze ze životního minima

Pozn.: Kladná čísla v tabulce představují podíl z příjmu manželství, který mají nesezdaná soužití k dobru, a naopak záporná čísla znamenají, že příjem v manželství je vyšší. Předpokládáme, že dítě nemusí navštěvovat jesle pouze v případě, že jeden z partnerů nevydělává (zůstává doma) nebo oba partneři pracují na poloviční úvazek (za polovinu průměrné hrubé mzdy v ČR). Pokud má jeden z partnerů poloviční úvazek a druhý vyšší, dítě chodí do jeslí na půl dne (snížená sazba). V ostatních případech se počítá s tím, že dítě navštěvuje jesle celodenně.

Bliže o modelových rodinách viz Rámeček 6.2.

Šetření SEPM ukazuje, že úvahy o ekonomické výhodnosti účelově nesezdaného soužití nejsou jen čistou teorií. Ženy preferující nesezdané soužití před manželstvím (viz „pragmatické svobodné“ v Kapitole 5) se významně odlišují od ostatních dvou skupin právě zdůrazněním názoru, že nesezdané soužití je finančně výhodné a manželství naopak žádné výhody nepřináší. Akcentace finanční výhodnosti jako důvodu svobodného mateřství se ukázala nejsilněji závislá na rodinném uspořádání v době porodu dítěte. Matky, které žily v době porodu v nesezdaném soužití s otcem dítěte, uváděly finanční důvody daleko častěji než matky, které partnera neměly.⁸ Tyto ženy také častěji setrvávají v nemanželském soužití, zatímco ženy, které byly v době porodu samy, zůstávají samy většinou i značnou dobu po narození dítěte (blíže viz Kapitola 4). Také vzdělání ženy hraje velkou roli (srovnej Vohlídalová 2006). Ekonomické důvody odmítání manželství jsou významné zejména u matek se základním a středoškolským vzděláním. Ženy se základním vzděláním souhlasily s výrokem o finanční výhodnosti svobodného mateřství významně silněji než ostatní i v rámci skupiny žen, které při porodu nežily s otcem dítěte. Naopak středoškolsky vzdělané vyčnívají mezi těmi ženami, které při narození dítěte žily v nesezdaném soužití. Potvrdilo se také, že sňatek odmítali více i muži s nižším vzděláním (bez maturity), což je situace obvyklá i v jiných zemích (Kravdal 1999:72). Vzhledem k tomu, že v České republice mají ženy s nízkým vzděláním největší šanci setkat se také s méně vzdělanými muži, kteří trpí v rámci vzdělanostních skupin nejvíce nezaměstnaností⁹, nabízí se vysvětlení, proč raději než manželství volí tyto ženy nesezdané soužití nebo status matky samoživitelky (srovnej Edin 2000).

Ukázali jsme, že účelově nesezdaná soužití, ve kterých partneři obcházejí sociální systém a předstírají oddělené hospodaření, se za určitých okolností vyplácí. Je možné tomuto chování zabráňovat jinak než přísnějšími kontrolami? Alternativou je cesta finančního zvýhodňování manželství. Za tímto účelem je

⁸ Znění otázky: „Řekněte prosím, proč jste Vy sama nevstoupila před porodem Vašeho nejstaršího dítěte do manželství? Do jaké míry odpovídaly následující důvody Vaší tehdejší situaci?“ Možnost: b) Bylo to finančně výhodné.

Rozdíl průměrů mezi skupinami je signifikantní na 1% hladině významnosti. Tj. s 99% pravděpodobností zamítáme hypotézu, že mezi oběma skupinami neexistuje v souhlasu s tímto důvodem rozdíl. Ženy žijící v nesezdaném soužití s otcem dítěte souhlasily ze 70 %, zatímco osamělé jen z 30 %.

⁹ Lidé se základním vzděláním jsou jedinou vzdělanostní skupinou, ve které jsou muži častěji nezaměstnaní než ženy. Míra nezaměstnanosti dosahuje u mužů se základním vzděláním 25,7 %, zatímco u stejně vzdělaných žen 23,9 %. Pro srovnání, nezaměstnanost žen a mužů s maturitou je 6 %, resp. 3,5 % (zdroj: VŠPS, výběrové šetření pracovních sil ČSÚ, II. čtvrtletí 2006).

od roku 2006 manželům umožněno společně zdaňovat příjmy. Instituce společného zdanění však není stejně výhodná pro všechny. Získávají z ní zejména ta manželství s dětmi, ve kterých existují mezi příjmy manželů značné rozdíly. Z údajů v tabulce 6.1 plyne, že oproti roku 2005 došlo díky společnému zdanění manželů ve všech modelových rodinách (blíže viz Rámeček 6.2) ke snížení rozdílu mezi manželstvím a nesezdaným soužitím, resp. hodnota manželství stoupla. Není to nárůst nikterak zásadní (v řádech stokorun) a na většině příjmových úrovních výhodnost nesezdaného soužití nesnižuje, nicméně je zřetelný. I přes zlepšení situace však zůstává nesezdané soužití nadále výhodné především pro nízkopříjmové páry, tj. páry, které žijí pouze z jednoho příjmu nebo jen z podpory. Zde se rýsuje jedno z možných vysvětlení regionálně a vzdělanostně specifického rozšíření mimomanželské plodnosti¹⁰.

Rámeček 6.2. Modelové rodiny

Pro analýzu výhodnosti nesezdaného soužití byly použity modelové rodiny definované podle počtu a věku dětí v rodině, výše pracovních příjmů v rodině, ekonomické aktivity rodičů a formy soužití (manželství vs. účelově nesezdané soužití). Pro každou z modelových rodin byl vypočten čistý měsíční příjem (po započtení všech dávek, na které má daná rodina teoreticky nárok, a odečtu daní ze mzdy) a modelové rodiny byly následně porovnávány.

V textu se pracuje s následujícími modelovými rodinami:

Matka samoživitelka

- s příjmem ze mzdy ve výši 0 %, 50 % nebo 100 % průměrné mzdy žen v ČR platné za rok 2005
- a s jedním dítětem ve věku 2,5 roku nebo 7 let, dvěma dětmi ve věku 7 a 14 let nebo třemi dětmi 7, 14 a 17 let

¹⁰ Ministerstvo práce a sociálních věcí si vyřešení problému účelově nesezdaných soužití slibovalo od nového zákona o životním minimu platného od počátku roku 2007, který nově definuje osoby společně posuzované a rozlišuje životní a existenční minimum (MPSV 2005:43). Z porovnání výsledků stejné analýzy pro rok 2007 ale překvapivě vyplývá, že tam, kde byly rozdíly v příjmech manželů a nesezdaných soužití v roce 2006 vysoké, zůstávají až na výjimky v roce 2007 ještě vyšší. Tento stav se opět týká zvláště párů, kde alespoň jeden z partnerů není zaměstnán (Soukupová, Sunega 2006).

Rodina s jedním příjmem ze mzdy

- buď ve formě manželství, nebo nesezdaného soužití
- s příjmem ze mzdy ve výši 50 % nebo 100 % průměrné mzdy žen/mužů v ČR platné za rok 2005 podle toho, který z partnerů vydělává a který zůstává s dítětem doma
- a s jedním dítětem ve věku 2,5 roku nebo 7 let, dvěma dětmi ve věku 7 a 14 let nebo třemi dětmi 7, 14 a 17 let

Rodina se dvěma příjmy ze mzdy

- buď ve formě manželství, nebo nesezdaného soužití
- s příjmy ze mzdy ve výši 50 % nebo 100 % průměrné mzdy žen/mužů v ČR platné za rok 2005
- a s jedním dítětem ve věku 2,5 roku nebo 7 let, dvěma dětmi ve věku 7 a 14 let nebo třemi dětmi 7, 14 a 17 let

Rodina bez příjmu z pracovní činnosti (žije pouze ze státem stanoveného životního minima)

- buď ve formě manželství, nebo nesezdaného soužití
- a s jedním dítětem ve věku 2,5 roku nebo 7 let, dvěma dětmi ve věku 7 a 14 let nebo třemi dětmi 7, 14 a 17 let

V zájmu přehlednosti a srovnatelnosti výstupů jsou všechny závěry z analýzy platné za určitých, do jisté míry ideálních, podmínek:

1. **Nesezdaná soužití v analýze jsou takzvaně účelově nesezdaná**, tj. taková, *ve kterých spolu partneři fakticky sdílejí a společně hradí náklady na společnou domácnost, avšak pro účely vzniku nároku na dávky sociálního zabezpečení simulují neúplnou rodinu* (MPSV 2005:43).
2. **Pokud jeden nebo oba partneři nepracují, předpokládá se, že jim z dávek plyne příjem ve výši životního minima.** Ve skutečnosti tomu tak samozřejmě nemusí být vždy. Pokud je občan nezaměstnaný krátce, pobírá v podporu v nezaměstnanosti, která může životní minimum přesahovat, a naopak v některých případech dávky nedorovnají celé životní minimum.
3. **Je odhlíženo od instituce výživného.** V realitě, pokud matka uvede otce v rodném listu dítěte, při výpočtu sociálních dávek se jí automaticky započítává výživné vyměřené otci dítěte. Díky tomuto navýšenému příjmu pak dávky mohou být nižší, popř. pouze dorovnávat životní minimum. Tato podmínka v analýze ovlivňuje zejména příjmy účelově nesezdaných soužití. Pokud rodiče dítěte předstírají, že spolu nežijí, ale zároveň své příjmy sdílí, jsou tyto příjmy ve skutečnosti nižší o stanovené výživné, popř. rozdíl na dávkách. Tam, kde se příjmy v manželství a nesezdaném soužití liší velmi málo, je proto možné za výše zmíněné situace hovořit o výhodnosti manželství.
4. **Partneři (ať už v manželství nebo v nesezdaném soužití) sdílí příjmy rodiny rovným dílem.**
5. Ekonomicky aktivní osoby mají pouze **příjmy ze závislé činnosti** (ze zaměstnání).

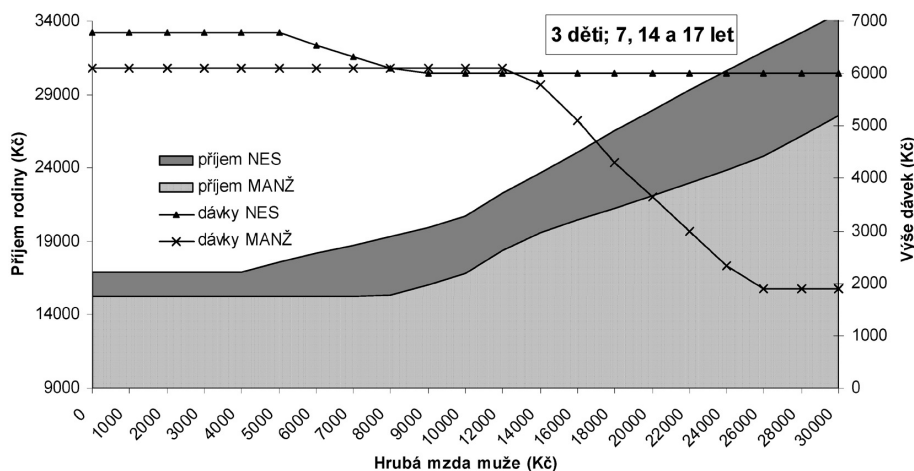
6.2.3. A jak by se chovala racionální žena

Hodnoty uvedené v tabulce 6.1 ukázaly rozdíl ve výši příjmů celé domácnosti. Je z nich patrné, kdy se účelově nesezdané soužití vyplácí párům, ale nevyplývá z nich, jaká strategie se vyplácí z pohledu samotné ženy. Za tímto účelem byly vypracovány podrobnější analýzy (Soukupová, Sunega 2006). Analyzována byla situace a) matky, která nepracuje, b) matky, která pracuje na částečný úvazek za polovinu průměrné mzdy žen a c) matky, která pracuje na celý úvazek za průměrný plat, vždy s jedním až třemi dětmi ve věku 2,5–17 let.

Je možné, že se za nějakých okolností vyplácí dokonce i skutečný status matky samoživitelky? Zjistili jsme, že **pokud žena zvolí možnost zůstat s dítětem doma a nechodit do zaměstnání**, pak se jí za všech okolností jednoznačně vyplatí nezůstávat sama a najít si partnera, a to tím spíše, čím vyšší jsou náklady na výchovu dítěte (náklady se rozloží mezi oba rodiče). Svazek se jí ve srovnání se statusem matky samoživitelky finančně vyplácí, ať už s prstenem na ruce nebo jen „na hromádce“.¹¹ Vzhledem k tomu, že samotná žena by získala pouze životní minimum, které obratem utratí na nákladech nutných na výživu dětí a vedení domácnosti, je užitečné mít někoho, kdo s ní tyto náklady sdílí. Nulovou přidanou hodnotu představuje (zdůrazňuji z čistě finančního hlediska) pouze manželství s nezaměstnaným mužem. Jako rodinná jednotka získají manželé žijící z podpory od státu opět pouze životní minimum nutné na základní potřeby.¹² I přes zlepšení pozice manželství zavedením společného zdanění manželů, zůstává nesezdané soužití v případě, kdy matka nepracuje, téměř vždy výhodnější než manželství, ať už partner vydělává jakoukoli mzdu (Soukupová, Sunega 2006). Největší rozdíly ve prospěch nesezdaných soužití najdeme u rodin s více dětmi, kde příjem z nesezdaného soužití přesahuje příjem z manželství o více než 3,5 tisíc korun.

¹¹ Hovoříme zde o ideálním případě, kdy partneři sdílejí veškeré finance.

¹² Pokud je partner nezaměstnaný, vydělá na nesezdaném soužití (pokud se s ním partnerka dělí napůl) především on. Samotnému by mu na podpoře teoreticky po vynaložení životního minima nezbylo nic, ovšem s partnerkou získá „kapesné“ více než 600 Kč za měsíc (Soukupová, Sunega 2006: 19).

Graf 6.3. Příjmy v manželství a v účelově nesezdaném soužití (žena nevydělává)

Zdroj: Soukupová, Sunega 2006.

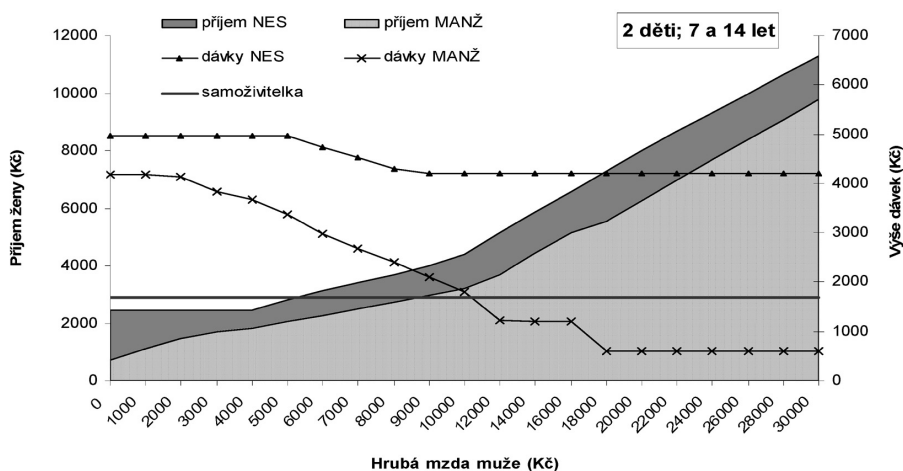
Pozn.: Minimální mzda v I. pololetí roku 2006 činila 7 570 Kč. NES = nesezdaní; MANŽ = manželství.

Konkrétní situace rodiny se třemi dětmi je zobrazena v grafu 6.3. Vidíme příjmy v manželství a v nesezdaném soužití a výši dávek, které se na příjmu každého z typu soužití podílí. Sytě šedá plocha zobrazuje o kolik vyšší mají při stejné mzdě příjem účelově nesezdaná soužití než manželství. Podobně jako v předchozích letech platí, že za určitých okolností je pro matku v domácnosti přínosnější nesezdané soužití s nezaměstnaným (pobírajícím dávky ve výši životního minima) než manželství s pracujícím mužem (srovnej Soukupová, Sunega 2006). Pokud má žena děti ve školním věku, je potřeba, aby manžel vydělával okolo 10 tisíc korun měsíčně na to, aby vyrovnal příjem z nesezdaného soužití s ekonomicky neaktivním. Můžeme tedy shrnout, že nechce-li nebo nemůže-li matka pracovat a má odrostlejší děti, vyplácí se jí zneužívat systém vždy.

Vhodná strategie pro ženu, která pracuje na částečný úvazek, se odvíjí od toho, jak je zajištěna péče o dítě. V případě, že matka nemá zajištěné hlídání, a ztrácí tedy kvůli svému zaměstnání nárok na rodičovský příspěvek, je partnerství s jakkoli ekonomicky postaveným mužem výhodnější než samostatné hospodaření. Naopak, disponuje-li někým, kdo jí dítě zdarma ohlídká v době, kdy je ona i partner v práci, finančně se jí vyplatí žít pouze s mužem, který vydělává. Jak vysoká musí být partnerova mzda, aby pro matku s dětmi představoval finanční přínos, se liší v závislosti na počtu a věku dětí. S ros-

toucím věkem a počtem dětí se zvyšuje zaprvé výhoda nesezdaného soužití (tzn. že příjem partnera v nesezdaném soužití nemusí dosahovat takové výše jako příjem manžela pro to, aby se ženě svazek vyplatil) a zadruhé, zcela logicky, výhodnost partnerství (bez ohledu na jeho formu). Jinak řečeno, čím více má rodina dětí, tím méně musí partner vydělávat na to, aby jeho přínos převýšil příjem matky samoživitelky (viz Soukupová, Sunega 2006:23). Příklad rodiny se dvěma dětmi je zobrazen v grafu 6.4. Je z něj patrné, že status matky samoživitelky je při nízkých příjmech muže prospěšnější než partnerský svazek.

Graf 6.4. Příjmy v manželství a v účelově nesezdaném soužití (žena vydělává polovinu průměrné mzdy)

Zdroj: Soukupová, Sunega 2006.

Pozn.: Minimální mzda v I. pololetí roku 2006 činila 7 570 Kč. NES = nesezdaní; MANŽ = manželství.

Situace se poněkud mění, pokud **matka pracuje na celý úvazek** (za průměrnou mzdu ženy v České republice). Z těchto okolností se téměř zcela smazává výhoda účelově nesezdaného soužití. Ovšem stále platí, že pokud má být pro matku společné hospodaření finančně přínosné, musí partner či manžel přispívat poměrně vysokou mzdou. Se zvyšujícím se počtem dětí partnerova cena opět stoupá i při nižším příjmu, ale např. pokud jde o jedno dítě mladší 4 let, měl by do rozpočtu přinést minimálně 19, resp. 14 tisíc korun hrubého (podle toho zda matka má nebo nemá zajištěné hlídání dítěte zdarma), jinak se matce více vyplatí hospodařit sama (blíže viz Soukupová, Sunega 2006).

6.2.4. Legální stránka věci

Podmínkou využívání výhod vyhrazených matkám samoživitelkám je samozřejmě faktická osamělost, takže ženy předstírající oddělené hospodaření se musí spoléhat na to, že si nikdo z úřadu sociálního zabezpečení nepřijde skutečný stav věci zkontrolovat. Určitou možností, jak toto riziko zmírnit, je neuvádět otce dítěte do rodného listu. Kontroly splnění podmínek nároku na některé z dávek pak nebývají tak časté.¹³

Stává se proto, že se matky rozhodnou otce dítěte zapřít. Teoreticky jim tento krok může navíc usnadnit proces nárokování dávek. Pokud je matka skutečně osamělá, žádost o dávky, resp. jejich výši, může totiž uvedení otce v rodném listu dítěte komplikovat. Stát sice v případě, že otec dohodnutou částku výživného neplatí, neúplným rodinám vypomáhá a zpětně výživné na otci vymáhá, to ale pouze v případě, že se příjem rodiny pohybuje pod hranicí životního minima. Pokud je otec uveden v rodném listu dítěte, ale nepodílí se na nákladech na výchovu dítěte a na provoz domácnosti, je pro nárok na sociální dávky nutné periodicky dokazovat, že žena hospodář sama. S výjimkou rodičovského příspěvku se nárok na dávky sociální podpory testuje příjmem domácnosti,¹⁴ do kterého se kromě jejího příjmu automaticky započítává i příjem v rodném listu uvedeného otce (pokud spolu hospodáří), popř. výživné, které na dítě platí (pokud žijí odděleně). Aby mohla osamělá matka s dítětem prokazovat pouze příjmy své a příjmy dítěte v případě, že otcovství je určeno, ale otec s rodinou nežije, je třeba, aby matka požádala o vyloučení otce z okruhu společně posuzovaných osob. Podíváme se nyní znovu do dat z šetření SEPM, abychom zjistili, zda je zapírání otce dítěte časté a jakých žen se především týká.

¹³ Důkazem je nárok na prodlouženou mateřskou dovolenou, který byl od počátku roku 2007 zrušen. Neoficiálním důvodem, uváděným úředníky evidujícími a vyplácejícími peněžitou pomoc v mateřství a rozšířeným i v povědomí veřejnosti, je zneužívání této dávky, resp. předstírání samostatného hospodaření. Oficiálním odůvodněním uvedeném v předkládací zprávě k návrhu zákona o stabilizaci veřejných rozpočtů (číslo sněmovního tisku 222, str. 301, část dvacátá druhá, čl. XXXIII, k bodům č. 4-6; nyní zákon č. 261/2007 Sb.) je *zrušení dosavadní preference osamělých žen v délce podpůrčí doby před ženami vdanými*.

¹⁴ Za příjmy se obecně považují veškeré výdělky, které plynou z pracovněprávního a obdobného vztahu, podléhající dani z příjmu. Rovněž tak výdělky z podnikatelské činnosti, ale i z příležitostných výdělečných činností. Dále se započítávají příjmy z pronájmu, prodeje nemovitostí, kapitálového majetku a další výnosy. Hledí se i na dávky nemocenského pojištění (peněžitá pomoc v mateřství) a důchodového zabezpečení a dávky státní sociální podpory a přijaté výživné.

Skutečnost, zda matka uvede otce dítěte v rodném listě, je úzce spjata s rodným uspořádáním respondentky v době porodu dítěte. Pokud žena žije ve společné domácnosti s otcem dítěte, je prakticky jisté, že se otec v rodném listu dítěte objeví. V souboru z SEPM se objevilo celkově jen malé procento žen, které otce v rodném listě dítěte neuvedly (15 %). Ovšem ještě nižší podíl žen, pouze necelá 2 %, neuvedla otce dítěte v rodném listu přesto, že s ním v té době žila. Výrazně často neuváděly otce respondentky se základním vzděláním. Je tomu tak právě proto, že ženy s nízkým vzděláním nejčastěji nežijí při porodu dítěte v žádném svazku. Pro zapření otce dítěte hovoří také fakt, že muži s nízkým vzděláním¹⁵ nejsou obecně příliš spolehliví v oblasti finančních příspěvků na výchovu dítěte. Jak je naznačeno v kapitole 9, oficiálně deklarované otcovství matce, která se s otcem dítěte rozejde nebo s ním již na začátku nežije, nezaručuje, že otec dítěte bude platit dohodnutou částku. Nelze se divit, že matky samoživitelky od uvedení otce v rodném listu dítěte upouštějí.

Pokud vezmeme v úvahu všechny výše zmíněné okolnosti, zdálo by se, že pokud žena není vdaná a otec jejího dítěte spadá do nižších příjmových kategorií, je výhodnější otce neuvádět. Ušetří si tak opakované prokazování samostatného hospodaření pro nárok na sociální dávky. Tento krok má ovšem kromě etického rozměru i právní následky pro dítě. Dítě totiž pak nemá nárok na případné dědictví po otci, ztrácí právo na výživné¹⁶, popř. sirotčí důchod apod. Nadto se může stát, že matce s velmi nízkými příjmy bude odepřen nárok na doplatek do životního minima, protože z pohledu sociálního systému se tím, že dobrovolně zapřela otce a připravila sebe i dítě o výživné¹⁷, dostala do katego-

¹⁵ Vzhledem k vysoké míře homogamie v České republice formují partnerství lidé se shodným stupněm dosaženého vzdělání.

¹⁶ Pokud se otec nepodílí na nákladech na domácnost, má ze zákona povinnost platit výživné jak na dítě (dokud je nezaopatřené), tak na matku (do dvou let věku dítěte). Nicméně český systém ve vymáhání výživného často selhává. Na rozdíl od skandinávských zemí a Francie, kde jsou neúplné rodiny štědře podporovány, nehradí zatím – přes nedávné snahy zákonodárců – český stát osamělé matce výživné v případech, kdy ho otec platit odmítá (Soukupová 2006; Klvačová, Wawrosz 2002). V rámci zákona o sociální potřebnosti existuje sice dávka, která ze svého titulu nahrazuje výživné, ale je poskytována jen do výše rozdílu mezi příjmem neúplné rodiny a částkou jejího životního minima. Matky samoživitelky a jejich děti se pak často ocitají na hranici životního minima.

¹⁷ Pakliže povinný rodič neplní vyživovací povinnost určenou mu soudem, náleží nezaopatřenému dítěti, které se považuje za sociálně potřebné, i příspěvek na výživu, a to až ve výši stanoveného výživného (maximálně však do výše životního minima). Neurčí-li žena otce dítěte, nárok na doplatek do životního minima z dávek sociální potřebnosti může být na základě paragrafu 8a) zákona č. 482/1991 Sb. zpochybněn (zákon v platnosti do 31. 12. 2006).

rie osob, které mají možnost zvýšit si příjem svým přičiněním, pouze o to neusilují. Ne každá žena je si ovšem těchto důsledků vědoma, jak naznačují i zahraniční výzkumy¹⁸ (Björnberg 2001).

6.3. Závěr

V této kapitole jsme ukázali, že existují situace, ve kterých se matce vyplácí oficiálně deklarovat samostatné hospodaření. Je však velký rozdíl mezi tím, zda je žena opravdu samoživitelka, nebo zda osamělost pouze předstírá. Postavení skutečných samoživitelek je velmi často ekonomicky obtížné, zejména pokud si z důvodu péče o dítě nemohou dovolit chodit do zaměstnání. Situaci jim také často komplikují otcové dětí, kteří se řádně nepodílí na nákladech na výchovu dítěte. Vzhledem k tomu, že stát zasahuje pouze, pohybují-li se příjmy rodiny pod úroveň životního minima, není s podivem, že tyto matky občas raději zaprou otce dítěte i s rizikem právních následků, než aby si ztěžovaly proces žádosti o sociální dávky. Naproti tomu nesezdané páry, které oddělené hospodaření pouze předstírají, mají možnost výrazně z nastavení sociálního systému těžit, zejména pokud se pohybují v nízkopříjmových vrstvách společnosti. Zavedením společného zdanění manželů sice výhodnost účelově nesezdaného soužití klesla a nepředstavuje výrazný profit, především pokud oba rodiče pracují, nicméně v rodinách, kde alespoň jeden příjem plyne pouze ze sociálních dávek, je zneužívání systému stále finančně přínosné.

¹⁸ Björnberg uvádí na základě dat z 80. let ze Švédska, že většina párů, které žijí v nesezdaném soužití, tvrdí, že neexistují ekonomické ani právní důvody pro to, aby vstoupily do manželství, a vědí jen velmi málo o právních implikacích, které by nastaly v případě, že by se rozešly (Björnberg 2001:355).

Použitá literatura

- Björnberg, U. 2001. „Cohabitation and Marriage in Sweden – Does Family Form Matter?“ *International Journal of Law, Policy and the Family* 15 (3):350–362.
- Edin, K. 2000. „What Do Low-Income Single Mothers Say about Marriage?“ *Social Problems* 47 (1): 112–133.
- Gregorová, Z., Z. Králíčková. 1998. „Nesezdané soužití v právním řádu České republiky“. *Právní rozhledy* 6 (5):209–214.
- Kravdal, O. 1999. „Does Marriage Require a Stronger Economic Underpinning than Informal Cohabitation?“ *Population Studies* 53 (1):63–80.
- Klvačová, E., P. Wawrosz. 2002. *Fiskální a sociální politika jako determinanty demografického vývoje a jejich účinky na finanční rovnováhu průběžně financovaného systému důchodového zabezpečení – mezinárodní komparace*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- MPSV 2005. *Národní koncepce rodinné politiky*. [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí. [Cit. 3. 8. 2006]. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/2125/koncepce_rodina.pdf>.
- Nešporová, O. 2006. „Životní styl s otci na rodičovské dovolené“. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6 (1):32–36.
- Soukupová, E., P. Sunega. 2006. „Manželství nebo nesezdané soužití: Analýza finanční výhodnosti různých forem soužití.“ Str. 15–27 in D. Hamplová (ed.). *Nemanželská plodnost: její rizika a sociální podmínky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Soukupová, E. 2006. *Podpora rodin s dětmi v Evropě: Srovnání balíčku finanční podpory vyplácené rodinám s dětmi v 16 zemích Evropy*. Diplomová práce. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy.
- Vohlídalová, M. 2006. *Vliv ekonomických a hodnotových faktorů na reprodukční strategie aktérů v České Republice*. Příspěvek na konferenci o rovných příležitostech „Equal is Not Enough“ v Antverpách, 13.-15. 9. 2006.

7. Rodiny na trhu práce

Eva Soukupová

V předchozích kapitolách jsme ukázali, že mimomanželská plodnost není záležitostí skupiny dobře situovaných žen s alternativním smýšlením, ale že se naopak týká především žen s nízkým vzděláním pocházejících z regionů s vysokou nezaměstnaností. Děti rodící se mimo manželství tedy často přichází na svět v rodinách zatížených nepříznivou sociální a ekonomickou situací. Síť sociálního zabezpečení umožňuje zmírňovat dopad těchto vstupních podmínek, ne vždy však stejně úspěšně a trvale. Zatímco nesezdaným soužitím, ve kterých se partneři tváří jako samostatně hospodařící jednotky, nabízí sociální systém často nechtěné výhody ve formě finančního zisku, skutečným matkám samoživitelkám se osamělost vyplácí málokdy (viz Kapitola 6)¹. Můžeme s jistotou říci, že situace neúplných rodin s dětmi není v naší společnosti nijak příznivá, a jsou to proto především členové těchto rodin, kteří jsou v České republice ohroženi chudobou (Sirovátka, Mareš 2002; Sirovátka 2005). Jedním z nejúčinnějších způsobů, jak eliminovat chudobu a zabránit jejímu přenosu na další generace, je snažit se zvýšit zaměstnanost. V této kapitole se v této souvislosti podíváme, jak si neprovdané matky v porovnání s úplnými rodinami stojí na trhu práce. Konkrétně budeme hovořit o jejich ekonomickém postavení, příjmové situaci a zaměstnanosti.

7.1. Jak se žije českým rodinám

Výzkumy nezaměstnaných, šetření pracovních sil a další studie vypovídají, že nejnižší příjmy mají domácnosti s více dětmi, a to zejména takové, kde jsou

¹ Samostatné hospodaření se matkám vyplatí více než partnerství pouze za určitých okolností. Záleží na výši příjmu potenciálního partnera v poměru k vlastním příjmům, počtu dětí a možnosti zdarma zajistit péči o malé dítě v případě, že matka pracuje. Například pracuje-li matka s dítětem mladším 3 let na poloviční úvazek za polovinu průměrné mzdy v ČR, ale zároveň disponuje někým, kdo se jí o dítě zdarma po dobu její nepřítomnosti stará, a ona tak neztrácí nárok na rodičovský příspěvek, vyplácí se jí finančně partnerský svazek až v momentě, kdy muž vydělává minimálně 11 tis. Kč hrubého (blíže viz Kapitola 6 a Soukupová, Sunega 2006).

rodiče nezaměstnaní. Příjmy těchto rodin se pohybují jen mírně nad hranicí životního minima a v případě samoživitelek dokonce pod jeho hranicí (Sirovátka, Mareš 2002:117). Také výsledky z našeho datového souboru naznačují tuto skutečnost. Šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* potvrdilo, že průměrný čistý měsíční příjem na jednoho člena domácnosti silně závisí na typu rodiny. Příjem na osobu je nejvyšší v manželství a nejnižší v domácnostech samoživitelek.²

Zatímco čistý příjem na osobu v manželství dosahuje v průměru 9400 Kč, v nesezdaných soužitích je to o 1000 Kč na osobu a měsíc méně³ (tj. cca 90 % příjmu v manželství). V případě domácností samoživitelek je situace ještě horší. Jejich příjem dosahuje pouze 80 % příjmů v manželství a 90 % příjmů v nesezdaném soužití. Částka, kterou považují respondentky za takovou, která by zajistila slušný životní standard, se však v jednotlivých typech partnerství významně neliší a pohybuje se okolo 13 tisíc korun čistého na osobu (Tabulka 7.1). Odlišnostem ve výši příjmů jednotlivých typů rodin odpovídají i výpovědi o rozdílu mezi reálným a „slušným“⁴ příjmem. Peníze subjektivně nejvíce chybí v domácnostech samoživitelek, se zvyšující se formálností svazku se deklarovaná potřebná částka snižuje. Podle očekávání souvisí výše příjmu s četností pobírání dávek státní sociální podpory (SSP), konkrétně sociálního příplatku.⁵ Pokud se podíváme, jaké procento domácností respondentek pobírá sociální příspěvek, zjistíme, že jsou to právě především matky samoživitelky a také nesezdané páry.

Zajímavé ale je, že nezávisle na poměru deklarované výše příjmu domácnosti k životnímu minimu domácnosti pobírají matky samoživitelky sociální příplatek častěji než matky vdané. Podle dat SEPM by v závislosti na deklarovaném příjmu a počtu a věku osob v rodině mělo mít na sociální příplatek nárok 17 % ze vzorku vdaných žen, třetina nesezdaných a více než polovina samoživitelek. Reálně však z celku oprávněných tuto dávku pobírá jen necelých 5 % vdaných žen, ale zhruba polovina nesezdaných a téměř 90 % samoživitelek. Je možné, že zde dochází k diskrepanci vinou nepřesností ve výši rodinného příjmu, kterou

² Průměrný příjem v manželství je statisticky významně vyšší než v domácnostech samoživitelek a nesezdaných partnerů (5% hladina významnosti). Příjmy na hlavu v nesezdaných soužitích jsou vyšší než v rodinách samoživitelek, ale rozdíl mezi těmito dvěma typy rodin již není tak výrazný.

³ Zdroj: SEPM 2006.

⁴ Respondentky byly dotázány: „Pokud vezmete v úvahu velikost Vaší domácnosti, jak vysoký čistý měsíční příjem by podle Vás měla Vaše rodina mít, aby jí zajistil slušný životní standard?“.

⁵ Sociální příplatek spolu s příspěvkem na bydlení jsou nejvíce cílenými dávkami SSP (Pavel 2005). Přídavek na dítě se pro analýzu nehodí, protože je vyplácen relativně širokému záběru domácností.

ženy uváděly, či že se liší deklarované počty lidí v domácnosti od těch, které uvádějí při žádosti o dávky. Nicméně existuje také reálná možnost, že ženy, které žijí v manželství či partnerství, méně vyhledávají státní podporu.

Tabulka 7.1. Ekonomické charakteristiky rodin podle typu rodiny

	Manželství	Nesezdaná soužití	Samoživitelky	Celkem
Ø příjem na osobu (v Kč)	9388	8394	7569	8921
Ø rozdíl mezi „slušným“ a reálným příjmem na osobu (v Kč)	4162	4651	5644	4555
poměr příjmu domácnosti a životního minima	2,4	2,13	1,74	2,24
pobírá sociální příspěvek (v %)	7	18	41	15
vychází těžko s příjmem (v %)	39	45	80	48
příjem nižší než slušný (v %)	77	72	93	80

Zdroj: SEPM 2006.

Pozn.: Pro výpočet průměrného čistého příjmu byly osoby v domácnosti váženy: dospělý člověk měl váhu 1 a dítě 0,5.

„Slušný“ příjem definován podle odpovědi na otázku: „Pokud vezmete v úvahu velikost Vaší domácnosti, jak vysoký čistý měsíční příjem by podle Vás měla Vaše rodina mít, aby jí zajistil slušný životní standard?“.

7.2. Kdo a proč je nejvíce ohrožen nezaměstnaností?

České ženy ve věku, kdy nejčastěji pečují o dítě, tj. ve věku 25–40 let, jsou v porovnání s muži vystaveny výrazně vyššímu riziku nezaměstnanosti. Kromě toho jsou hlavně mladé ženy s dětmi často odmítány zaměstnavateli, protože se u nich automaticky bez ohledu na jejich reálné schopnosti očekává konflikt pracovních a rodinných rolí (Kuchařová a kol. 2006:95; Křížková 2002:26; Sirovátka, Mareš 2002:114). Také rozdíly v úrovni mezd jsou nejvyšší ve věku, v němž ženy nejčastěji pečují o malé děti (Vohlídalová 2006:4). Zvyšuje se tak riziko chudoby v rodinách s dětmi a zároveň je negativně ovlivňována úroveň porodnosti. Tradičně negativní korelace mezi ženskou participací na trhu práce a fertilitou se totiž v posledních letech změnila na pozitivní (Esping-Andersen, Gallie, Hemerijk, Myles 2001:81). Výzkumníci se proto nyní kloní k názoru, že pokud chce stát podporovat zvyšování porodnosti, což je v Česku problém velmi aktuální, je nutné uvolnit ženy

z tlaku pečovatelských povinností vyplývajících z rodinných závazků a zrovnoprávnit je s muži v přístupu na pracovní trh⁶ (Esping-Andersen 1999). Jinými slovy, vztah rodiny a trhu práce by měl být v rámci sociální politiky uspořádán tak, aby děti neznamenal pro rodiče neúnosnou zátěž a ztrátu jejich životních šancí se všemi otevřenými možnostmi uplatnění⁷. Taková sociální politika by měla zahrnovat nejen dostupnost zařízení péče o děti, placenou mateřskou a rodičovskou dovolenou, štědré zajištění v době, kdy rodiče pečují o nemocné dítě, a podporu sdílení péče o dítě mezi mužem a ženou, ale především aktivní politiku zaměstnanosti a takovou organizaci zaměstnání, která by lépe umožňovala sladit kariéru a péči o děti (Sirovátka, Mareš 2002:112). Nutno ovšem podotknout, že v Česku občané stále ještě spíše než po systémových změnách volají po vyšších finančních benefitech. V šetření Eurobarometr 2002.1 na otázku „Co by vláda měla udělat pro zkvalitnění života rodin s dětmi“, odpovídali Češi nejčastěji, že zvýšit dávky vyplácené na mateřské a rodičovské dovolené a zajistit dostupné bydlení⁸.

Jak jsme předeslali v úvodu, zaměstnanost představuje jednu z nejúčinnějších ochran před chudobou rodin s dětmi. Pro matky samoživitelky je však vstup na trh práce obtížný. Na rozdíl od rodin, kde jsou dva dospělí, mají osamělé matky omezenou možnost podělit se o péči o dítě. Pokud navíc vezmeme v úvahu, že český sociální systém a trh práce neposkytují osamělým matkám výrazné výhody umožňující sladění zaměstnání a péče o dítě⁹, jejich kapacita vstupovat svobodně na trh práce je snížena. Dítě přitom znamená zvýšené riziko materiální deprivace především pro nezaměstnané samoživitelky a ty úplné rodiny, kde ztratil zaměstnání partner s vyšším příjmem (Sirovátka, Mareš 2002:117).

Je možno v datech SEPM nalézt podporu pro tvrzení, že mají samoživitelky obtížnější postavení na trhu práce?

Z výpovědí o ekonomickém postavení dotazovaných v SEPM vyplynulo, že v nesezdaném soužití žijí nejčastěji matky, které jsou právě na rodičovské dovo-

⁶ Esping-Andersen hovoří v této souvislosti o de-familializaci. Ta je představována takovou sociální politikou, která snižuje míru spoléhání jednotlivců na rodinu a maximalizuje jejich kontrolu nad ekonomickými zdroji nezávisle na rodině a vzájemnosti uvnitř ní (cit. dle Sirovátka, Mareš 2002:112).

⁷ Sirovátka a Mareš (2002) poukazují na to, že přestože se u nás v druhé polovině devadesátých let zaměstnanost žen výrazně nesnížila, poklesla výrazně míra obecné fertility. Tato skutečnost poukazuje na to, že samotná zaměstnanost bez opatření ulehčujících sladění péče o rodinu a zaměstnání nestačí.

⁸ Zdroj: Eurobarometr 2002.1, vlastní výpočty.

⁹ Např. možnost umístit dítě do jeslí/školky na celý den bez ztráty nároku na rodičovský příspěvek či více podporovat rozšíření částečných úvazků.

lené.¹⁰ Proto jsou také častěji v domácnosti než ženy vdané a osamělé.¹¹ Tento fakt podporuje hypotézu o tom, že nesezdaná soužití jsou často přechodným stádiem, přetrvávajícím obdobím, kdy jsou děti malé (srv. Hamplová, Pikálková 2002). Zejména podíl žen s vyšším než středním vzděláním je v kategorii nesezdaných soužití velmi nízký.¹²

Děti vdaných matek a matek samoživitelek v našem vzorku byly starší než děti z nesezdaných soužití. Tento rozdíl také vysvětloval, proč jsou vdané matky a matky samoživitelky častěji ekonomicky aktivní. Jejich pracovní nasazení se však liší. V porovnání s matkami samoživitelkami vdané ženy méně pracují na plný a více na částečný úvazek, často zřejmě proto, že si to s druhým v příjmem v rodině mohou dovolit (srovnej Kuchařová a kol. 2006). S návratem do práce také čekají déle než samoživitelky – na dobu, kdy budou jejich děti odrostlejší.¹³ Osamělé matky tedy pracují na vyšší úvazky, zároveň je však mezi nimi významně více nezaměstnaných, což bylo prokázáno i v jiných statistických šetřeních (Sirovátka 2005; Galuščák, Pavel 2003). Nižší zastoupení částečných úvazků mezi samoživitelkami přitom nelze připsat jen vyššímu zastoupení žen s nízkým vzděláním v této skupině, tj. žen, u kterých se dá předpokládat, že charakter jejich práce často neumožňuje práci na zkrácený úvazek. Z dat SEPM je totiž vliv rodinného stavu na velikost pracovního úvazku a zaměstnanost obecně zřetelně vidět právě ve skupině matek se základním a středním vzděláním bez maturity. V porovnání se samoživitelkami je mezi vdanými v těchto vzdělanostních skupinách významně více zaměstnankyň na částečný úvazek a významně méně nezaměstnaných. Data SEPM podobně jako některé další studie (Kuchařová a kol. 2006) naznačují, že právě nedostatek částečných úvazků negativně ovlivňuje zaměstnanost samoživitelek, a to především v ob-

¹⁰ Mezi matkami v nesezdaných soužitích je 68 % žen s dítětem mladším 4 let, zatímco ve skupině vdaných a samoživitelek tvoří takové ženy 57 %, resp. 46 %.

¹¹ Bez zajímavosti není, že vysoký podíl nesezdaných, které zůstávají v domácnosti v době, kdy je dítě v předškolním věku, se mění na vysoké procento nezaměstnaných v momentě, kdy dítě začne chodit do školy (Tabulka 7.2). Tyto údaje je však třeba brát s rezervou a interpretovat velmi opatrně, protože absolutní počty nesezdaných žen v SEPM 2006 byly v těchto kategoriích velmi nízké.

¹² Ze všech matek v nesezdaných soužitích tvoří ženy s dítětem starším než 4 roky přibližně polovinu, pokud mají základní vzdělání, a třetinu, pokud mají střední vzdělání. Mezi ženami s vysokoškolským vzděláním nebyla žádná taková. Opět ale připomínáme, že počet matek žijících v nesezdaných soužitích v době výzkumu byl v našem vzorku velmi nízký (N=87).

¹³ Samoživitelky vstupují po narození dítěte na trh práce tím dříve, čím vyšší mají vzdělání. Zatímco přibližně polovina osamělých matek se základním vzděláním využije možnost zůstat doma s dítětem a pobírat rodičovský příspěvek i čtvrtý rok, mezi vysokoškolsky vzdělanými se nenajde již nikdo takový.

dobí, kdy je nejmladšímu dítěti 4–6 let¹⁴, tedy poté, co matka ztratí nárok na rodičovský příspěvek, ale dítě ještě nechodí do školy (Tabulka 7.2). Dlužno dodat, že na rozdílech v kategorii nezaměstnaných se podílí zejména matky s nízkým vzděláním. Například podíl nezaměstnaných samoživitelek se základním vzděláním dosahuje v předškolní kategorii 38 % a nezaměstnaných matek bez maturity je v téže kategorii jedna pětina. Naproti tomu četnost nezaměstnaných minimálně s maturitou je zanedbatelná.

Z výpovědí v SEPM vyplynulo, že zatímco vdaným ženám je největší překážkou v nástupu do zaměstnání zajištění hlídání a pak teprve přichází na řadu neúspěch v hledání práce, samoživitelky trápí zejména druhý důvod. Navíc u nich podle jejich vlastních výpovědí hraje daleko silnější roli právě fakt, že nemohou sehnat práci na částečný úvazek.¹⁵

Tabulka 7.2. Ekonomický status matek s dětmi v závislosti na rodinném uspořádání (v %)

	zaměstnankyně na plný úvazek	zaměstnankyně na částečný úvazek (1/2 a vyšší)	na mateřské či rodičovské dovolené	v domácnosti	nezaměstnaná
Věk dítěte 3–4 roky (konec pobírání rodičovského příspěvku)					
M	29,79	6,38	48,94	5,32	1,06
NS	33,33	0,00	44,44	0,00	0,00
S	25,81	19,35	35,48	0,00	9,68
Věk dítěte 4–6,5 roku (předškolní)					
M	56,38	15,43	–	8,51	6,38
NS	45,00	10,00	–	25,00	5,00
S	66,67	3,33	–	3,33	18,33
Dítě ve školním věku					
M	70,70	10,19	–	2,55	8,28
NS	85,71	0,00	–	0,00	14,29
S	73,91	7,25	–	0,00	7,25

Zdroj: SEPM 2006. N=1132

Pozn. Data uvedená tučně jsou signifikantní na 5% hladině významnosti. Tabulka uvádí řádková procenta. Dopočet do 100 % je tvořen ženami, které pracují na menší než poloviční úvazek, anebo na živnostenský list. M = manželství; NS = nesezdané soužití; S = matka samoživitelka.

¹⁴ Respondentky odpovídaly na otázku: „Co je hlavním důvodem toho, že v současnosti nechodíte do zaměstnání? Vyberte prosím jednu možnost, která se nejvíce blíží Vaší situaci.“

¹⁵ Nedostatek částečných úvazků je daleko obecnější problém českého trhu práce. Podíl částečných úvazků na zaměstnanosti žen je v ČR ve srovnání s průměrem starých evropských států (EU 15) totiž více než třikrát nižší (Štěpánková 2003).

V rámci SEPM byly ženy dotázány také na důvody, pro které nastoupily do zaměstnání po mateřské/rodičovské dovolené. Zřetelně se zde projevil vliv ekonomické situace. Zatímco u vdaných žen hrál roli požadavek partnera, aby přispívaly do rodinného rozpočtu, nebo touha zajistit rodině vyšší životní standard, samoživitelky k nástupu do práce vedly prozaičtější důvody: zajištění prostředků na pokrytí základních životních potřeb. Naproti tomu ženy žijící v nesezdaných soužitích odcházely do zaměstnání častěji než ostatní z pocitu sociální izolace a neuspokojení prací v domácnosti. Zatímco tedy ženy vdané a nesezdané začínají pracovat v okamžiku, kdy se to hodí, samoživitelky, přestože by často raději zůstaly doma¹⁶, pracují protože musí.

Také péči o dítě v čase, kdy jsou v zaměstnání, řeší samoživitelky odlišně než ostatní skupiny matek. Podobně jako u vdaných a nesezdaných navštěvuje dítě nejčastěji školku nebo jesle, ale daleko více než v jiných typech rodin je také hlídají příbuzní. Samoživitelky totiž významně častěji než ostatní matky žijí ve společné domácnosti se svými rodiči a dalšími příbuznými, kteří jim s péčí o děti pomáhají.¹⁷

7.3. Napomáhá systém ekonomické neaktivitě určitých typů rodin?

Přestože více než tři čtvrtiny ekonomicky neaktivních samoživitelek dotázaných v SEPM deklarují přání do práce nastoupit, a můžeme se tedy domnívat, že se o nalezení práce snaží, realita je taková, že domácnosti samoživitelek jsou častěji než rodiny úplně postiženy nezaměstnaností, zejména dlouhodobou. Nezaměstnaných žen nebylo v datovém souboru SEPM mnoho (pouze cca 4 %), ale jasně mezi nimi převažovaly matky samoživitelky, a to zejména poté, co jejich nejmladší dítě přesáhlo věk čtyř let. Kvůli nízkým četnostem nelze s jistotou říci, jestli přání nástupu do práce nějak souvisí se vzděláním, ale data naznačují, že mezi nezaměstnanými se základním vzděláním je toto přání slabší než v ostatních vzdělanostních skupinách, zejména pokud jsou samoživitelky.

¹⁶ Z dat SEPM vyplývá že celých 70 % pracujících samoživitelek s dítětem v předškolním věku oproti 52 % vdaných by raději zůstalo doma.

¹⁷ Ve věku 3–6 let navštěvují školku děti jen z 69 % domácností samoživitelek oproti 85, resp. 81 % domácností vdaných a nesezdaných. Celé jedné čtvrtině dotázaných samoživitelek hlídají děti v tomto věku příbuzní. Více než třetina samoživitelek uvedla, že sdílí domácnost se svými rodiči (oproti 9 %, resp. 5 % nesezdaných a vdaných).

Je možné, že souhra systému daní a dávek nemotivuje nezaměstnané s dětmi dostatečně k nástupu do zaměstnání? Tuto hypotézu si ověříme pomocí údajů o mezních efektivních daňových sazbách (METR) a čistých nahrazujících poměrech (NRR). Oba tyto ukazatele jsou podrobněji popsány v Rámečku 7.1.

Rámeček 7.1. Mezní daňové sazby a čistý náhradový poměr

Nejvýznamnějším ekonomickým faktorem ovlivňujícím podmínky, za nichž jsou nezaměstnaní ochotni pracovat, jsou alternativní zdroje příjmu, jimiž jsou v případě ekonomicky neaktivních zejména sociální transfery (Žižlavský 2003:185). Úroveň alternativních zdrojů příjmu vyjadřuje ukazatel **čistý náhradový poměr** (NRR – z angl. Net Replacement Rate), tedy míra, v níž disponibilní příjem ze zaměstnání nahrazuje disponibilní příjem v případě, kdy jsou členové domácnosti ekonomicky neaktivní. Na úrovni domácnosti se NRR vypočte jako podíl součtu čisté mzdy zaměstnaných členů domácnosti (po odečtení daně z příjmů a sociálního a zdravotního pojištění) a veškerých příjmů nezaměstnaných členů v domácnosti (hmotné zabezpečení v nezaměstnanosti v případě krátkodobé nezaměstnanosti + dávky sociální podpory a sociální potřeby) a součtu všech zdrojů příjmu, pokud všichni členové domácnosti pracují.

Ochotu nezaměstnaných pracovat ovlivňuje také **mezní efektivní daňová sazba** (METR – z angl. Marginal Effective Tax Rate), což je výše částky, o kterou jednotlivce (nebo domácnost) přijde, když nastoupí do práce. METR v sobě obsahuje přírůstek daní a odvodů na pojištění a pokles sociálních dávek vyvolaný zvýšením hrubého příjmu jednotlivce či domácnosti. Jinými slovy tento ukazatel vyjadřuje, o kolik se jedinci zvýší jeho čistý příjem, pokud začne pracovat nebo bude pracovat více či pokud přejde na lépe placenou práci. Jak METR, tak NRR se dají vypočítat jak pro krátkodobou nezaměstnanost (v níž existuje nárok na hmotné zabezpečení/podporu v nezaměstnanosti), tak pro dlouhodobou nezaměstnanost (dávky plynou pouze ze systému státní sociální podpory a sociální péče, nikoli z pojištění v nezaměstnanosti). Vzhledem k tomu, že rozdíly těchto ukazatelů jsou relativně malé (Galuščák, Pavel 2005), uvažujeme v analýzách v této kapitole jen nezaměstnanost dlouhodobou.

Pomocí NRR a METR se dá vyčíslit „pobídkovost“ systému sociálního zabezpečení na modelových domácnostech. Optimální podmínky pro vstup na pracovní trh zajišťují podle některých odborníků hodnoty METR v rozmezí 30–50 %. Vyšší hodnoty jsou již demotivující, zejména pokud je například třeba dojíždět za prací. Pokud METR dosáhne hodnot vyšší než 80 %, je pobídka pracovat prakticky nulová. Podobně je tomu i u NRR.

Negativní vliv spolupůsobení daňového a dávkového systému na motivaci vstoupit na trh práce je v nejen českých odborných kruzích často diskutovaným problémem (Mareš 2002; Pavel 2005; Sirovátka a Žižlavský 2003; Esping-

Andersen 1999). Základní otázkou je, zda interakce výše podpor sociálního státu¹⁸ a daňových opatření nevede ke ztrátě zájmu o práci, zejména o práci málo placenou.

U mnoha příjemců dávek je také těžké posoudit, zda je jejich zaměstnanost nedobrovolná (i když ve většině případů tomu tak skutečně je), či zda nejde jen o strategii spojenou se současnou výdělečnou aktivitou v šedé ekonomice. Velká část zaměstnání, která tito lidé mohou pravděpodobně získat, by jim totiž přinesla nejen pouze o málo vyšší příjem, než jsou jejich příspěvky v nezaměstnanosti, ale také rutinní, nudnou, namáhavou práci, s níž se nelze příliš identifikovat. Jestliže se podpora příliš přibližuje příjmu, kterého lze dosáhnout v zaměstnání, zvažují lidé i další okolnosti. Odmítají například dojíždění (kalkulují se ztrátou času a s náklady, které mohou snížit reálný příjem z přijatého zaměstnání na úroveň podpory, nebo ho k této úrovni nebezpečně přiblížit). Pokles podnětů k práci zesilují i další zvýhodnění v dávkách sociálního státu, jako jsou vyšší přídatky na děti pro nezaměstnané než pro zaměstnané (Mareš 2002:143). Zaměstnanost sice snižuje chudobu samoživitelek několikrát účinněji než sociální dávky, zároveň však platí, že prudký pokles dávek ve chvíli, kdy samoživitelka začne pracovat, představuje značně demotivační faktor (1 % pokles zaměstnanosti na každé 1 % poklesu dávek v ekonomické aktivitě) (Esping-Andersen 1999:164). Takové snížení dávek, dohromady s povinností platit daně a všemi ostatními výše zmíněnými okolnostmi, může mít za následek rozhodnutí neúčastnit se oficiálně trhu práce.

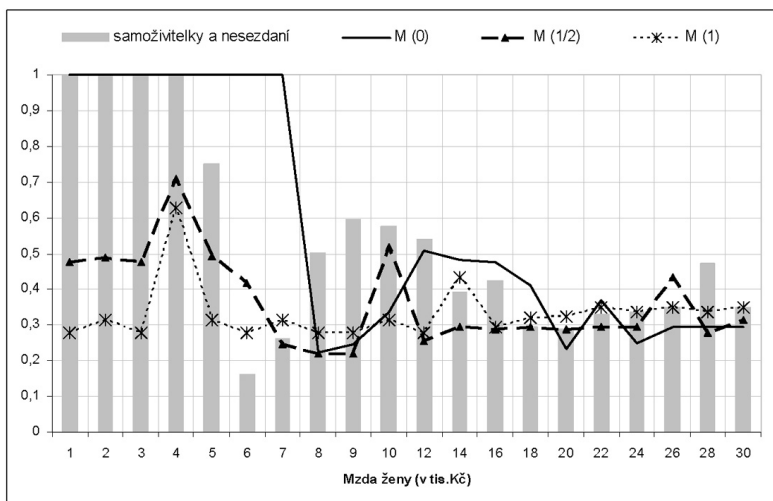
Dosavadní výzkumy vypovídají, že český sociální systém dostatečně nemotivuje ke vstupu na pracovní trh zejména nízkopříjmové, tedy obvykle méně vzdělané, skupiny obyvatel, zvláště pokud mají více dětí, a dále osoby s nepracujícím partnerem (Galuščák, Pavel 2005; Soukupová 2005; Žižlavský 2003). Dávky, které dostávají tyto skupiny obyvatel v období ekonomické neaktivity, jsou často vyšší než jejich reálně dosažitelný pracovní příjem. Určité zlepšení přinesly reformy sociálního systému posledních let, zejména pak zavedení daňového bonusu na dítě v roce 2006, který se nezapočítává do nároku na dávky. Faktem nicméně zůstává, že některým domácnostem se nevyplácí pracovat zejména za plat blízký minimální mzdě. To je obzvláště relevantní pro matky samoživitelky, které často nemohou pracovat celý den a volí částečný úvazek,

¹⁸ Podle některých studií vede ke ztrátě motivace hledání práce více než samotná výše podpory délka doby, po kterou je podpora poskytována (Sirovátka, Žižlavský 2003). Nicméně absolutní výše příjmu v rodině i tak zcela určitě hraje roli, a proto se jí v následujících analýzách zabýváme.

a tedy poměrně nižší mzdu. Matky samoživitelky navíc nemohou využít odpisy na manžela či společné zdanění. Systém navíc díky povinnosti odvádět minimální daň zůstává demotivující i v případě, že si matka samoživitelka bude chtít přivydělat na živnostenský list.

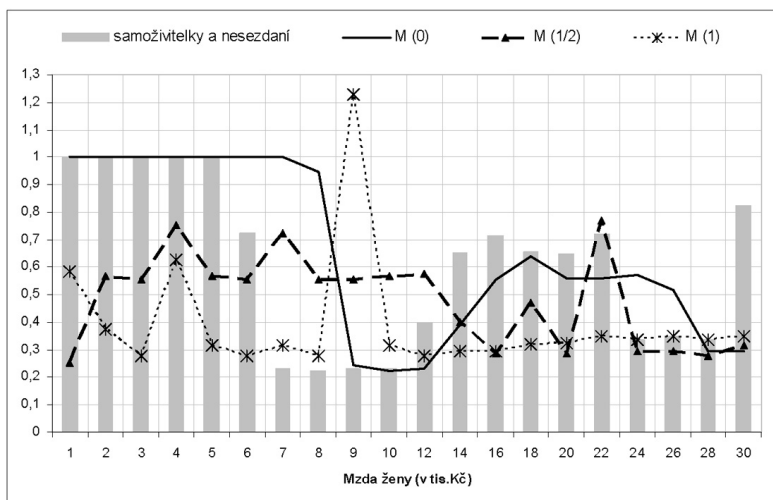
Interakce daňového a dávkového systému vytváří řadu distorzních prvků, především prostřednictvím způsobu, jímž se konstruuji dávky z titulu sociální potřeby, a také nedostatečnou sladěností daně z příjmu fyzických osob a dávek státní sociální podpory (Pavel 2005). Tyto distorze, tj. situace, kdy se v určitých příjmových pásmech nevyplácí pracovat, jsou zřetelně patrné ve vývoji METR (mezní efektivní daňové sazby) v závislosti na mzdě ženy (viz Grafy 7.1–7.4).

Mezní daňové sazby dosahující 100 % (tedy s nulovou motivací vykročit z nezaměstnanosti a začít pracovat) vytvářejí tzv. pastí chudoby, které odrazují od zvyšování pracovního úsilí či energie vložené do hledání zaměstnání a omezují flexibilitu trhu práce. Jsou typické pro systémy, kde jsou sociální dávky konstruovány jako rozdíl mezi příjmem po zdanění a životním minimem, což je přesně příklad výpočtu dávek z titulu sociální potřeby v České republice. Na problémy plynoucí z vysokého zdanění a demotivující konstrukce sociálních dávek v ČR upozorňují i nadnárodní organizace (viz např. European Commission 2003). Pavel (2005) uvádí, že METR dosahující 100 % se v ČR netýká mnoha domácností, kde alespoň jeden dospělý pracuje (jen 3 % v roce 2002), a z obecného hlediska je tedy nevýznamná, avšak alarmující je, že postihuje především úplné rodiny se třemi a více dětmi (7 % v roce 2002) a rodiny neúplné (5–19 % podle počtu dětí). Eliminovat takto vysoké hodnoty METR je proto důležité z hlediska prevence chudoby dětí. Chudobou jsou navíc ohroženy zejména domácnosti dlouhodobě nezaměstnaných, kteří tvoří polovinu všech nezaměstnaných a rekrutují se zejména z okruhu neúplných domácností s dětmi, tedy domácností matek samoživitelek.

Graf 7.1. METR při zvyšování příjmu: 1 dítě (7 let)

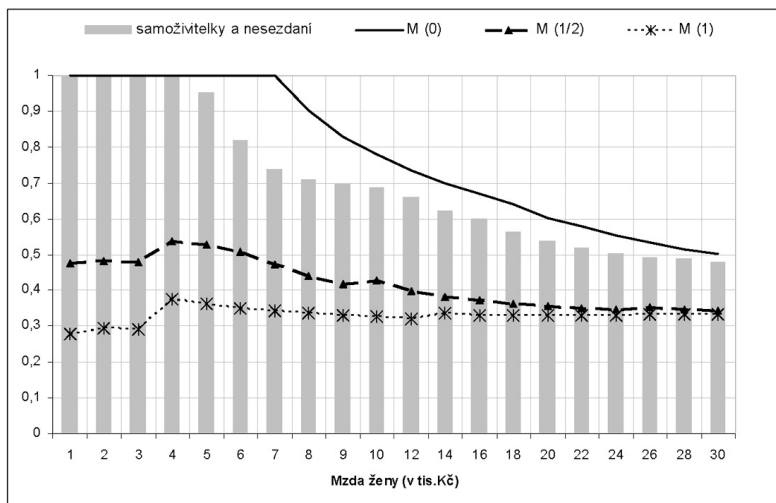
Pozn.: M (0) = manželství, manžel je dlouhodobě nezaměstnaný; M (1/2) = manželství, manžel vydělává polovinu průměrné mzdy zaměstnanců v ČR; M (1) = manželství, manžel vydělává průměrnou mzdu zaměstnanců v ČR. Ukazatel vyjadřuje, jaký podíl z nárůstu mzdy ujde na zvýšených daních a ztracených dávkách, zvýší-li se hrubá mzda o jednotku. V našem případě je jednotka 1000, resp. 2000 Kč.

METR účelově nesezdaných soužití je při jakékoli mzdě partnera shodný s METR pro samoživitelky. Je tomu tak proto, že jejich příjmy jsou sociálním systémem posuzovány odděleně, a roli tedy hraje pouze výše příjmu ženy.

Graf 7.2. METR při zvyšování příjmu: 3 děti (7, 14 a 17 let)

Pozn.: Vysvětlivky viz graf 7.1.

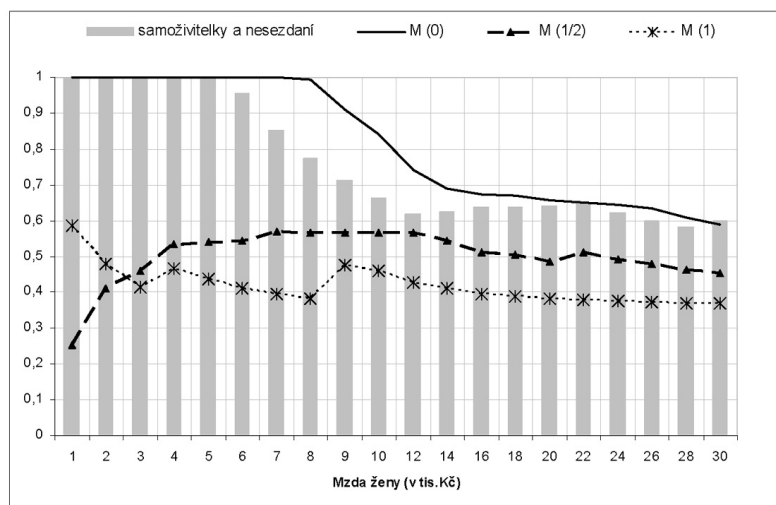
Graf 7.3. METR nástupu do zaměstnání z dlouhodobé nezaměstnanosti: 1 dítě (7 let)

Pozn.: M (0) = manželství, manžel je dlouhodobě nezaměstnaný; M (1/2) = manželství, manžel vydělává polovinu průměrné mzdy zaměstnanců v ČR; M (1) = manželství, manžel vydělává průměrnou mzdu zaměstnanců v ČR. Ukazatel vyjadřuje, jaký podíl z nárůstu mzdy ujde na zvýšených daních a ztracených dávkách, vymaní-li se matka z dlouhodobé nezaměstnanosti a začne vydělávat. Mzda se pohybuje od 1000 Kč do 30 000 Kč hrubého.

METR účelově nesezdaných soužití je při jakékoli mzdě partnera shodný s METR pro samoživitelky. Je tomu tak proto, že jejich příjmy jsou sociálním systémem posuzovány odděleně, a roli tedy hraje pouze výše příjmu ženy.

Graf 7.4. METR nástupu do zaměstnání z dlouhodobé nezaměstnanosti: 3 děti (7, 14 a 17 let)

Pozn.: Vysvětlivky viz graf 7.3.

Nejvýraznější distorze v hodnotách METR jsou způsobovány především dávkami sociální potřeby (dovznáváním do životního minima). Ty způsobují, že se hodnoty METR drží na hodnotě 100 % v nízkých příjmových kategoriích. Nepravidelnosti ve vyšších příjmových pásmech jsou způsobovány konstrukcí sociálního příspěvku a přídatku na bydlení (rozhodný příjem překročí 1,6, resp. 1,4 násobek životního minima). Další, krátké avšak díky „skokové“ konstrukci dávky výrazné, výkyvy METR patrné v grafech jdou na vrub přídatkům na děti, resp. ztrátě či snížení nároku na ně s tím, jak roste příjem rodiny (Grafy 7.1 a 7.2). Tyto distorze způsobují, že snaha o zvýšení příjmu se ne vždy vyplácí. Nepříjemně vysoké jsou hodnoty mezních daňových sazeb a náhradových poměrů pro samoživitelky a nesezdané s jedním dítětem, pokud se jejich hrubá mzda pohybuje v rozmezí 8–12 tisíc korun. Vzhledem k tomu, že průměrné hrubé příjmy ze závislé činnosti neúplných rodin s jedním dítětem dosahovaly v roce 2005 cca 7800 Kč¹⁹, znamená to tedy, že samoživitelky jsou odrazovány od nadprůměrných příjmů, které by mohly zmírnit jejich materiální deprivaci. Finančně příznivé pásmo je pro tyto rodiny velmi úzké.

Alarmující jsou také vysoké hodnoty METR v manželstvích, kde muž nepracuje. Až do výše hrubé mzdy v pásmu 7–8 tisíců korun neexistuje žádná pobídka ze strany systému k hledání zaměstnání (Grafy 7.3 a 7.4) nebo zvyšování příjmu z placené práce (Grafy 7.1 a 7.2). Nelze se potom divit, že nezaměstnanost často postihuje celé rodiny. Naopak, pokud alespoň jeden z domácnosti vydělává, pobídka pro druhého je výrazně vyšší, a zřejmě i proto platí, že pracuje-li v rodině jeden dospělý, pracuje často i druhý, i kdyby to nemělo přinést výraznější navýšení rodinného rozpočtu (srovnej Galuščák, Pavel 2006). I mezi pracujícími domácnostmi se ale najdou takové kombinace příjmů, při kterých se může stát, že čistý disponibilní příjem rodiny se sníží, přestože hrubá mzda jednoho z dospělých naroste (viz Graf 7.3).

Závěry studie Ministerstva financí ČR a České národní banky (Galuščák, Pavel 2005) konstatují, že dvě pětiny zaměstnanců, kteří pracují za dvě třetiny průměrné mzdy, a jejichž partner také pracuje, by v případě nezaměstnanosti neměly dostatečnou motivaci hledat práci (NRR>80%). Toto zjištění koresponduje s údaji v Tabulce 7.3, která uvádí, jakou hrubou mzdu by žena dlouhodobě v domácnosti (nezaměstnaná) s pracujícím partnerem musela vydělávat, aby se jí výrazně vyplácelo nastoupit do zaměstnání. Vidíme, že tato tzv. vymíněná mzda roste s počtem dětí v rodině a mzdou partnera. Systém tedy podporuje matky s více dětmi ve strategii zůstat v domácnosti spíše než pracovat. Daleko více znepokojující je však fakt, že jedny z nejvyšších hodnot NRR nalé-

¹⁹ Zdroj: ČSÚ, Statistiky rodinných účtů 2005.

záme v domácnostech, kde jeden z partnerů nepracuje. Hrozí zde tedy reálně nebezpečí, že nezaměstnanost pohltí celé domácnosti (srovnej Galuščák, Pavel 2006). Pozornost si také zaslouží fakt, že ženám v nesezdaných soužitích se s výjimkou případu, kdy muž nepracuje, nevyplácí nástup zaměstnání ještě více než manželkám.

Tabulka 7.3. Hrubá mzda ženy, při které klesá čistý náhradový poměr (NRR) pod 80 % a 50 % (v tis. Kč)

	M (0)	NS (0)	M (1/2)	NS (1/2)	M (1)	NS (1)	samo- živitelka
1 dítě (7 let)							
NRR<80%	11	10	7	11	8	16	7
NRR<50%	21	23	21	–	–	–	18
2 děti (7 a 14 let)							
NRR<80%	12	12	9	15	10	19	9
NRR<50%	29	–	27	–	–	–	25
3 děti (7, 14 a 17 let)							
NRR<80%	13	11	11	15	11	22	10
NRR<50%	–	–	–	–	–	–	–

Zdroj: Vlastní výpočty. Platné pro rok 2006.

Pozn.: Údaje v řádcích NRR < 80 % znamenají, že při minimálně takové hrubé mzdě, nahrazuje příjem v nezaměstnanosti příjem v zaměstnání z méně než 80 %. Obdobně pro NRR < 50 %. Pomlčka v políčku znamená, že NRR neklesá pod 50 %, ani pokud by žena vydělávala 30 tisíc korun hrubé mzdy.

M(0) = manželství, manžel je dlouhodobě nezaměstnaný; M(1/2) = manželství, manžel vydělává polovinu průměrné mzdy zaměstnanců; M(1) = manželství, manžel vydělává průměrnou mzdu zaměstnanců; NS(0) = účelově nesezdané soužití, partner je dlouhodobě nezaměstnaný; NS(1/2) = účelově nesezdané soužití, partner vydělává polovinu průměrné mzdy zaměstnanců; NS(1) = účelově nesezdané soužití, partner vydělává průměrnou mzdu zaměstnanců.

Z tabulky 7.3 nelze určit, kolika procent domácností se vysoké hodnoty NRR týkají. Existují však studie, které tuto otázku nastiňují. Například již zmíněná předběžná analýza MF ČR a ČNB prokázala, že v případě dlouhodobé nezaměstnanosti by dosáhla polovina zaměstnanců nyní pracujících za mzdu ve výši dvou třetin průměrného platu v ČR náhradového poměru vyššího než 60 %. U osmi z deseti nezaměstnaných by po nástupu do takto placeného zaměstnání bylo NRR vyšší než 60 % a v domácnostech, kde oba partneři nepracují, by NRR vyššího než 80 % dosahovaly dvě pětiny nezaměstnaných. Dotýkáme se zde tedy fenoménu, který rozhodně není okrajový. Finanční nevýhodnost přijetí

placené práce se navíc zvyšuje s klesajícím stupněm dosaženého vzdělání vlivem poklesu průměrných mezd v jednotlivých vzdělanostních skupinách, což opět dokresluje obrázek hrozby pasti chudoby a nezaměstnanosti u nízkopříjmových vícečetných a neúplných rodin s dětmi (bližší viz Žižlavský 2003).

7.4. Závěr

Výsledky šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006* doplněné o analýzu interakce systému daní a dávek v ČR potvrzují nepříliš optimistickou skutečnost, že děti rodící se osamělým a nesezdaným matkám mají velkou šanci vyrůst v rodinách postižených nezaměstnaností a materiální deprivací. Samoživitelky a nesezdané ženy vycházejí hůře s příjmy než vdané, obtížněji si hledají zaměstnání a jsou také častěji závislé na pomoci od státu. Přestože zvyšování zaměstnanosti je jednou z nejúčinnějších metod, jak eliminovat pastí chudoby a zlepšit podmínky neúplných rodin, nastavení daňového a sociálního systému pobízí matky s dětmi spíše k setrávání v nečinnosti než k aktivní participaci na trhu práce. Demotivačně působí daňový a dávkový systém přitom zejména na nízkopříjmové skupiny obyvatel, ze kterých se osamělé matky rekrutují nejčastěji.

Použitá literatura:

- Esping-Andersen, G. 1999. *Social foundations of postindustrial economies*. New York: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijk, J. Myles. 2001. *A New Welfare Architecture for Europe?*. [online]. Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union, September 2001. [Cit. 18. 6. 2007]. Dostupné z <http://sosci.auc.dk/ccws/students/Esping_A.report_2001.pdf>.
- European Commission. 2003. *Key Structural Challenges in the Acceding Countries*. Economic Paper. Brussels: EC.
- Galuščák, K., J. Pavel. 2005. *Vyplatí se pracovat? Analýza pastí nezaměstnanosti a neaktivity*. Prezentace předběžných výsledků projektu ČNB č. D2/2005 „Distribution of Marginal and Average Effective Tax Rates“ na Seminári Ministerstva financí ČR, Smilovice 3. 5. 2005. [Cit. 18. 6. 2007]. Dostupné z <http://www.mfcr.cz/cps/rde/xbcr/mfcr/Galuscak_J05_ppt.ppt>.
- Galuščák, K., J. Pavel. 2006. „Past nezaměstnanosti a nečinnosti“. Str. 44 in *Ekonom* 12. 10. 2006.

- Hamplová, D., S. Pikálková. 2002. „Manželství, nesezdané soužití a partnerský vztah.“ Str. 127–147 in Z. Mansfeldová, M. Tuček (eds.). *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kuchařová, V. a kol. 2006. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Křížková, A. 2002. „Podmínky uplatnění žen v řídicích pozicích na trhu práce.“ Str. 21–46 in M. Čermáková a kol. *Na cestě do EU: rovné příležitosti mužů a žen v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mareš, P. 2002. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pavel, J. 2005. *Vliv daní a dávek na pracovní úsilí v ČR*. Výzkumná studie č. 2/2005. Praha: Ministerstvo financí České republiky.
- Sirovátka, T. 2005. „Životní šance, rodina a sociální politika.“ Str. 18–22 in *Rodinná politika jako nástroj prevence sociálního vyloučení*. Sborník textů z česko-německo-rakouské konference. Brno: Národní centrum pro rodinu.
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2002. „Rodina, sociální rizika a sociální politika.“ Str. 106–125 in I. Plňava, M. Pilát (eds.). *Děti, mládež a rodina v transformaci*. Brno: Barrister&Principal.
- Sirovátka, T., M. Žižlavský. 2003. „Nezaměstnanost a pracovní pobídky.“ *Politická ekonomie* 51 (3):391–405.
- Soukupová, E. 2005. *Podpora rodin s dětmi v Evropě: Srovnání balíčku finanční podpory vyplácené rodinám s dětmi v 16 zemích Evropy*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Soukupová, E., P. Sunega. 2006. „Manželství nebo nesezdané soužití: Analýza finanční výhodnosti různých forem soužití.“ Str. 15–27 in D. Hamplová (ed.). *Nemanželská plodnost: její rizika a sociální podmínky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Štěpánková, P. 2003. „Částečné úvazky, jejich vymezení na trhu práce a potenciál pro snižování nezaměstnanosti.“ Str. 63–75 in P. Mareš, T. Sirovátka. *Trh práce, nezaměstnanost a sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vohlídalová, M. 2006. *Vliv ekonomických a hodnotových faktorů na reprodukční strategie aktérů v České Republice*. Příspěvek na konferenci o rovných příležitostech „Equal is Not Enough“ v Antverpách, 13.-15. 9. 2006.
- Žižlavský, M. 2003. „Poměry náhrady pracovních příjmů nezaměstnaných.“ Str. 184–201 in Mareš, T. Sirovátka. *Trh práce, nezaměstnanost a sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita

8. Hospodaření úplných a neúplných rodin

Petr Sunega

V kapitolách 6 a 7 jsme se věnovali ekonomickým motivům mimomanželské plodnosti, osamělým matkám a rodinám na trhu práce. V této části knihy nás zajímá, jak rodiny hospodaří, a to především, zda a jak se liší struktura spotřeby (přesněji spotřebních výdajů) dvou typů domácností: a) úplných čistých rodin s dětmi (rodina s dětmi, s níž nežijí další příbuzní a v níž žádné dítě není ekonomicky aktivní) a b) čistých neúplných rodin s dětmi (v domácnosti je jen jeden rodič, který je osobou v čele domácnosti, v domácnosti nežijí další příbuzní a žádné dítě není ekonomicky aktivní). Nabízí se hypotéza, zda tzv. nezbytné spotřební výdaje (tj. výdaje na uspokojení základních životních potřeb členů domácnosti, zejména výdaje na výživu, ošacení a bydlení) jsou v relativním vyjádření významně vyšší v případě neúplných rodin s dětmi v porovnání s úplnými rodinami s dětmi. Lze předpokládat, že neúplné rodiny s dětmi disponují (vzhledem k nižšímu počtu ekonomicky aktivních osob v domácnosti) v průměru nižšími příjmy, což se odráží i ve struktuře jejich spotřebních výdajů. Pokud by tomu tak nebylo (resp. rozdíl mezi oběma typy domácností by nebyly příliš významné), jednalo by se do jisté míry o potvrzení úvah o příliš „velkorysém“ nastavení sociálního systému ve prospěch neúplných rodin, případně o jeho zneužívání ze strany nesezdaných soužití. Vyšší podíl výdajů na základní životní potřeby (nezbytné výdaje) logicky redukuje (pokud se jedná skutečně o výdaje na úrovni nezbytných výdajů) možnosti uspokojování potřeb v ostatních oblastech spotřeby (nabízí se zejména sféra volnočasových aktivit) a z ekonomického hlediska např. míru tvorby úspor domácností. Domácnosti s vysokým podílem nezbytných spotřebních výdajů jsou obecně více ohroženy chudobou a sociálním vyloučením a dopadají na ně logicky nejvíce opatření vedoucí ke zvýšení cen nezbytných spotřebních statků a služeb (jako je například růst snížené sazby DPH).

Veškeré níže uvedené výstupy byly zpracovány s použitím datových souborů Statistiky rodinných účtů (SRÚ) ČSÚ za roky 2000–2003 (viz Rámeček 8.1). Zastoupení obou typů domácností v datových souborech SRÚ v jednotlivých sledovaných letech je uvedeno v Tabulce 8.1. Sledovali jsme zejména to, zda a jak se liší obě skupiny domácností podle výše svých spotřebních výdajů. Analyzována byla absolutní výše výdajů domácností, ale zejména jejich relativní

výše (určená jako podíl dané skupiny výdajů na celkových spotřebních výdajích domácnosti).

Rámeček 8.1. Statistiky rodinných účtů (SRÚ)

Jedná se o každoročně opakovaná podrobná šetření, jejichž cílem je postihnout toky financí i naturálií v hospodaření vybraného vzorku domácností. Zpravodajskou jednotkou i jednotkou výběru základního souboru SRÚ je domácnost, tzn. soubor osob společně bydlících a hospodařících. Jádrem těchto domácností je zpravidla rodina, ale může jím být i jednotlivec. Výběr domácností je prováděn metodou kvótního výběru. Základními výběrovými znaky jsou sociální skupina domácnosti, počet nezaopatřených členů (u domácností důchodců počet členů) a čistý peněžní příjem na osobu (u jednočlenných domácností důchodců je výběrovým znakem také pohlaví). Každá domácnost zařazená do šetření vede vlastní zpravodajský deník, do kterého si v průběhu roku zapisuje všechny své příjmy a výdaje. Počty domácností za jednotlivé sociální skupiny nejsou v SRÚ stanoveny proporcionálně k jejich zastoupení v celé populaci, proto je tento nedostatek odstraňován vážením. K vážení užitých SRÚ byly použity váhy doporučené ČSÚ (přepočítací koeficient pro úhrn domácností, který je součástí datových souborů). Do výpočtů byly zařazeny pouze domácnosti tzv. základního souboru SRÚ, domácnosti doplňkového souboru (malý vzorek příjmově slabých domácností, zcela nereprezentativní) byly ze souboru vypuštěny. Velikost souboru (počet domácností účastnících se šetření) činila 3299 domácností v roce 2000, 3292 domácností v roce 2001, 3290 domácností v roce 2002 a 3109 domácností v roce 2003.

Tabulka 8.1. Zastoupení úplných čistých rodin s dětmi a čistých neúplných rodin s dětmi v datových souborech SRÚ 2000–2003

Rok (SRÚ)	Úplné čisté rodiny s dětmi		Čisté neúplné rodiny s dětmi	
	absolutně	v %	absolutně	v %
2000	1 143	34,6	151	4,6
2001	1 137	34,5	175	5,3
2002	1 126	34,2	192	5,8
2003	1 089	35,0	183	5,9

Zdroj: Statistika rodinných účtů ČSÚ 2000, 2001, 2002 a 2003, vlastní výpočty.

Pro účely analýz jsme spotřební výdaje domácností rozdělili do několika skupin. Snahou bylo vytvořit omezený počet relativně obsahově homogenních a vnitřně konzistentních skupin výdajů. Celkem jsme proto rozlišili 10 následujících skupin:

- potraviny
- nápoje a tabák
- bydlení
- oděvy a obuv
- vybavení domácnosti
- osobní potřeby
- doprava
- volný čas a vzdělávání
- telekomunikační a poštovní služby
- ostatní

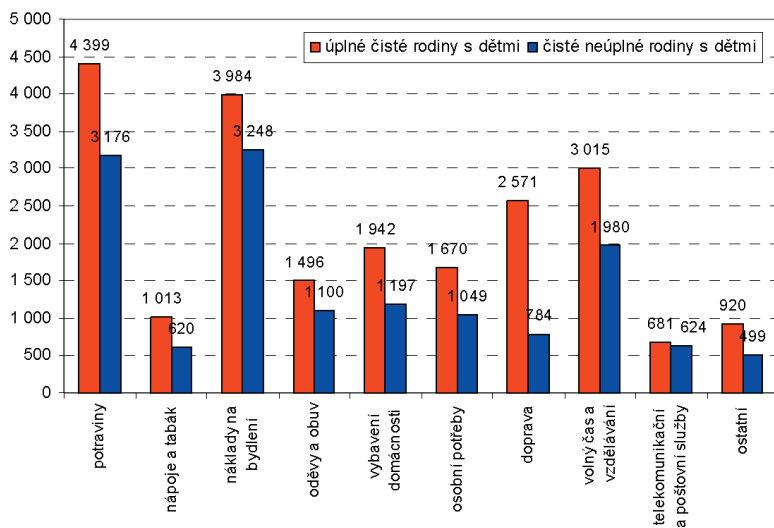
Určitá část výdajů zůstala nezařazena a do výpočtů nevstoupila (jednalo se zejména o platby daní – z příjmů, z nemovitostí, dědických apod., správní a jiné poplatky, povinné osobní pojištění z příjmů, vklady a půjčky, ostatní nájemné, finanční služby, poradenské administrativní a jiné služby, vydání na soukromé podnikání, koupě nemovitosti a ostatní vydání). Náplň jednotlivých skupin výdajů se mezi roky měnila jen nepatrně v souvislosti se změnami struktury výdajových položek v datových souborech SRÚ. Detailní specifikace jednotlivých skupin výdajů (podle struktury výdajů v SRÚ 2003) je uvedena v příloze této kapitoly.

8.1. Absolutní výdaje

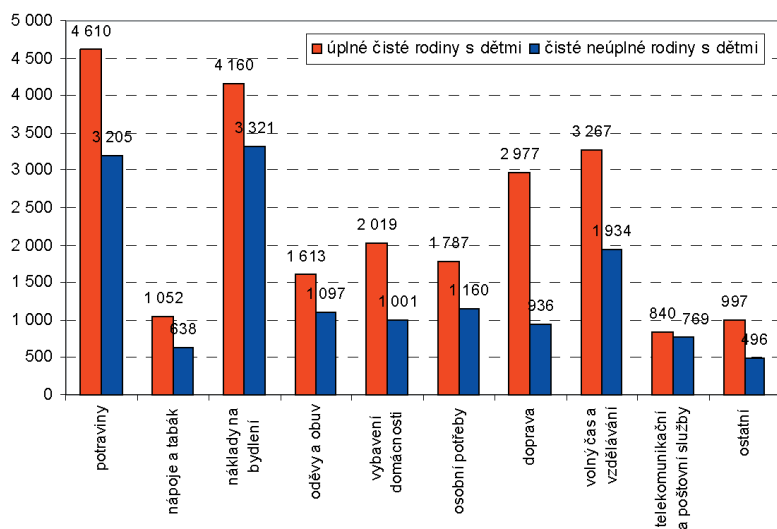
Sada grafů 8.1 znázorňuje pro jednotlivé roky sledovaného období výši průměrných absolutních výdajů v rámci jednotlivých výdajových skupin pro oba typy domácností. Ve všech letech sledovaného období byla absolutní hodnota průměrných výdajů (bez ohledu na jejich určení) nižší u neúplných rodin s dětmi než u úplných rodin s dětmi. Tento výsledek není nečekaný, neboť neúplné rodiny mají zpravidla nižší počet členů a s tím související nižší průměrné příjmy. V průměru největší částky ve všech letech sledovaného období vydávaly obě skupiny domácností na potraviny, bydlení a volný čas a vzdělávání. Z grafů je dobře patrné, že se však průběhu sledovaného období měnil poměr mezi výši výdajů na potraviny a náklady na bydlení. Jestliže na počátku sledovaného období platilo, že průměrné náklady na potraviny u úplných rodin byly v abso-

Sada grafů 8.1. Průměrné měsíční výdaje v Kč (dle jednotlivých skupin)

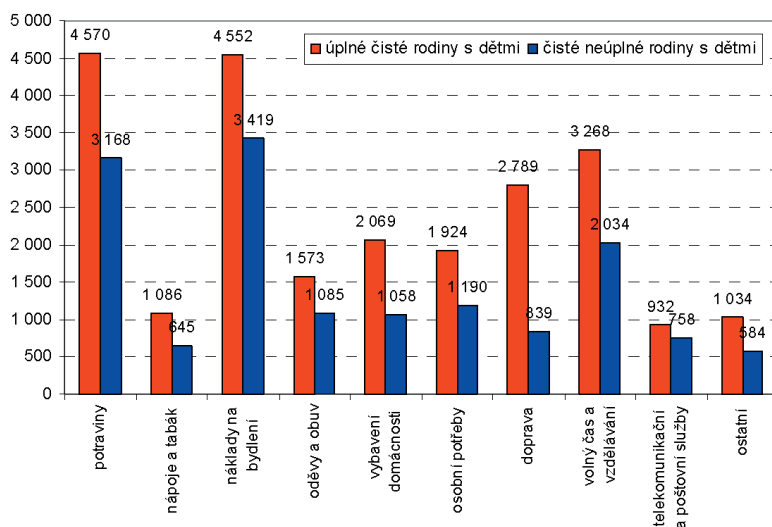
a) 2000

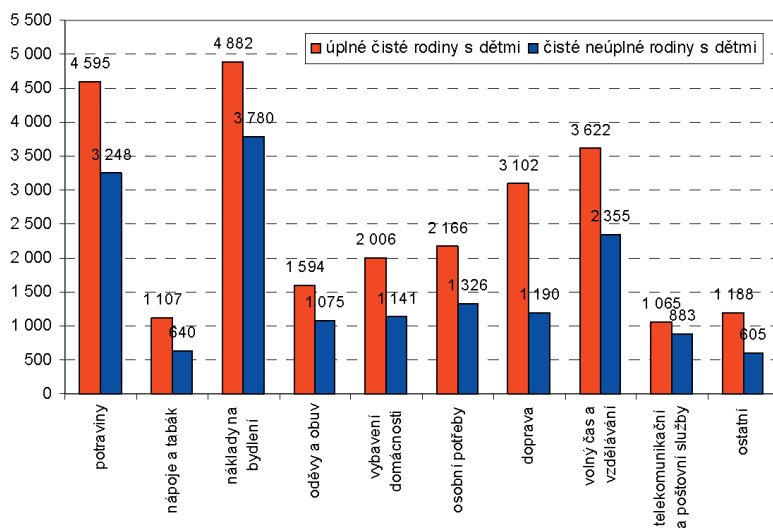
b) 2001

c) 2002

d) 2003

Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

lutních částkách vyšší než průměrné výdaje na bydlení, v roce 2003 již byla skutečnost opačná (vyšší průměrné výdaje na bydlení než průměrné výdaje na potraviny). Podobný vývoj prodělalo i hospodaření neúplných rodin s dětmi. V jejich případě byly na počátku sledovaného období průměrné výdaje na potraviny a výdaje na bydlení v zásadě vyrovnané, postupem času ale docházelo k růstu průměrných výdajů na bydlení a naopak ke snižování průměrných nákladů na potraviny.¹ Z hlediska absolutní výše průměrných výdajů lze dále konstatovat, že největší rozdíly mezi oběma typy domácností byly ve všech letech sledovaného období v nákladech na dopravu (průměrné výdaje na dopravu neúplných rodin s dětmi se pohybovaly na úrovni cca 30 % průměrných nákladů na dopravu úplných rodin s dětmi ve všech letech sledovaného období s výjimkou roku 2003 – v tomto roce činil uvedený poměr 38 %). Výrazný rozdíl mezi oběma typy domácností byl patrný rovněž u průměrných výdajů na vybavení domácnosti (výdaje neúplných rodin s dětmi se pohybovaly v rozmezí 50–60 % průměrných výdajů na vybavení domácnosti úplných čistých rodin s dětmi) a u skupiny „ostatních“ výdajů.

8.2. Relativní výdaje

Sada grafů 8.2 znázorňuje pro oba typy domácností výši průměrných relativních výdajů, tj. jaký podíl (v %) z celkových výdajů věnovaly rodiny na specifické položky podle jednotlivých skupin za jednotlivé roky sledovaného období. Z uvedených grafů je patrné, že podíl nezbytných výdajů, tj. výdajů na potraviny a bydlení, na celkových spotřebních vydáních byl ve všech letech sledovaného období u neúplných rodin s dětmi vyšší v porovnání s úplnými rodinami s dětmi. Jestliže relativní výdaje na potraviny, nápoje a tabák a bydlení tvořily v případě neúplných rodin s dětmi více než 50 % celkových spotřebních výdajů (s výjimkou roku 2003, kdy se pohybovaly těsně pod hranicí 50 %), v případě úplných rodin s dětmi se relativní výdaje na nezbytné statky pohybovaly pod hranicí 45 %. Z grafů je rovněž patrný trend snižování relativních výdajů na potraviny a naopak růstu relativních výdajů na bydlení (pro oba typy domácností). Neúplné rodiny vydávaly vyšší podíl svých příjmů na potraviny, bydlení a – překvapivě – i na telekomunikační a poštovní služby.² Úplné rodiny naopak

¹ Výše průměrných výdajů se u všech skupin výdajů statisticky významně lišila mezi oběma typy domácností (jedinou výjimkou byly výdaje na telekomunikační a poštovní služby v roce 2000).

² To, zda jsou rozdíly v průměrných hodnotách absolutních a zejména relativních výdajů mezi úplnými a neúplnými rodinami statisticky významné, tj. nejsou výsled-

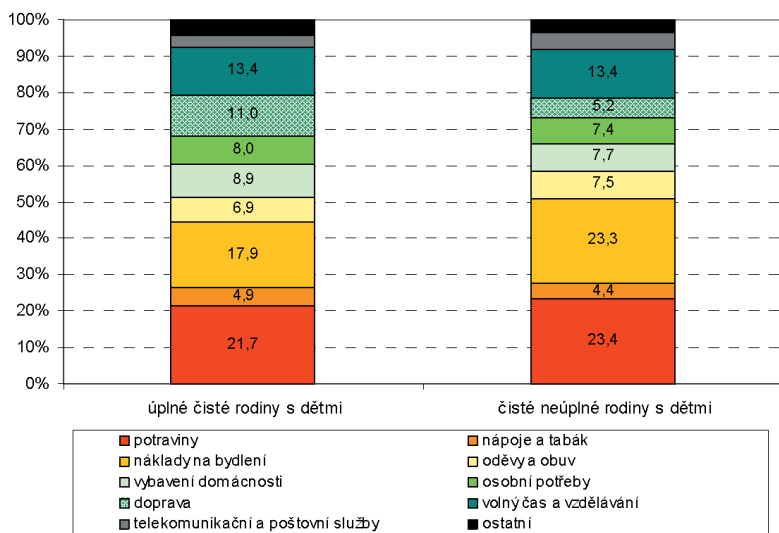
relativně vyšší část svých výdajů věnovaly na vybavení domácnosti. V roce 2002 se významně lišila navíc i výše relativních nákladů na oděvy a obuv (vyšší u neúplných rodin s dětmi) a v roce 2003 výše relativních výdajů na nápoje a tabák (nižší u neúplných rodin s dětmi). Překvapilo nás však, že se oba typy domácností významně nelišily v relativních výdajích na volný čas a vzdělávání (u nichž by se dalo předpokládat, že u úplných rodin mohou být i v relativním vyjádření výrazně vyšší než u rodin neúplných).

Sada grafů 8.3 uvádí zastoupení obou typů domácností v jednotlivých příjmových kvintilech (dle výše celkových čistých peněžních příjmů na spotřební jednotku – SJ – viz Rámeček 8.2) ve všech letech sledovaného období. Podle očekávání byly úplné rodiny s dětmi ve všech letech sledovaného období výrazně častěji zastoupeny ve vyšších příjmových kvintilech (čtvrtém a pátém) než neúplné rodiny s dětmi a naopak výrazně méně často v nižších příjmových kvintilech (prvním a druhém). Zatímco podíl domácností zařazených do pátého kvintilu dle celkových čistých příjmů na spotřební jednotku k podílu domácností zařazených do prvního kvintilu se u úplných rodin s dětmi pohyboval ve všech letech kolem hodnoty 0,6, v případě neúplných rodin s dětmi kolem hodnoty 0,3 v letech 2000 a 2001, v roce 2002 dosáhla hodnota poměru 0,25 a v roce 2003 už pouze 0,2.

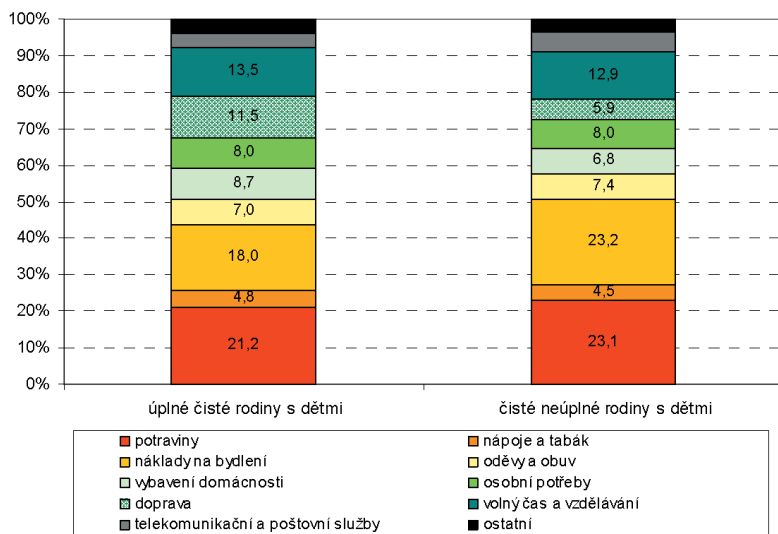
kem jen náhodného výběru domácností, bylo testováno prostřednictvím procedury One-Way ANOVA v SPSS (doplněné o Levenův test shody vnitroskupinových rozptylů), zvolená hladina významnosti 95 %.

Sada grafů 8.2. Relativní výdaje v procentech

a) 2000

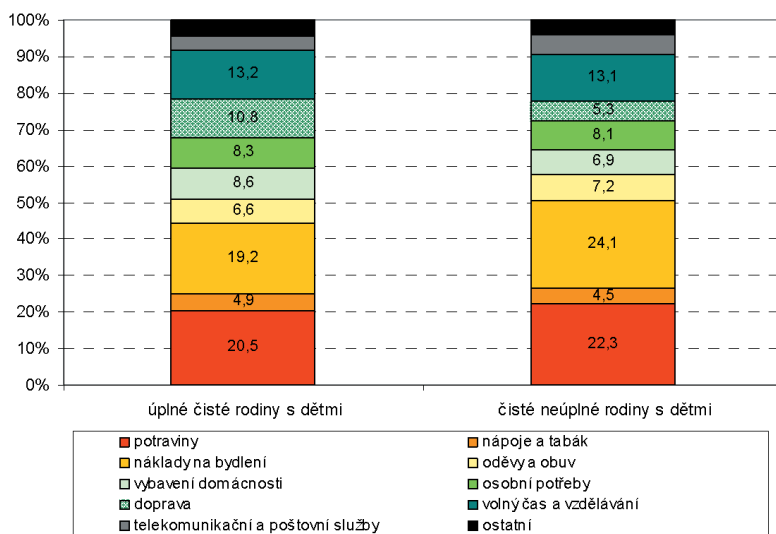

b) 2001

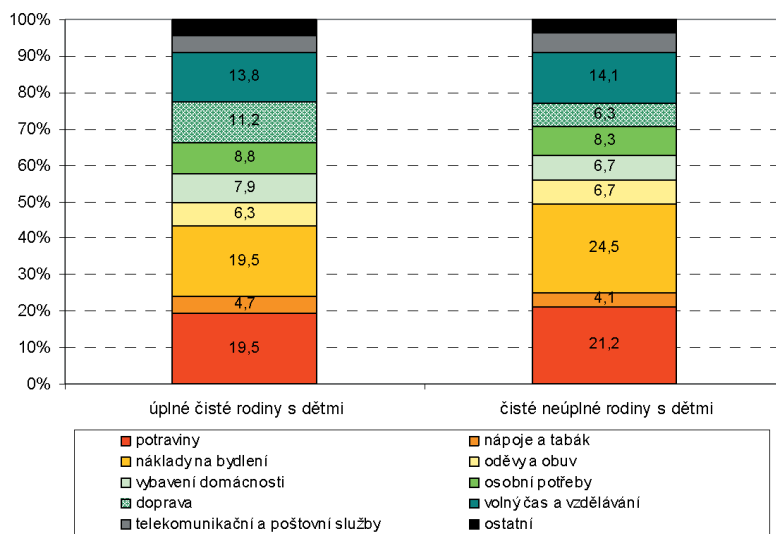

8. Hospodaření úplných a neúplných rodin

c) 2002

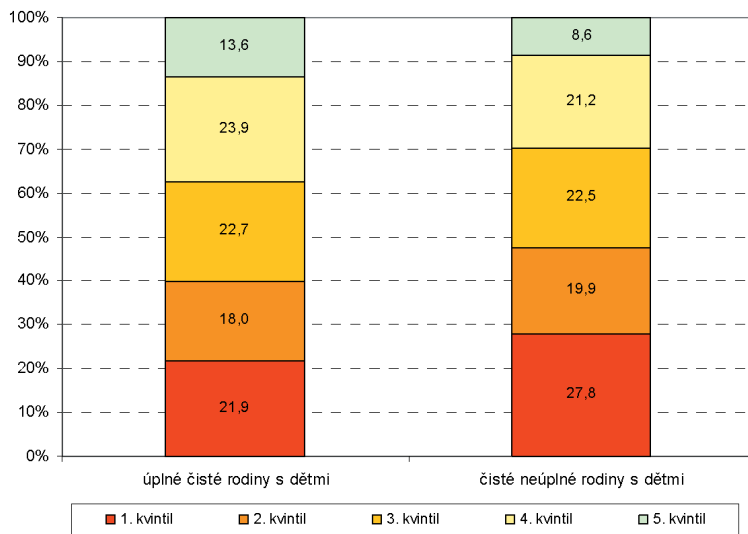
d) 2003

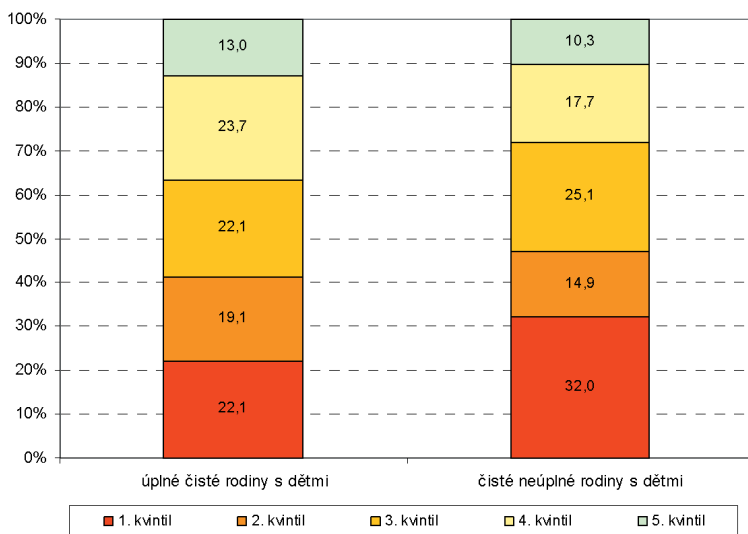
Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

Sada grafů 8.3. Zastoupení úplných a neúplných rodin v jednotlivých příjmových kvintilech (dle příjmů na spotřební jednotku domácnosti³)

a) 2000

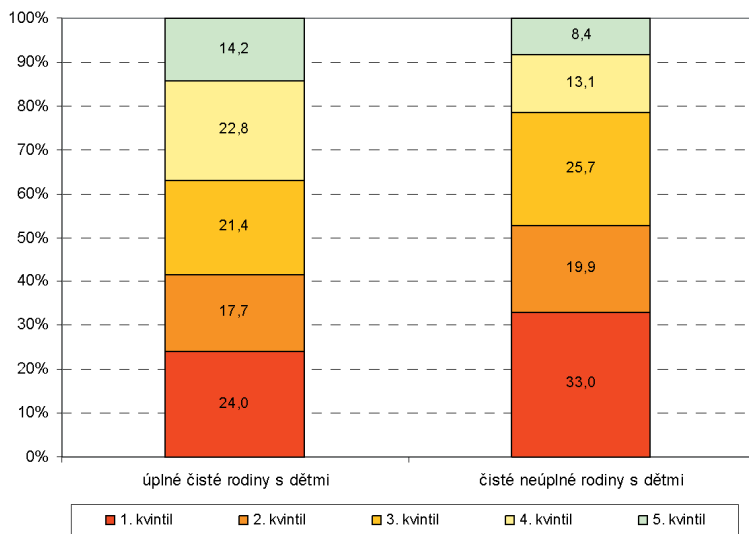

b) 2001

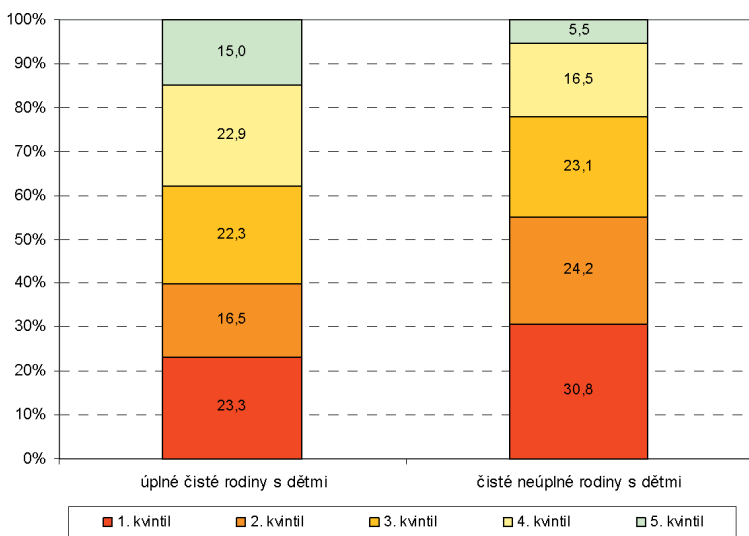

³ Po účely přepočtu celkových čistých peněžních příjmů domácností na příjmy na spotřební jednotku (SJ) byla využita ekvivalenční stupnice OECD, která osobě v čele

c) 2002

d) 2003

Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

domácnosti přiřazuje váhu 1,0, ostatním osobám v domácnosti váhu 0,7 a dětem ve věku 0 až 13 let váhu 0,5.

Rámeček 8.2. Kvantily

Kvantily obecně jsou skupiny, které získáme rozdělením domácností podle hodnoty určitého ukazatele (v našem případě čistých peněžních příjmů přepočtených na spotřební jednotku) do n stejně početně zastoupených skupin. V případě kvintilů je takových skupin pět, každá tedy zahrnuje 20 % domácností. Získáme je tak, že domácnosti seřadíme vzestupně dle hodnoty příslušného ukazatele (výše jejich celkových čistých příjmů na spotřební jednotku) a následně rozdělíme do pěti stejně početných skupin. V prvním kvintilu je pak zastoupeno 20 % domácností s nejnižšími příjmy na spotřební jednotku a v pátém kvintilu 20 % domácností s nejvyššími příjmy na spotřební jednotku. Pro účely analýz byly hranice kvintilů stanoveny pro všechny domácnosti výběrového souboru dohromady (aby příjmy různých typů domácností v určitém kvintilu byly srovnatelné) a následně bylo sledováno zastoupení obou typů rodin (úplných a neúplných) a struktura jejich spotřebních výdajů podle jednotlivých příjmových kvintilů.

Počet spotřebních jednotek závisí na velikosti (počtu osob) a složení domácnosti. Celkové příjmy domácností se přepočítávají na spotřební jednotku prostřednictvím tzv. ekvivalenčních stupnic, aby byly srovnatelné příjmy domácností s různým počtem členů a různého složení (např. domácnosti s větším počtem členů mají obvykle v absolutní částce i vyšší příjmy než domácnosti s menším počtem členů). K přepočtu byla použita ekvivalenční stupnice OECD, pro niž platí, že pro osobu v čele domácnosti je hodnota SJ rovna 1, pro děti ve věku 0 až 13 let činí 0,5 a pro ostatní děti a osoby činí 0,7. Například pro čtyřčlennou domácnost se dvěma dospělými osobami a dvěma dětmi (ve věku 13 a 15 let) činí počet spotřebních jednotek 2,9 ($1+0,7+0,5+0,7$). Celkový čistý příjem na spotřební jednotku takové domácnosti pak získáme jako podíl celkového čistého příjmu a počtu spotřebních jednotek (2,9).

V sadě grafů 8.4 se srovnávala výše relativních výdajů úplných rodin s dětmi a neúplných rodin s dětmi v prvním a pátém kvintilu příjmového rozložení (dle celkových čistých příjmů na SJ domácnosti). Je však třeba upozornit, že vypočítací schopnost provedeného srovnání mezi domácnostmi pátého kvintilu, tj. domácnostmi s nejvyššími příjmy na spotřební jednotku, je do značné míry omezená s ohledem na nízké zastoupení neúplných rodin s dětmi v nejvyšším kvintilu příjmového rozložení (jen 10–20 domácností)⁴. Z grafů je v první řadě patrné, že relativní výdaje na nezbytné spotřební statky (potraviny, bydlení)

⁴ Zastoupení úplných rodin s dětmi v pátém kvintilu příjmového rozložení již bylo dostatečné, proto byly pro účely komparace vybrány domácnosti prvního a pátého kvintilu, mezi nimiž jsou rozdíly v relativních výdajích na různé spotřební položky nejzřetelnější. Nicméně tyto rozdíly by byly patrné (avšak v menší míře) i v případě porovnání průměrných relativních výdajů domácností prvního a čtvrtého kvintilu.

jsou u obou skupin domácností zařazených do prvního příjmového kvintilu vyšší než v sadě grafů 8.2. Podle očekávání i mezi domácnostmi prvního příjmového kvintilu vykazují neúplné rodiny s dětmi v průměru vyšší relativní výdaje na nezbytné statky než úplné rodiny s dětmi (u úplných rodin s dětmi se pohybují kolem 50 % a u neúplných rodin s dětmi atakují hranici 60 %). Tento rozdíl se stírá u domácností zařazených do pátého kvintilu příjmového rozložení (s výjimkou roku 2001), v roce 2003 dokonce relativní výdaje neúplných rodin s dětmi na nezbytné statky byly nižší než relativní výdaje úplných rodin s dětmi (může to být ovšem způsobeno výše zmíněným nízkým zastoupením neúplných rodin s dětmi mezi domácnostmi pátého příjmového kvintilu).

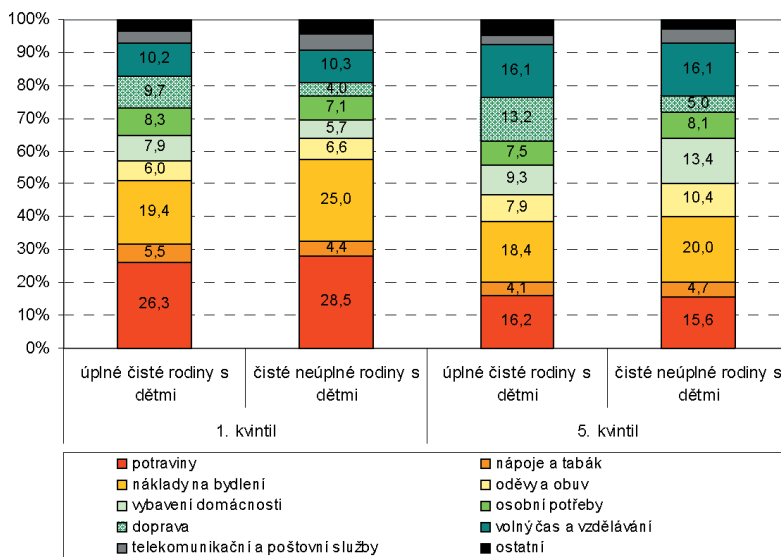
Statisticky významně se mezi oběma skupinami domácností zařazených do prvního kvintilu příjmového rozložení (dle příjmů na SJ) ve všech letech sledovaného období lišily pouze relativní výdaje na bydlení (vyšší u neúplných rodin s dětmi), relativní výdaje na vybavení domácnosti (vyšší u úplných rodin s dětmi), relativní výdaje na dopravu (vyšší u úplných rodin s dětmi) a relativní výdaje na telekomunikační a poštovní služby (vyšší u neúplných rodin s dětmi). U domácností z pátého kvintilu příjmového rozložení se statisticky významně ve všech letech sledovaného období lišily pouze relativní výdaje na dopravu (vyšší u úplných rodin s dětmi).

V sadě grafů 8.5 jsou znázorněny relativní výdaje obou typů domácností v třídění podle počtu nezaopatřených dětí pro jednotlivé roky sledovaného období. Opět platí, že relativní výdaje na nezbytné statky (potraviny, bydlení) jsou v průměru vyšší u neúplných rodin s dětmi než u úplných rodin s dětmi, a to jak u domácností s jedním nezaopatřeným dítětem, tak u domácností se dvěma a více nezaopatřenými dětmi. Z údajů v grafech je rovněž patrné, že se relativní výdaje daného typu domácností (úplná, resp. neúplná rodina s dětmi) na nezbytné statky příliš neliší s ohledem na počet nezaopatřených dětí (přesněji mezi domácnostmi s jedním a domácnostmi se dvěma a více nezaopatřenými dětmi). S rostoucím počtem dětí v domácnosti (z jednoho na dvě a více nezaopatřených dětí) se v průměru zvyšují relativní náklady na potraviny a naopak poněkud snižují relativní náklady na bydlení (důvodem jsou úspory z rozsahu, kdy s rostoucím počtem osob v domácnosti náklady na bydlení nerostou lineárně, ale klesajícím tempem). Relativní výdaje na potraviny, bydlení, dopravu, vybavení domácnosti a telekomunikační a poštovní služby se statisticky významně liší mezi úplnými rodinami a neúplnými rodinami s jedním nezaopatřeným dítětem. Prakticky u stejných položek relativních výdajů existují statisticky významné rozdíly i mezi úplnými rodinami a neúplnými rodinami se dvěma a více nezaopatřenými dětmi.

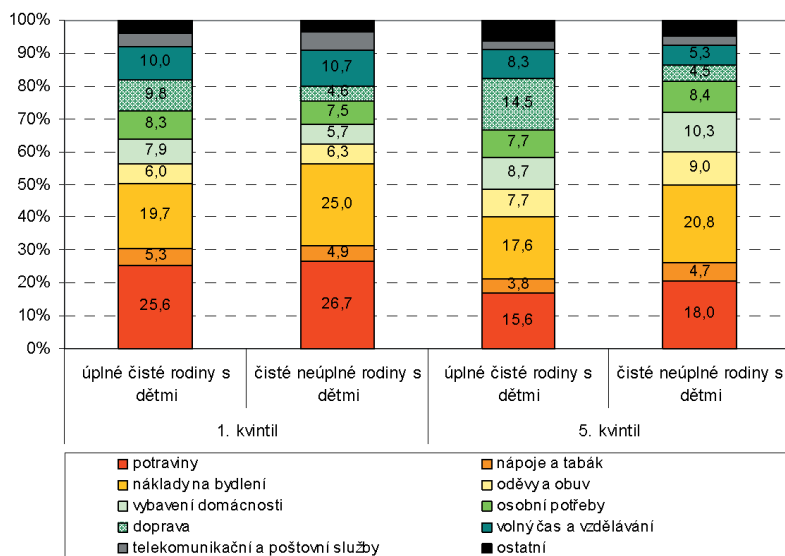
Sada grafů 8.6 znázorňuje strukturu relativních výdajů domácností (úplných a neúplných rodin s dětmi) v členění podle krajů (Praha a ostatní kraje) pro jed-

Sada grafů 8.4. Relativní výdaje dle příjmových kvintilů (příjmy na SJ)

a) 2000

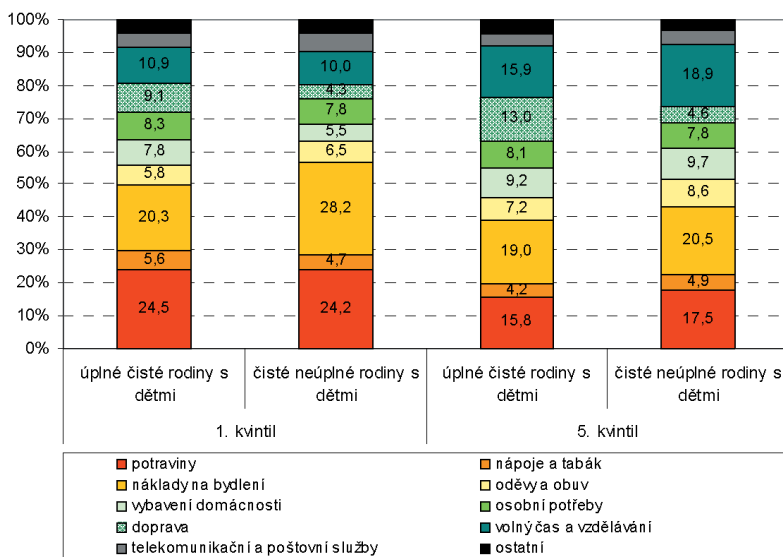

b) 2001

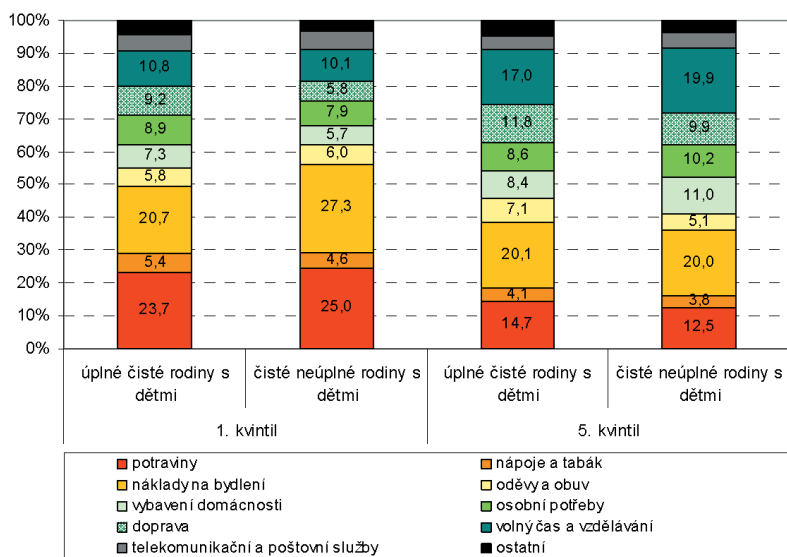

8. Hospodaření úplných a neúplných rodin

c) 2002

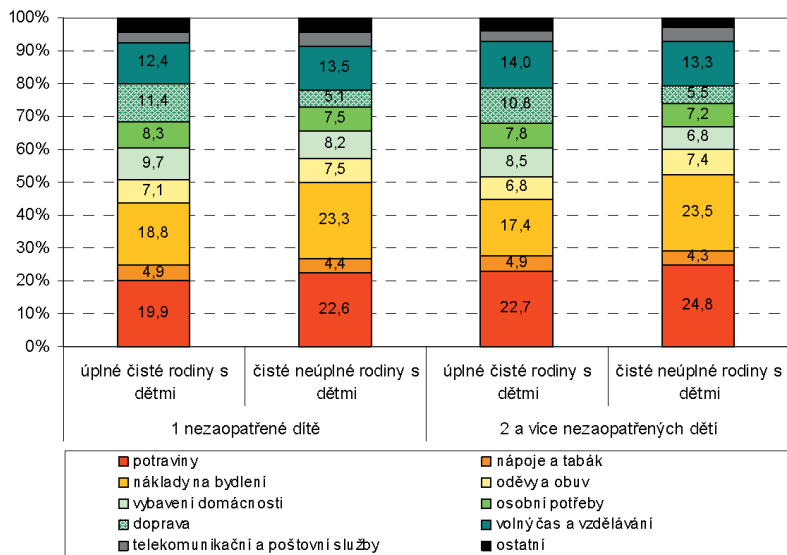
d) 2003

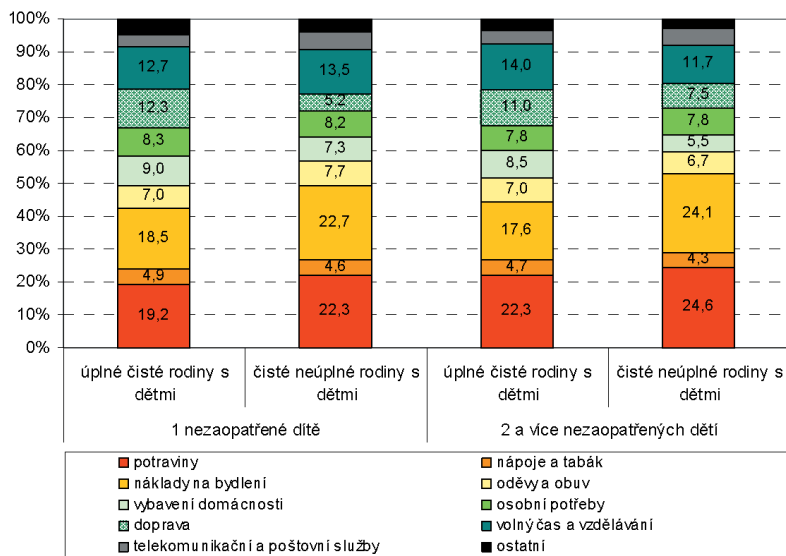
Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

Sada grafů 8.5. Relativní výdaje dle počtu závislých dětí

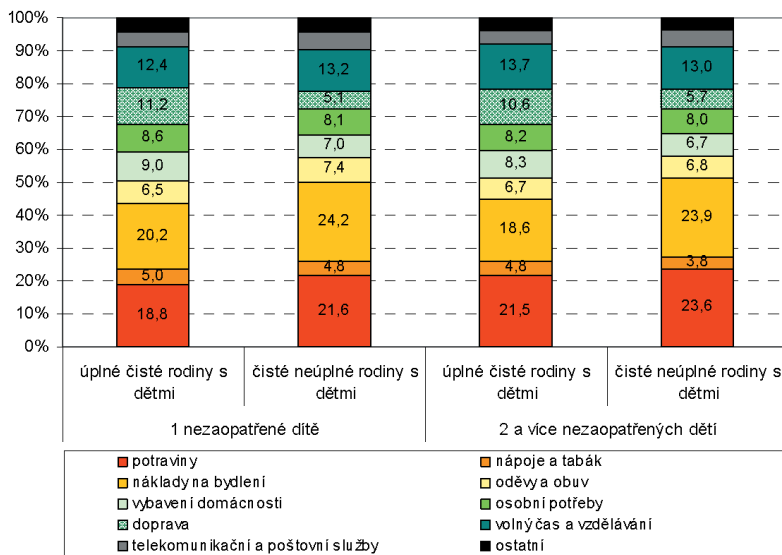
a) 2000

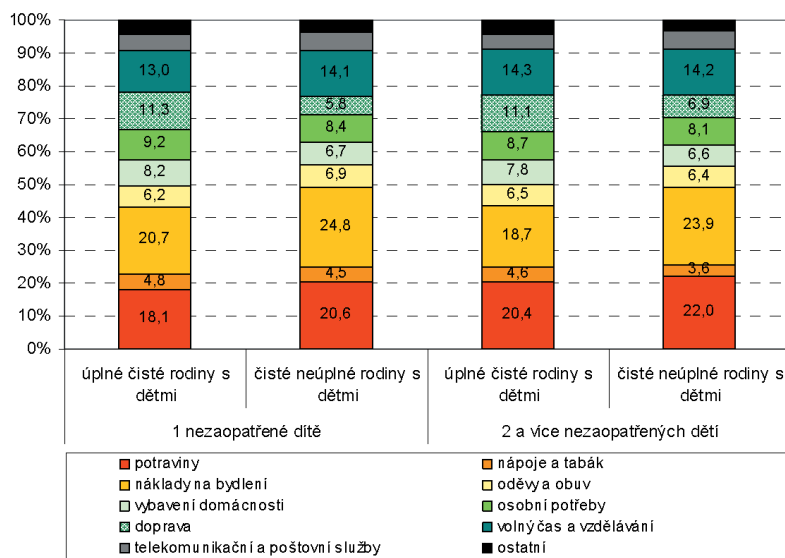
b) 2001

c) 2002

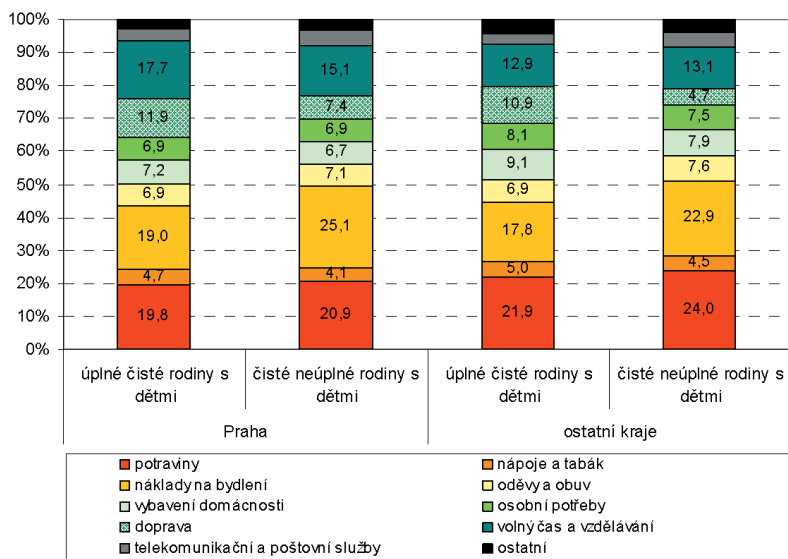
d) 2003

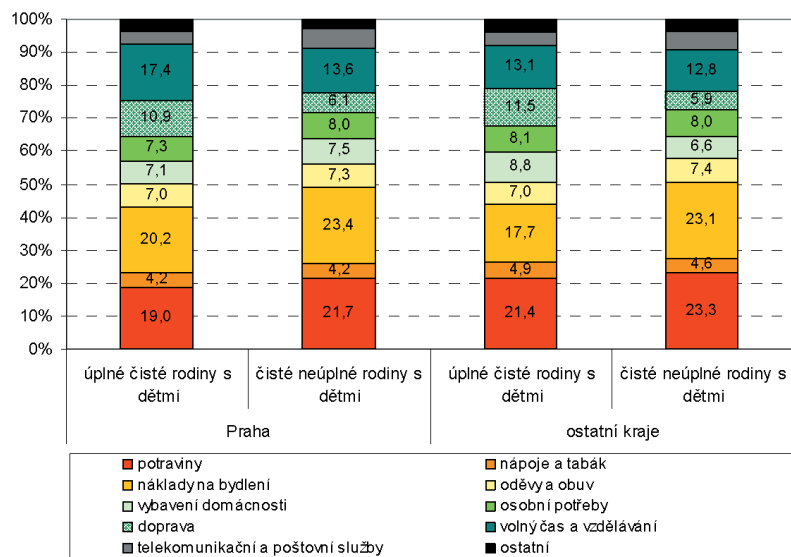
Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

Sada grafů 8.6. Relativní výdaje dle krajů

a) 2000

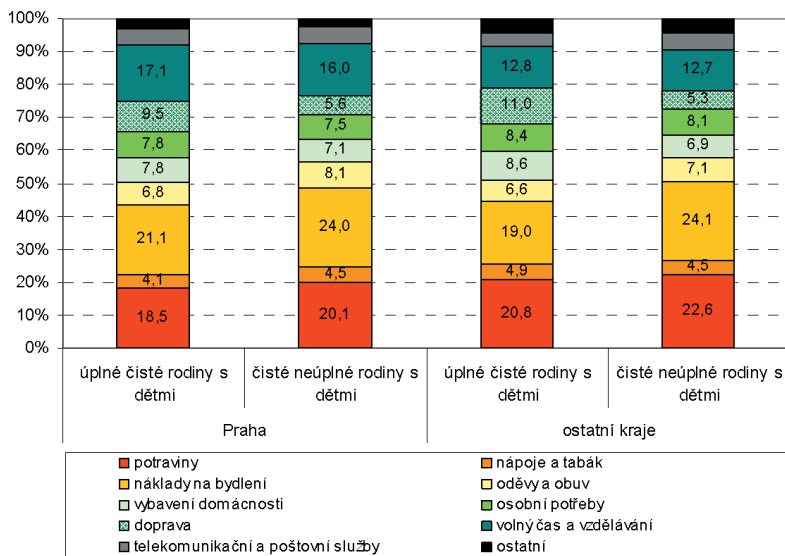

b) 2001

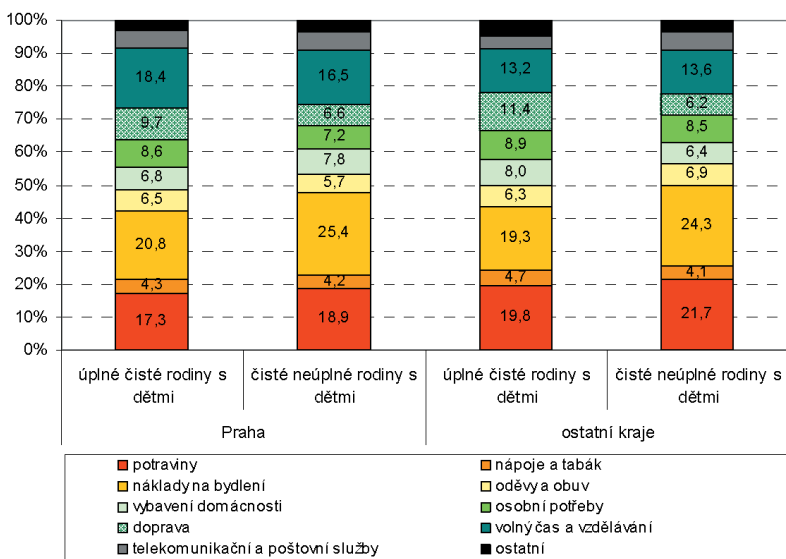

8. Hospodaření úplných a neúplných rodin

c) 2002

d) 2003

Zdroj: SRÚ 2000, 2001, 2002, 2003, vlastní výpočty.

notlivé roky sledovaného období. Mezi domácnostmi žijícími v Praze a v ostatních krajích ČR jsou v jednotlivých letech sledovaného období jen malé rozdíly z hlediska podílu výdajů na nezbytné statky na celkových spotřebních výdajích. Rovněž rozdíly ve výši relativních výdajů na nezbytné statky mezi úplnými rodinami s dětmi a neúplnými rodinami s dětmi se výrazně neliší mezi domácnostmi žijícími v Praze a domácnostmi žijícími v ostatních krajích ČR (v letech 2001 a 2002 byly o něco výraznější než v letech 2000 a 2003). U domácností žijících v Praze jsou podle očekávání patrné poněkud vyšší jen relativní výdaje na bydlení (v porovnání s daným typem domácností žijících v ostatních krajích ČR) a naopak poněkud nižší relativní výdaje na potraviny.

Pokud srovnáme úplné a neúplné rodiny žijící v Praze, zjistíme, že se liší zejména v oblasti výdajů na bydlení (vyšší u neúplných rodin s dětmi), výdajů na dopravu (nižší u neúplných rodin s dětmi) a výdajů na telekomunikační a poštovní služby (vyšší u neúplných rodin s dětmi). Relativní výdaje úplných rodin s dětmi a neúplných rodin s dětmi žijících v ostatních krajích ČR (mimo Prahu) se statisticky významně liší zejména ve výdajích na potraviny (vyšší u neúplných rodin s dětmi), na bydlení (vyšší u neúplných rodin s dětmi), na vybavení domácnosti (vyšší u úplných rodin s dětmi), na dopravu (vyšší u úplných rodin s dětmi), na telekomunikační a poštovní služby (vyšší u neúplných rodin s dětmi).

8.3. Závěr

V této kapitole jsme se pokusili čtenářům představit alespoň základní strukturu spotřeby tzv. úplných a neúplných čistých rodin. Provedené analýzy potvrdily hypotézu, že relativní výdaje na nezbytné statky (výživa, ošacení, bydlení) neúplných rodin s dětmi jsou v průměru vyšší než u úplných rodin s dětmi. Uvedený závěr však neplatí zcela paušálně: mezi rodinami z pátého příjmového kvintilu, tj. rodinami s nejvyššími příjmy po přepočtení na spotřební jednotku, forma rodiny strukturu výdajů příliš neovlivňuje. U rodin z prvního příjmového kvintilu, tedy u rodin s nejnižšími příjmy po přepočtení na spotřební jednotku, však oba typy domácností hospodaří rozdílně, a neúplné rodiny věnují relativně vyšší část výdajů na potraviny a bydlení i při srovnatelných příjmech na spotřební jednotku.

Příloha

Potraviny – maso vepřové, maso hovězí, ostatní masa a vnitřnosti, uzenářské zboží, masové konzervy, ostatní masné výrobky, drůbež, ryby čerstvé, chlazené a mražené, ostatní ryby a rybí výrobky, máslo, vepřové sádlo a slanina, jedlé oleje, rostlinné a ostatní tuky, vejce, vaječné výrobky, mléko čerstvé, trvanlivé, mléko konzervované a sušené, sýry, jogurty, ostatní mléčné výrobky, chléb, pečivo běžné, pečivo jemné, pečivo trvanlivé, mouka pšeničná, těstoviny, ostatní výrobky z obilovin, rýže, luštěniny, brambory, výrobky z brambor, rajčata, papriky, okurky a ostatní plodová zelenina, ostatní zelenina, zeleninové výrobky, citrusy, banány, jablka a ostatní jádroviny, broskve, třešně, hrozny a ostatní peckoviny a bobuloviny, ostatní ovoce, marmelády a džemy, ovocné výrobky, sušené ovoce, suché plody, cukr, čokoláda a čokoládové výrobky, cukrovinky nečokoládové, cukrářské výrobky, kakao, med, ovocné cukry, umělá sladidla, polévky a omáčky, sůl, koření, přípravky k doplnění a ochucení jídel, potřeby pro pečení a ostatní potraviny a pochutiny, závodní jídelny, školní jídelny, stravování v mateřské škole.

Nápoje a tabák – kávové náhražky a směsi, káva, čaj, sirupy a koncentráty, ovocné a zeleninové šťávy, pivo, víno, lihoviny, ostatní nealkoholické nápoje, minerální a stolní vody, tabák.

Bydlení – kapalná paliva, tuhá paliva, plyn v bombách, nájemné placené nájemníky za první (hlavní) bydliště, elektrická energie, plyn ze sítě, teplá voda, pára a led, vodné a stočné, ostatní služby související s bytem, sběr pevných odpadů, služby pro běžnou údržbu a drobné opravy bytu, pojištění související s bydlením, splátky půjček na dům a byt, výrobky pro výstavbu (rekonstrukci) domu a bytu, práce na výstavbě (rekonstrukci) domu a bytu.

Oděvy a obuv – oděvní materiály, prádlo a pletené ošacení, konfekce, oděvní doplňky, textilní galanterie, punčochy a ponožky, obuv, čištění opravy a půjčování oděvů, opravy a půjčování obuvi.

Vybavení domácnosti – ložní a stolní prádlo vč. zhotovení a oprav, prací prostředky, čistící a úklidové prostředky aj. drogistické zboží, výrobky pro běžnou údržbu a drobné opravy bytu, nábytek, bytové zařízení a doplňky, koberce a ostatní podlahové krytiny, bytový textil vč. zhotovení a oprav, skleněné, porcelánové a keramické nádoby, kovové nádoby a příbory, ostatní kuchyňské potřeby, nástroje a nářadí krátkodobé spotřeby pro dům a zahradu vč. oprav,

ostatní potřeby pro domácnost, chladničky a mrazničky, pračky, sušičky prádla a myčky nádobí, vařící, vyhřívací a větrací zařízení, ostatní zařízení pro domácnost, nástroje a nářadí dlouhodobé spotřeby pro dům a zahradu vč. oprav, malé domácí elektrické spotřebiče, dětské osobní sedačky do automobilů, dětské kočárky a nosítka, telefonní a telefaxová zařízení, ostatní průmyslové zboží, údržba a opravy ostatních výrobků dlouhodobé spotřeby pro rekreaci a kulturu, opravy nábytku, zařízení a podlahových krytin, opravy domácích spotřebičů, opravy zařízení audio-video, fotografického a pro zpracování dat, domácí a domovní služby (péče o domácnost), ostatní pojištění, potřeby pro pěstování okrasných rostlin, hospodářské a pěstitelské potřeby, služby pro osobní hospodářství, domácí zvířata a potřeby pro jejich chov, veterinární a ostatní služby pro domácí zvířata.

Osobní potřeby – výrobky oční optiky, základní zboží pro osobní hygienu, kosmetické zboží, drogistické aj. zboží pro osobní hygienu, ostatní zdravotnické výrobky, léky předepsané lékařem, léky bez receptu a další léčiva, ortopedické a terapeutické výrobky, elektrické přístroje pro osobní péči, mobilní telefony, klenoty, hodiny a hodinky, kadeřnické salóny a služby osobní péče, ambulantní lékařská péče, ambulantní stomatologická péče, ambulantní péče poskytovaná středním zdrav. personálem a nelékaři, ústavní zdravotní péče, sociální péče, penzijní připojištění, životní pojištění, pojištění související se zdravím.

Doprava – automobily nové, automobily ojeté, motocykly, jízdní kola, pohonné směsi, oleje apod. přípravky pro osob. dopravní prostředky, náhradní díly a příslušenství pro osob. dopravní prostředky, kombinovaná osobní doprava do školy – MHD, silniční osobní doprava do školy – MHD, kombinovaná osobní doprava – MHD, silniční osobní doprava, kolejová osobní doprava, letecká osobní doprava, námořní a říční osobní doprava, ostatní placené služby v dopravě, silniční osobní doprava do školy – autobus, kolejová osobní doprava do školy, ostatní služby týkající se prostředků osobní dopravy, údržba a opravy osobních dopravních prostředků, pojištění související s dopravou.

Volný čas a vzdělávání – jídla v restauračním stravování, ovocné a zeleninové šťávy v restauračním stravování, pivo v restauračním stravování, víno v restauračním stravování, ostatní alkoholické nápoje v restauračním stravování, ostatní nealkoholické nápoje v restauračním stravování, minerální a stolní vody v restauračním stravování, cestovní potřeby, osobní doplňky, potřeby pro kreslení a psaní, potřeby pro táboření a rybaření, sportovní výstroj, výzbroj a obuv, televizní přijímače a videorekordéry, rozhlasové přijímače, audio-zařízení, fotogra-

fická a kinematografická zařízení a optické přístroje, zařízení pro zpracování dat, nosná média pro záznam obrazu a zvuku, hračky, výrobky dlouhodobé spotřeby pro rekreaci uvnitř, výrobky dlouhodobé spotřeby pro rekreaci ve volné přírodě, zařízení pro sport, kempink a rekreaci ve volné přírodě vč. oprav, hudební nástroje a výrobky dlouhodobé spotřeby pro rekreaci uvnitř, drobné zboží kulturní potřeby, papírenské zboží, potřeby pro psaní a kreslení, knihy, noviny a periodické časopisy, učebnice, ostatní tiskoviny, květiny a výrobky z květin, výuka jazyků, umělecké vzdělávání, poplatky za družinu, základní škola (1.–5. ročník), základní škola (6.–9. ročník), střední vzdělávání, pomaturitní nástavbové vzdělávání (nižší než terciální), vyšší a vysokoškolské vzdělávání, vzdělávání nedefinované stupněm, mateřská škola, střední vzdělávání – ostatní, pomaturitní nástavbové vzdělávání (nižší než terciální) – ostatní, vyšší a vysokoškolské vzdělání (terciální) – ostatní, rekreace, ubytovací služby, rekreační a sportovní služby, kulturní a zábavní služby, vstupné na kulturní, zábavní podniky a vzdělávací akce, aktivní sportovní činnost, aktivní zájmová činnost, dětská rekreace tuzemská, dětská rekreace zahraniční, ubytování na internátě, ubytování na koleji, ubytování na akcích organizovaných školou.

Telekomunikace a pošta – poštovní služby, telefonické a telefaxové služby, rozhlas a televize, provoz mobilního telefonu, dálkový přenos dat.

Ostatní výdaje – příspěvky organizacím, herny, loterie, splátky za zboží, splátky ostatních půjček, nákup cenných papírů, dary příbuzným.

9. A kde jsou otcové?

Dana Hamplová

V předchozích kapitolách jsme se věnovali situaci neprovdaných matek, jejich motivaci a rozhodování, ignorovali jsme však zcela otce a jejich roli v rodině. V této kapitole se proto snažíme tuto mezeru alespoň částečně zaplnit a hledáme odpovědi na dvě základní otázky. Zaprvé, jak moc se otcové zapojují do každodenní péče o děti a liší se v tomto ohledu manželské rodiny a rodiny nesezdaných párů? Zadruhé, jak moc se starají o své děti ti otci, kteří s nimi nežijí v jedné domácnosti? Především nás zajímá, zda jsou tito otcové se svými dětmi v kontaktu a zda přispívají na výchovu svých dětí finančně.

Odpovědi na tyto otázky hledáme v datech *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* (viz Kapitola 1). Musíme připomenout, že toto šetření dotazovalo jen ženy, a máme tedy k dispozici jen zprostředkované údaje o otcích. Při četbě této kapitoly je tedy nutné si uvědomovat, že odpovědi žen se můžou významně lišit od toho, jak by svůj zájem hodnotili otcové sami. Zahraniční výzkumy například ukazují, že odpovědi ženy do značné míry závisejí na jejím osobním vztahu k bývalému partnerovi. Hněv, negativní emoce či pocity zklamání snižují ochotu žen přiznat, že otec o dítě projevuje zájem či finančně přispívá na jeho výchovu. Podobně můžeme předpokládat, že množství kontaktů mezi otcem a jeho dětmi nezávisí jen na jeho zájmu, ale do značné míry i na ochotě matky styky mezi dětmi a otcem umožnit. Je proto možné, že část otců, která se s dětmi nestýká, tak dělá nedobrovolně, případně, že někteří z otců si nejsou existence dítěte ani vědomi.

9.1. Jak pečují muži o své děti?

První otázka, která nás zajímá, je, do jaké míry se otcové, a to vlastní i nevlastní, zapojují do každodenní péče o děti a jestli v tomto ohledu záleží na tom, zda jsou rodiče oddaní. Vycházíme přitom z otázky „Kdo ve Vaší domácnosti zajišťuje každodenní péči o děti?“, na niž mohly dotazované matky odpovědět šesti způsoby: vždy já, obvykle já, oba stejně, obvykle manžel (v případě nesezdaných dvojic partner), vždy manžel (či partner), třetí osoba. Protože jen 6 žen odpovědělo, že každodenní péči o děti zajišťuje někdo jiný (můžeme se domní-

vat, že nejčastěji patrně babička nebo paní na hlídání), tyto domácnosti vynecháváme.

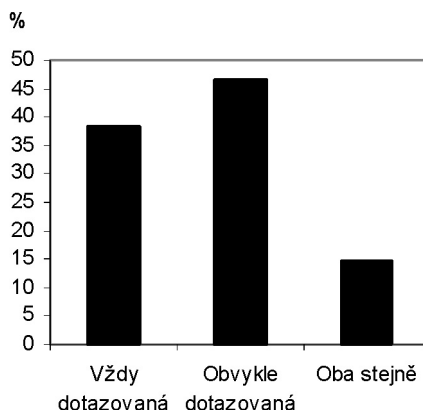
Z Grafu 9.1 můžeme vyčíst, že téměř ve 40 % případů ženy odpověděly, že každodenní péči o děti zajišťují jen ony samy, ve více než dvou třetinách domácností se muži – alespoň částečně – podílejí na každodenní péči o děti. Z hlediska tématu naší knihy nás ale zajímá především to, zda se v tomto ohledu liší rodiny manželské a rodiny založené na nesezdaném vztahu. Rozdělili jsme proto rodiny na ty, v nichž se muž na péči o děti nepodílí vůbec, a na ty, kdy se o děti stará alespoň občas, a podívali jsme se na tyto rodiny z hlediska právního stavu (viz Graf 9.2). Data *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* naznačují, že ženatí muži se podílejí na péči o dítě častěji než muži, kteří žijí se svou partnerkou v nesezdaném vztahu.

Skutečnost, že se ženatí a nesezdaní otcové zapojují rozdílně do každodenní péče o děti v závislosti na rodinném stavu vzbuzuje otázku, co se za těmito rozdíly skrývá. Je možné, že otcovská péče není daná jen (nebo možná vůbec ne) rodinným stavem rodičů, ale například tím, že v nesezdaných domácnostech častěji žijí nevlastní děti nebo že nesezdané páry mívají v průměru méně dětí, a otcova pomoc není tak potřebná jako v početnějších rodinách, nebo že se sezdané a nesezdané páry liší podle vzdělání. Rozhodli jsme se proto podívat se na rozdíly mezi rodinami, kde se muži na péči o děti nějak podílí a kde ne, podrobněji. Nejprve jsme rozlišili rodiny nejen podle současného právního vztahu, ale i podle biologického otcovství či toho, zda byla rodina založena jako manželská. Na základě těchto znaků jsme rozlišili pět typů rodin:

1. Tradiční úplná manželská rodina; rodiče uzavřeli sňatek před narozením nejstaršího dítěte.
2. Manželská rodina, původně nesezdaná; rodiče uzavřeli sňatek až po narození svého prvního potomka.
3. Nesezdaná rodina; rodiče neuzavřeli sňatek a žijí v nesezdaném soužití.
4. Smíšená manželská rodina; muž a žena jsou oddaní, ale muž není biologickým otcem dítěte (dětí)¹.
5. Smíšená nesezdaná rodina; partneři žijí v nesezdaném soužití, muž není biologickým otcem dítěte (dětí).

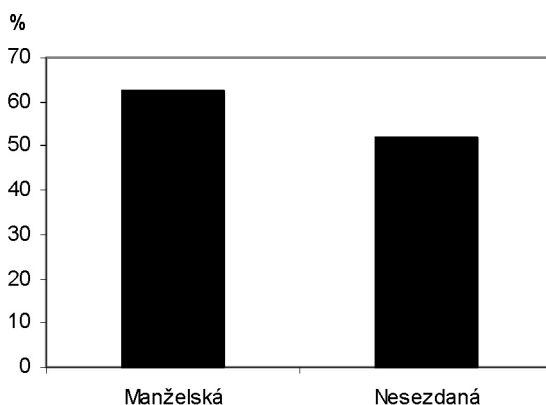
Graf 9.3 ukazuje podíly domácností, ve kterých muž alespoň částečně participuje na péči o děti podle zmíněných rodinných typů (bez ohledu na složení

¹ Rozlišujícím znakem bylo biologické otcovství nejstaršího dítěte, předpokládáme, že pokud je současný manžel/partner biologickým otcem nejstaršího dítěte, jedná se o úplnou nesmíšenou rodinu.

Graf 9.1. Podíly domácností podle toho, kdo zajišťuje každodenní péči o děti

Zdroj: SEPM 2006

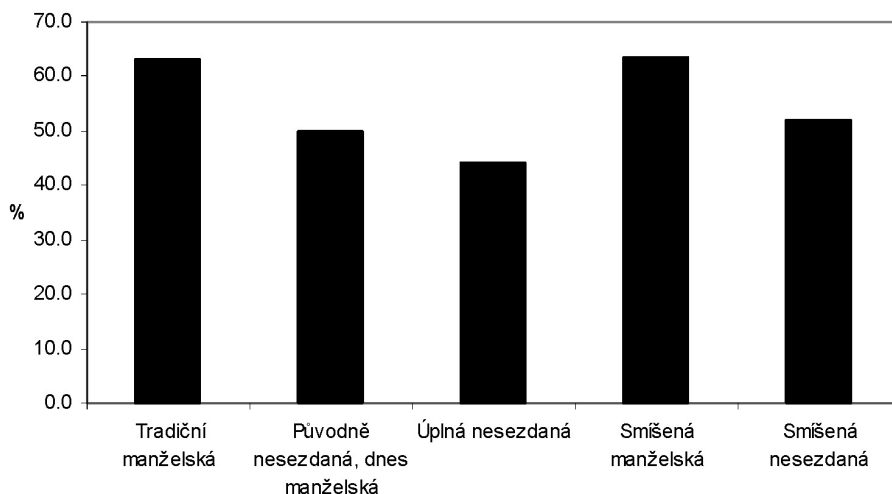
Pozn.: Kategorie „Obvykle partner“, „Vždy partner“ a „Třetí osoba“ nejsou v grafu zobrazené z důvodu nízkého zastoupení (pouze 7 respondentek vybralo jednu z daných kategorií).

Graf 9.2. Podíly manželských a nesezdaných rodin, v nichž se muži podílejí na každodenní péči o děti

Zdroj: SEPM 2006

domácnosti a ostatní faktory). Z grafu můžeme vyčíst – možná překvapivě – že formální rodinný stav je důležitější než biologické otcovství. Muži, kteří nejsou biologickými otci všech dětí (nebo dítěte) v rodině, ale kteří uzavřeli s matkou dětí sňatek, se na péči o děti podílejí o polovinu častěji, než muži, kteří žijí s partnerkami a svými vlastními dětmi v nesezdaném soužití.

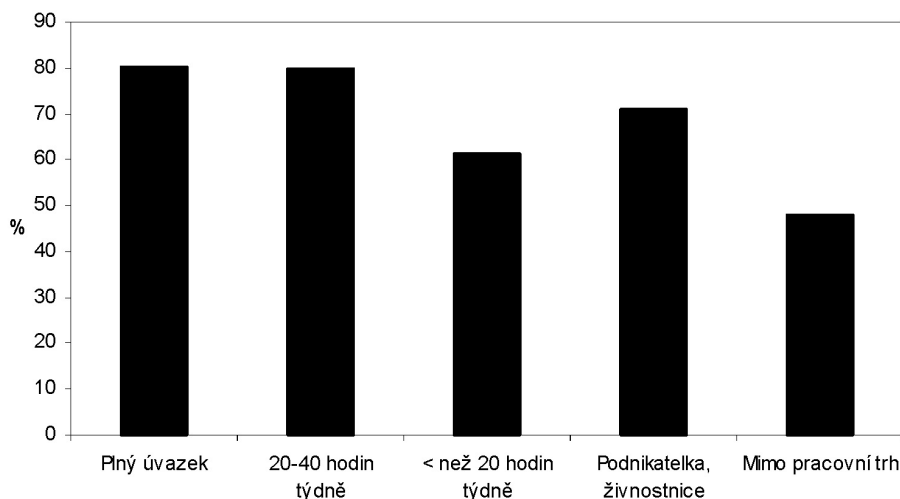
Graf 9.3. Podíly domácností, ve kterých se muži podílejí na každodenní péči o děti podle typu rodiny

Zdroj: SEPM 2006

Dále nás zajímalo, zda otcovskou péčí ovlivňuje počet dětí v rodině, věk nejstaršího dítěte, ekonomický status ženy (tj. zda chodí do placeného zaměstnání), pohlaví dětí a vzdělání muže a ženy a zda tyto faktory vysvětlují rozdíly mezi různými typy rodin. Naše data naznačují, že z těchto skutečností ovlivňuje zapojení otců do každodenní péče o děti pouze ekonomický status ženy, věk nejstaršího dítěte a vzdělání ženy.

V rodinách s menšími dětmi se muži zapojují do každodenní péče o děti méně, neboť průměrný věk nejstaršího dítěte v rodinách, kde veškerou péči zajišťuje výhradně matka, je 60,2 měsíců, tedy přibližně 6 let, zatímco v rodinách, kde otci spolupřečují, je nejstaršímu dítěti v průměru 73,6 měsíců, tj. přibližně 7 let. Tento výsledek může být překvapivý, ale ve skutečnosti se za ním skrývá ekonomická aktivita žen. Pokud totiž vezmeme v úvahu to, zda žena pracuje v placeném zaměstnání, stáří dětí přestane být důležité. Ukazuje se totiž, že pokud jsou ženy mimo pracovní trh (na mateřské nebo rodičovské dovolené či nezaměstnané) nebo pokud pracují méně než 20 hodin týdně, zvyšuje se pravděpodobnost, že každodenní péče o děti bude spadat výhradně na ně. Graf 9.4 tuto skutečnost ilustruje a ukazuje, že v 80 % rodin se ženou zaměstnanou na více než 20 hodin týdně, spoluzajišťují každodenní péči o děti i muži, zatímco v rodinách, kde žena nepracuje, je to jen necelá polovina.

Graf 9.4. Podíl rodin, ve kterých se muž podílí na každodenní péči o děti, podle ekonomické aktivity ženy**Zdroj:** SEPM 2006

Z dat SEPM můžeme rovněž usoudit, že pouze vzdělání žen významně ovlivňuje to, zda se muži podílejí na každodenní péči o děti, zatímco vzdělání mužů nepatří mezi statisticky významné faktory. Čím vyšší vzdělání žena má, tím vyšší je pravděpodobnost, že se její manžel či partner bude alespoň částečně podílet na každodenní péči. Středoškolačky tak mají 1,9krát a vysokoškolačky 2,9krát vyšší šance žít v domácnosti, kde se muž stará o děti, ve srovnání s ženami se základním vzděláním (rozdíly mezi ženami se základním vzděláním a vyučenými nejsou statisticky významné).

Podstatným zjištěním je, že v okamžiku, kdy vezmeme v úvahu vzdělání ženy a její ekonomickou aktivitu, rozdíly mezi sezdánými a nesezdánými rodinami zmizí.

9.2. Otcové, kteří nežijí se svými dětmi

Předchozí kapitoly naznačují, že podle tvrzení žen mnoho mužů – a to zvláště mužů z nižších vzdělanostních skupin – nemá zájem ani o manželství ani o soužití se ženami, s nimiž mají děti. Nabízí se otázka, do jaké míry se muži, kteří nežijí se svými rodinami v jedné domácnosti, o své děti zajímají a fi-

nančně je podporují, a zda opět nalezneme důležité rozdíly mezi vzdělanostními skupinami.

Respondentky, které nežily s otcem svého nejstaršího dítěte v době sběru dat, odpovídaly na otázku, jak často otec dítěte „dítě navštěvuje nebo si bere dítě k sobě na návštěvu“. Ženy mohly vybrat ze 4 možností: často, někdy, zřídka, nikdy. Celkově na otázku odpovědělo 269 žen. Překvapivě vysoký podíl dotazovaných žen odpověděl, že otcové neudržují žádný nebo jen velmi malý kontakt se svými dětmi. Jedna třetina uvedla, že otec jejich nestarší dítěte nenavštěvuje nebo si nebere dítě na návštěvu nikdy, a jedna čtvrtina tvrdila, že k návštěvám dochází jen zřídka. I v tomto případě se ukázaly zásadní rozdíly podle vzdělání. Nulový nebo jen omezený kontakt mezi otci a jejich dětmi byl problémem především mezi lidmi s nízkým vzděláním. Z žen se základním vzděláním celá polovina odpověděla, že otcové děti nenavštěvují nebo si je neberou na návštěvu nikdy, a dalších 27 % uvedlo, že ke kontaktům dochází jen zřídka.

Modely v Tabulce 9.1 odhadují, zda má otec dítěte jakýkoliv kontakt s dítětem (1 – bez kontaktu, 0 – navštěvuje dítě alespoň zřídka). První model zvažuje vliv rodinné situace v době porodu dítěte (rodiče dítěte byli oddaní, žili v nesezdaném soužití, matka byla sama) a vzdělání obou rodičů dítěte. Zdá se, že míru kontaktů mezi otcem a jeho dítětem, zásadně ovlivňuje vzdělání otce, zatímco vzdělání matky je samo o sobě nepodstatné. Opět platí, že čím nižší vzdělání otec má, tím méně kontaktů. Otcové se základním vzděláním mají téměř 70% pravděpodobnost, že nebudou se svým dítětem v kontaktu. Pokud tito muži nežili v době porodu s matkou dítěte, pravděpodobnost nulového kontaktu vzroste na 86 %. U otců, kteří získali učňovský list, je 33% pravděpodobnost, že své dítě nikdy nenavštěvují nebo si ho neberou na návštěvu. Pokud tito muži nežili v době porodu se svou rodinou, zvyšuje to pravděpodobnost nulového kontaktu na 58 %. Pro srovnání můžeme uvést, že u otců s vysokoškolským diplomem je 18% pravděpodobnost, že nebudou udržovat se svými dětmi žádný kontakt, a pokud s matkou dítěte v době porodu nežili, zvyšuje se tato pravděpodobnost na 38 %. Druhý model bere v úvahu i to, zda žena žije v domácnosti s novým partnerem, a ukazuje, že přítomnost nového partnera v domácnosti ženy dále zvyšuje riziko, že otcové a jejich děti nebudou v kontaktu.

Tabulka 9.1. Odhadované šance, že otec není s dítětem v kontaktu

	Model 1		Model 2	
	Koef.	s.e.	Koef.	s.e.
Konstanta	-5,919	5,44	-9,727	5,84
Typ rodiny v době porodu (manželé – srov.)				
Nesezdaný svazek	0,770	0,43	0,912 *	0,44
Matka bez partnera	1,808 **	0,37	1,943 **	0,38
Věk dítěte	0,005	0,00	0,008	0,00
Vzdělání ženy (základní – srov.)				
Vyučena	-0,075	0,44	-0,122	0,45
Vyšší střední	-0,057	0,50	-0,081	0,50
Vysokoškolské	0,742	0,86	0,783	0,88
Vzdělání muže (základní – srov.)				
Vyučen	-1,550 **	0,57	-1,395 *	0,57
Vyšší střední	-2,394 **	0,65	-2,225 **	0,64
Vysokoškolské	-2,377 **	0,78	-2,157 **	0,79
Nový partner			0,749 *	0,39
Podíl úspěšně zařazených případů	72,31 %		71,54 %	
Nagelkerke R ²	0,27		0,29	
	N = 260			

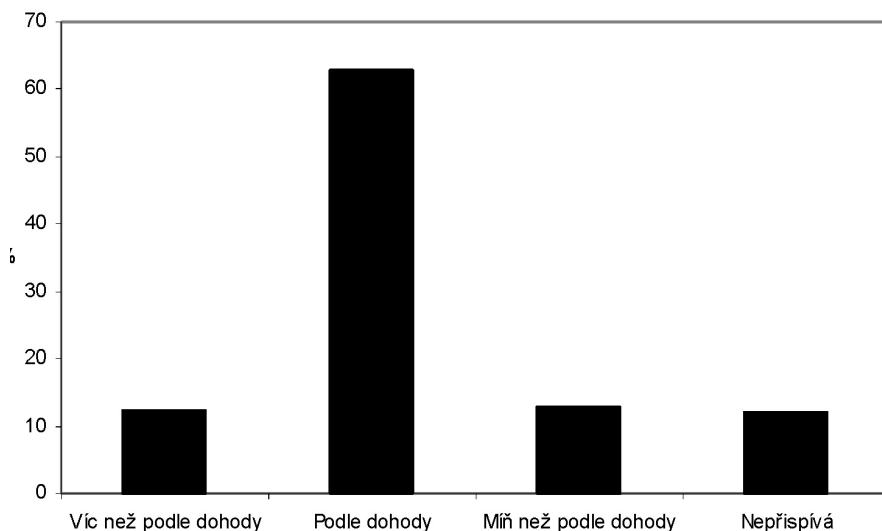
Zdroj: SEPM 2006

Dále nás zajímalo, zda odděleně žijící otcové finančně podporují své děti, konkrétně, zda otec přispívá více než podle dohody, celou částkou, méně než podle dohody nebo nepřispívá. I když měla žena s jedním bývalým partnerem více než jedno dítě, odpovídala jen na otázku, zda bývalý partner dodržuje své finanční závazky vůči nejstaršímu dítěti. Stejný dotaz jí nebyl opakovaně kladen u každého dítěte, které spolu měli. Předpokládáme, že finanční částka na výživné přichází jako celek, a není tedy jasné, na které dítě otec přispívá, a že otci, kteří své závazky dodržují, tak činí u všech dětí v jedné rodině. Pokud první a druhé dítě dotazované matky nemělo stejného otce a žena nežila ani s jedním z mužů ve společné domácnosti, tj. děti pocházely z dvou předchozích vztahů, měly ženy odpovědět, jak každý z bývalých partnerů přispívá. V celém

výzkumu však bylo jen 20 podobných případů, což nedovoluje žádné smysluplné analýzy. V této knize proto věnujeme pozornost pouze neúplným rodinám, ve kterých všechny děti mají stejné biologické (či adoptivní) rodiče.

Graf 9.5 přináší základní přehled o tom, nakolik muži (podle prohlášení bývalých manželek a partnerek) dodržují své finanční závazky vůči dětem po rozvodu nebo rozchodu. V úvahu bereme jen případy, kdy otec dítěte žije a je znám (266 případů). Graf 9.5 ukazuje, že naprostá většina mužů své děti finančně podporuje, pouze 12 % z nich nedává na děti žádné peníze. Z těch, kteří přispívají, tři čtvrtiny dávají částku podle dohody, 14 % otců dává méně peněz a 14 % více. I v tomto případě však můžeme vidět radikální rozdíly podle vzdělání. Vzdělaní otcové mají se svými dětmi nejen více kontaktů, ale podporují je i finančně, a to často víc než musí (viz Tabulka 9.2). Plná třetina mužů se základním vzděláním ale nepřispívá na děti vůbec a další čtvrtina dává méně peněz, než by měla. Méně než polovina otců se základním vzděláním přispívá na děti plnou částkou. Jako protiklad můžeme uvést muže s vysokoškolským vzděláním. Více než polovina z nich dodržuje dohodu a platí přesně tolik, kolik má, a třetina vysokoškoláků dává dokonce víc, než má. Pouze 7 % mužů s vysokoškolským diplomem neplatí na děti vůbec.

Graf 9.5. Finanční příspěvky otců dětem

Zdroj: SEPM 2006

Tabulka 9.2. Finanční podpora dětem podle vzdělání otce

Vzdělání otce dítěte	Přispívá			Nepřispívá	Počet
	Více	Podle dohody	Méně		
Základní	0,0	45,0	25,0	30,0	20
Vyučen	8,3	67,4	14,4	9,9	132
Středoškolské	15,8	68,4	6,6	9,2	76
Vysokoškolské	30,0	53,3	10,0	6,7	30

Zdroj: SEPM 2006

9.3. Závěr

Otázku otcovské péče a role mužů v rodině samozřejmě nelze omezit jen na tři jednoduché otázky a tato kapitola nemá v žádném případě ambice problematiku zcela postihnout. Snažila se však alespoň v hrubých obrysech postihnout nejzákladnější rozdíly mezi rodinami, a to především z hlediska rodinného stavu rodičů. Rostoucí počet dětí narozených neprovdaným matkám s sebou přináší otázku, nakolik jsou v životech těchto dětí přítomni jejich otcí. Data *Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006* v tomto ohledu nedovolují přílišný optimismus. Jednak ukazují, že v nesezdaných rodinách se otcí zapojují do péče o děti výrazně méně než ženatí muži. I muži, kteří nejsou biologickými otcí všech dětí (nebo dítěte) v rodině, ale uzavřeli s matkou dětí manželství, se na péči o děti podílejí podstatně častěji než vlastní otcové dětí, kteří žijí se svými partnerkami pouze v nesezdaném soužití.

Překvapivě vysoký podíl dotazovaných žen odpověděl, že odděleně žijící otcové neudržují žádný nebo jen velmi malý kontakt se svými dětmi a i v tomto případě se ukázaly zásadní rozdíly podle vzdělání. Nulový nebo jen omezený kontakt mezi otcí a jejich dětmi byl problémem především mezi lidmi s nízkým vzděláním. Naprostá většina mužů své děti finančně sice podporuje, výjimkou jsou ale zejména muži s nízkým vzděláním, z nichž jen méně než polovina platí na děti tolik, kolik má.

Závěr

Dana Hamplová

Nárůst počtu i podílu dětí narozených mimo manželství patří k nejvýraznějším změnám demografického chování po roce 1989. V předcházejících kapitolách jsme se proto čtenářům snažili přiblížit nejzákladnější rysy mimomanželské plodnosti v České republice v posledních desetiletích. Doufali jsme, že tak vzbudíme zájem o problém, který sice v současné době nepatří mezi priority sociální politiky, ale který významně ovlivňuje podobu dnešních českých rodin i životní šance dětí, které v nich vyrůstají.

Jak ukazujeme ve druhé kapitole, mimomanželské porody jsou typické zvláště pro matky mladé, s nízkým vzděláním a z ekonomicky slabších regionů. Například v okrese Most již podíl dětí narozených mimo manželství dosáhl více než 60 procent. Výše dosaženého vzdělání přitom ovlivňuje nejen rodinný stav v době porodu, ale i předmanželské koncepte a to, zda bude otec dítěte zapsán v rodném listě (v případě poslední otázky jsou k dispozici pouze data z první poloviny roku 2007, v předchozích letech Český statistický úřad informace o otcích neprovdaných matek nezaznamenával). Rovněž dokládáme, že i když se průměrný věk svobodných matek od počátku devadesátých let zvýšil, tento nárůst byl nižší, než k jakému došlo v případě matek vdaných.

Třetí kapitola dokumentuje, jak se Češi staví k různým formám rodinného uspořádání. Ukazuje, že vysokoškoláci patří z hlediska osobních preferencí k nejkonzervativnější skupině, což může být zjištění na jednu stranu překvapivé, ale na druhou stranu logické, pokud vezmeme v úvahu, že tato vzdělanostní skupina rodí děti mimo manželství nejméně často. Zajímavé ovšem je, že pokud odhlédneme od osobních preferencí a vezmeme v úvahu obecné postoje, vysokoškoláci jsou liberálnější než lidé se základním vzděláním. Liberální postoj vůči rození dětí v nesezdaných soužitích mezi vysokoškoláky navíc od poloviny devadesátých let posiluje, zatímco lidé se základním vzděláním „konzervativnější“ ve prospěch manželské rodiny.

Otázkou je, jak tento trend – zjevně protichůdný k reálnému chování a osobním preferencím – vysvětlit. Pokud chceme na danou otázku odpovědět, musíme připomenout, že ve srovnání s ženami se středním či vysokoškolským vzděláním jsou ženy s nižším vzděláním častěji nejen osamělé matky, ale i častěji rodí děti do nesezdaných svazků (viz Kapitola 4). Musíme proto vlastně

hledat odpověď na otázky dvě, a to, zaprvé, proč ženy s nízkým vzděláním častěji rodí děti v nesezdaných soužitích, a zadruhé, proč jsou častěji osamělé matky, ačkoliv vyjadřují relativně konzervativní postoje.

Jednu z možných odpovědí na první otázku můžeme hledat ve zjištěných zahraničních kvalitativních výzkumů, podle nichž mají ženy z nižších sociálních vrstev často velmi idealizované představy o manželství, jež pro ně slouží jako prostředek vzestupné sociální mobility. Vdát se sice chtějí a je to jejich životním ideálem, ale pouze v případě, že najdou partnera, který jim zajistí slušný životní standard. Pokud jim současný partner podobnou perspektivu nenabízí, odkládají sňatek buď v naději, že se ekonomická situace jejich partnera zlepší, nebo v naději, že potkají nějakou movitější partii (Jayakody, Cabrera 2002; Walter 2001; Edin 2000).

Tento přístup ale zjevně nevysvětluje, proč se vysoký podíl žen s nízkým vzděláním rozhoduje mít dítě bez partnera. Musíme přitom předpokládat, že do jisté míry jde o rozhodnutí spojené s časováním porodu. Zatímco v osmnácti letech má žena se základním vzděláním téměř 40% pravděpodobnost, že porodí dítě bez partnera, ve věku 30 tato pravděpodobnost klesne na 10 %, a nebude se tak příliš lišit od žen s vysokoškolským vzděláním (viz Kapitola 4).

Podle Debry Friedmanové a jejích spoluautorů (Friedman a kol. 1994) se za vysokou mimomanželskou plodností žen z nižších socioekonomických vrstev může skrývat snaha o snížení nejistoty ohledně budoucnosti v situaci, kdy jiné alternativy nejsou k dispozici (rovněž viz Vašková 2006). V souladu s tím je například fakt, že špatná socioekonomická situace regionu zvyšuje pravděpodobnost mimomanželského porodu zvláště u mladých dívek, tedy u těch, které by mohly mateřství odložit (Hamplová, Řeháková 2006).

Ve čtvrté kapitole ukazujeme, že se podíly osamělých žen mezi neprovdanými matkami v posledních letech stabilně zvyšují. Tento problém je přitom zjevný opět mezi ženami s nízkým vzděláním. V posledním sledovaném časovém období, tj. v letech 2003–2006, porodila dítě nejen mimo manželství, ale i bez partnera více než polovina žen se základním vzděláním. Pokud se naopak nemanželské dítě narodilo vysokoškolačce, s velkou pravděpodobností se nejednalo o osamělou matku, ale ženu, která žila s otcem dítěte v nesezdaném soužití. Ovšem ani v případě, že se děti narodí do nesezdaného soužití, bychom neměli být příliš optimističtí, protože naše data – stejně jako řada zahraničních výzkumů – ukazují, že rodiny založené na nesezdaném svazku jsou obecně výrazně nestabilnější než rodiny manželské.

Pátá kapitola ukazuje, že svobodné matky mívají k rozhodnutí porodit dítě mimo manželství tři základní důvody: neochotu partnera, liberální hodnoty a pragmatickou (většinou finanční) motivaci. Na základě těchto důvodů byly

neprovdané matky rozdělené do tří skupin: „nedobrovolně svobodné“, „liberální“ a „pragmatické“. „Nedobrovolně svobodné“ přitom měly dítě v průměru v nejmladším věku a lze mezi nimi nalézt především ženy se základním vzděláním nebo vyučené, „liberální svobodné matky“ rodily děti v průměru v nejvyšším věku a byly mezi nimi nadpoměrně zastoupené vysokoškolačky a středoškolačky. Důležitým zjištěním je, že pro většinu neprovdaných matek bylo ideálním partnerským uspořádáním manželství po předchozím nesezdaném soužití. Dlouhodobé nesezdané soužití upřednostňuje jen pětina z nich. O tom, že zcela manželství neodmítají, svědčí i to, že nejčastějším důvodem, kterým neprovdané matky vysvětlovaly, proč nevstoupily do manželství před narozením prvního dítěte, nebylo odmítání instituce manželství jako takové, ale spíše to, že si nebyly jisté budoucností vztahu a že se sňatkem nesouhlasil partner. Přestože se v reálné situaci nedaří všem neprovdaným matkám své preference ideálního partnerského uspořádání naplnit, nezanedbatelný podíl neprovdaných matek vstupuje do manželství do několika let po narození dítěte. Autorka pro srovnání analyzovala i postoje matek vdaných a zjistila, že pro ně bylo důležité především to, že manželství poskytuje ženě a dítěti větší jistotu, usnadňuje jednání na úřadech a že ženatí muži jsou zodpovědnější než svobodní. Na rozdíl od neprovdaných matek se k těmto důvodům přikláněly bez ohledu na dosažené vzdělání.

Šestá kapitola v tématu, jaké motivy vedou k mimomanželským porodům, pokračuje a mimo jiné ukazuje, jak moc na sociálních dávkách mohou získat samoživitelé a jak moc si mohou přilepšit nesezdané dvojice, které podvádějí a předstírají, že žena je samoživitelka. V tomto případě nevycházíme z dat sociologických šetření, ale z obecných analýz sociálního systému pomocí metody modelových rodin, která se k tomuto účelu standardně používá (např. OECD řada *Taxing Wages*; Bradshaw and Finch 2002). Nejedná se tedy o analýzy reálného chování, ale o modelování obecných pobídek nabízených sociálním systémem.

Tyto rozborů dokládají, že i když situace žen samoživitelek není příliš příznivá, páry, které systém zneužívají, si teoreticky mohou významně přilepšit. Výhodnost účelového nesezdaného soužití však není univerzální. Vyplatí se zvláště v chudších rodinách a v rodinách, kde jeden z partnerů nepracuje. Podstatným zjištěním je, že kalkulace se sociálními dávkami je patrná i na chování žen dotazových v šetření *Sociální a ekonomické podmínky mateřství*, a to zvláště mezi tzv. pragmatickým typem neprovdaných matek (např. na časování následných sňatků).

V sedmé kapitole jsou analyzovány příjmy úplných a neúplných rodin a postavení neprovdaných matek na trhu práce. Podle očekávání se ukazuje, že neprovdané matky čelí vyššímu riziku nezaměstnanosti než ženy vdané, jen obtížně vycházejí s příjmem a jsou také častěji závislé na pomoci od státu. Zne-

pokojující je však zjištění, že interakce sociálního a daňového systému dostatečně nemotivuje k nástupu do zaměstnání za nízkou mzdu, a podporuje tak nepřímou dlouhodobou ekonomickou neaktivitu neprovdaných matek, které se rekrutují především z nízkovzdělaných vrstev společnosti. Vzhledem k tomu, že právě rodiny nezaměstnaných a samoživitelů jsou nejvíce ohroženy materiální deprivací, mnoho dětí narozených mimo manželství tak vyrůstá v nepříznivých sociálních podmínkách.

Osmá kapitola se rovněž soustředila na ekonomickou problematiku, konkrétně na hospodaření úplných a neúplných rodin. Neudiví, že úplné i neúplné rodiny vydávaly v průměru nejvyšší částky na potraviny, bydlení a volný čas a vzdělávání, v případě neúplných rodin však nezbytné výdaje na bydlení a potraviny představovaly vyšší podíl z celku než v případě rodin úplných. Překvapivým výsledkem je, že v obou typech domácností se nakonec nelišily relativní výdaje na volný čas a vzdělávání. Analýzy rovněž ukazují, že rozdílnou strukturu výdajů úplných a neúplných domácností nelze plně vysvětlit jen jejich nižšími příjmy. Detailnější analýzy rodin podle příjmů na hlavu totiž dokládají, že úplné a neúplné rodiny se liší ve struktuře výdajů i při stejných příjmech. Jak ale autor dokládá, tento závěr platí jen o rodinách v nejnižší příjmové kategorii.

V závěrečné kapitole se nakonec – alespoň zprostředkovaně – zabýváme tím, zda se ženatí a nesezdaní otcové liší v každodenní péči o děti. Data SEPM na tuto otázku dávají kladnou odpověď. Ukazují totiž, že ženatí otcové se podílejí na péči o děti častěji než muži, kteří žijí s partnerkou v nesezdaném vztahu. Zdá se dokonce, že rodinný stav je důležitějším faktorem než biologické otcovství. Druhá část stejné kapitoly se pak věnuje tomu, jak často se se svými dětmi stýkají muži, kteří s nimi nežijí v jedné domácnosti, a zda na jejich výchovu přispívají finančně. Zdá se, že – s výjimkou mužů s nízkým vzděláním – naprostá většina otců dětí finančně podporuje. Překvapivě vysoký podíl žen však odpověděl, že otcové jejich dětí nejsou s dětmi v žádném kontaktu, a tento problém se zdá být významný opět zvláště u mužů se základním vzděláním.

* * *

Podle Iva Možného (2002) se za rostoucí mimomanželskou porodností skrývá rozpad rodin, rostoucí sociální anomie a ztráta tradičních vodítek života v nižších sociálních vrstvách. Podle Tomáše Katrňáka (2003, 2006) jde o efekt nevhodně nastaveného systému sociálních dávek. Naše data a analýzy dávají za pravdu oběma autorům. Je pravda, že některým – a to zvláště chudším – sociálním skupinám se vyplatí do manželství nevstoupit a předstírat, že žena žije

sama. Podobná pragmatická motivace přitom není jen teoretickou možností, ale celá čtvrtina žen připustila, že je k porození nemanželského dítěte vedly finanční důvody (viz Kapitola 5). Neznamená to samozřejmě, že plná čtvrtina dotazovaných žen nevstoupila do manželství jen proto, že chtěla zneužívat sociální dávky, nebo proto, že to pro ně bylo nějak ekonomicky přínosné (musíme připomenout, že podíly žen, pro které byly finanční důvody klíčové, byly ve vzorku velmi nízké), ale že finanční výhodnost byla jedním z faktorů, které v rozhodování sehrály roli. Jistý pragmatismus byl v tomto ohledu zjevný i na časování dodatečných sňatků, kdy ženy, které příznávaly finanční motivaci, odkládaly sňatky do doby, kdy jim vyprší nárok na prodlouženou mateřskou dovolenou (viz Kapitola 6).

Data *Sociální a ekonomické podmínky mateřství* ale rovněž dokumentují rozpad úplné rodiny a nástup rodin bez otců, a to zvláště v nižších sociálních vrstvách. Zdá se, že muži z těchto společenských skupin nejsou v rodině přítomni nejen v době narození dítěte, ale velmi často nemají s dětmi žádný kontakt ani dodatečně. Podle dotazovaných osamělých matek se za tímto jevem skrývá prvotně nezájem jejich partnerů, otázkou však je, zda by šetření zaměřené na muže nepřineslo jiný obraz. Je například možné, že se část z těchto žen snažila vyhnout společným závazkům s muži, které nepovažovaly za ekonomicky atraktivní, nebo že tito muži o děti zájem sice projevovali, ale ne formou, která ženě vyhovovala. Možné je rovněž to, že některé z těchto dětí vzešly z krátkodobých vztahů a někteří otcové si nejsou existence dítěte ani vědomi, ale o kontakt by zájem měli. Můžeme rovněž jen spekulovat o tom, zda se jedná o záměrnou strategii dívek s omezenými životními alternativami.

Data SEPM nepodporují představu, že se liší jen formální status rodin v různých sociálních vrstvách a že vzdělanější skupiny obyvatelstva žijí v manželské rodině a méně vzdělané skupiny v nesezdaných svazcích. Můžeme spíš usoudit, že dochází k rozštěpení na vzdělané a patrně i finančně zabezpečené úplné rodiny a na domácnosti málo vzdělaných osamělých matek.

Použitá literatura:

- Bradshaw J. a N. Finch. 2002. *A Comparison of Child Benefit Packages in 22 Countries*. Leeds, UK: Department for Work and Pensions.
- Edin, K. 2000. „What Do Low-Income Single Mothers Say about Marriage?“ *Social Problems* 47 (1): 112-133.
- Friedman, D., M. Hechter, S. Kanazawa. 1994. „A Theory of the Value of Children.“ *Demography* 31 (3): 375-401
- Hamplová, D., B. Řeháková. 2006. „Mimomanželská plodnost: individuální charakteristiky žen a vliv regionu.“ Str. 26–39 in D. Hamplová (ed.). *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti. Sociologické studie* 06/05. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Jayakody, R., N. Cabrera. „What are the Choices for Low-Income Families?: Cohabitation, Marriage, and Remaining Single.“ Str. 85–96 in A. Booth, A. C. Crouter (eds.). *Just Living Together*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Katříňák, T. 2006. „Kdo jsou svobodné matky v české společnosti?“ Str. 45–55 in J. Kocourková, L. Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Katříňák, T. 2003. „Svobodné matky jsou málo vzdělané.“ *Přítomnost* 2003 (4): 26–27.
- Možný, I. 2002. „Vzdělanostně diferencovaná ilegilita jako symptom pozdní moderny.“ Str. 58-63 in I. Plaňava, M. Pilát (eds.). *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal.
- Vašková, R. 2006. „Rozhodovací procesy náctiletých matek vedoucí k volbě časného rodičovství.“ Str. 79–117 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Walter, M. R. 2001. „High Hopes: Unwed Parent's Expectations about Marriage.“ *Children and Youth Services Review* 23 (6/7): 457–484.

O autorech

PhDr. Dana Hamplová, Ph.D. vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde rovněž získala Ph.D. ze sociologie. Věnuje se problematice demografického chování, sociální stratifikaci a sociologii náboženství a specializuje se na srovnávací výzkumy. Od roku 1998 je zaměstnána v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. V letech 2002–2004 pracovala na univerzitě v německém Bambergu a od roku 2006 spolupůsobí na kanadské McGill University.

Mgr. Jana Chaloupková absolvovala bakalářské studium humanitní vzdělanosti na Fakultě humanitních studií a magisterské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Od roku 2002 pracuje jako odborná pracovnice v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na problematiku změn rodinného chování, vztahy práce a rodiny a na výzkum hodnot a postojů.

Mgr. Eva Soukupová vystudovala demografii na Přírodovědecké fakultě a sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde nyní pokračuje v doktorandském studiu sociologie. Od roku 2006 pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Zabývá se především modelováním dopadů opatření rodinné politiky v národním i mezinárodním kontextu a analýzou změn v demografickém a rodinném chování. V současnosti se mimo jiné podílí na konceptualizaci mezinárodního výzkumu zaměřeného na vývoj vhodných indikátorů kvality života dětí.

Ing. Petr Sunega vystudoval Vysokou školu ekonomickou, obor finance. Od roku 2000 pracuje v týmu socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., kde se věnuje zejména sociologickým a ekonomickým aspektům bydlení a analýzám opatření bytové politiky. V letech 2002–2003 byl hlavním řešitelem startovacího projektu podpořeného AV ČR pod názvem Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let. V roce 2003 působil jako konzultant projektu Plattenbausanierung in Wien und Bratislava v rámci rakouské Akademie věd ve Vídni.

Kryštof Zeman, Ph.D. dokončil doktorské studium na Katedře demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2004. Absolvoval též stáže na univerzitách v Amsterdamu, Bukurešti, Kazachstánu, Moldavsku a na Max Planck Institutu v Rostocku. V současné době vede Oddělení demografické statistiky Českého statistického úřadu. Zajímá se především o současný vývoj plodnosti, sňatečnosti a formování rodiny v zemích střední a východní Evropy. Více informací najdete na autorově internetové stránce <http://www.natur.cuni.cz/~zeman2>.

Děti na psí knížku?

Mimomanželská plodnost v ČR

Dana Hamplová (ed.), Jana Chaloupková, Eva Soukupová,
Petr Sunega, Kryštof Zeman

Vydal Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Vydání první.

Jazykové korektury: Markéta Slezáková
Grafický návrh obálky: pittleon
Grafická úprava a sazba: Petr Teichmann
Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Praha 4

Adresa vydavatele: Jilská 1, 110 00 Praha 1

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon: 222 221 761

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Praha 2007

ISBN 978-80-7330-128-6